

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

KARAÇAY-BALKARCADA ÇOKLUK VE İYELİK ÇEKİMİ

Sümeyye ELİBOL

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2025

KARAÇAY-BALKARCADA ÇOKLUK VE İYELİK ÇEKİMİ

Sümeyye ELİBOL

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2025

KABUL VE ONAY

Sümeyye Elibol tarafından hazırlanan “Karaçay-Balkarcada Çokluk ve İyelik Çekimi” başlıklı bu çalışma, 17/06/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Bilge GÖKTER GENÇER (Başkan)

Doç. Dr. Melike ÜZÜM (Danışman)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Sümeyye ELİBOL

¹ “Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Doç. Dr. Melike ÜZÜM** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Sümeyye ELİBOL

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans tezim süresince bilgi, tecrübe ve önerileriyle bana yol gösteren değerli danışmanlarım Prof. Dr. Nurettin Demir ve Doç. Dr. Melike Üzüm'e; morfolojiyi sevdiren ve akademik bakış açımı şekillendirmemde büyük rol oynayan kıymetli hocam Prof. Dr. Mevlüt Erdem'e; tez sürecinde önerileri ve yapıcı katkılarıyla bana destek olan Dr. Öğr. Üyesi Bilge Gökter Genç'er'e en içten şükranlarımı sunarım.

Karaçay-Balkar kültürünü tanımama ve metin çevirilerinde bana yardımcı olan Safiye Uyar'a, Başkent Karaçay-Malkar Kültür ve Yardımlaşma Derneğine, Mingi Tav Karaçay-Malkar Bilim ve Kültür Araştırmaları Derneğine; özellikle de beni kendi kızları gibi benimseyip her konuda destek olan, yeri doldurulmaz bir sıcaklık ve güven hissettiren Bahçe ailesine (Fahrettin Bahçe, Ekrem Bahçe, Semiha Bahçe, Naile Bahçe) minnettarım. Ayrıca dostlukları ve varlıklarıyla hayatımı güzelleştiren Leila Dzhanibekova, Mariiam Shakhanova ve Dzhanina Tambieva'ya, Kafkasya'dan Türkiye'ye uzanan dostluk köprüsünü kurdukları için teşekkür ederim.

Hayatımın her anında yanımda olan, sevgisi ve sabrıyla beni daima destekleyen hayat arkadaşım Enes'e gönülden teşekkür ederim. Varlığıyla bana her zaman güç veren, yokluğuyla içimde derin bir boşluk bırakan, hatırası kalbimde daima yaşayacak olan canım abim Halit Gözütok'un hatırasına ithaf ediyorum.

Tez araştırmalarımı yürütmem için burs desteği sağlayarak akademik gelişimime katkıda bulunan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Türk Dil Kurumuna şükranlarımı sunarım.

Ayrıca her daim yanımda olan, duaları ve desteğiyle beni var eden sevgili anneme ve kıymetli aileme sonsuz teşekkür ederim.

ÖZET

ELİBOL, Sümeyye. *Karaçay-Balkarcada Çokluk ve İyelik Çekimi*, Yüksek Lisans, Ankara, 2025.

Bu çalışmada, Karaçay-Balkarcada isim çekim morfolojisinin iki temel kategorisi olan çokluk ve iyelik çekimleri ele alınmaktadır. Araştırmanın kuramsal çerçevesi, işlevsel dilbilgisi ve biçimbilimin kuramları temelinde oluşturulmuştur. Veri, ayrıntılı bir inceleme yapabilmek ve kullanımda ortaya çıkan varyantlaşmayı tespit edebilmek amacıyla Hasan Şavayev'e ait *Aç Eşikni Menme* adlı öyküsüyle sınırlandırılmıştır. Çalışmada, çokluk kategorisi esas olarak {+IA} biçimbirimiyle temsil edilmekte olup, bu yapı Türk dillerindeki yaygın {+IAr} formundan fonolojik olarak farklılık göstermektedir. Çokluk ekinin sözdizimsel özellikleri ve iyelik ekleriyle kurduğu morfolojik ilişkiler detaylı biçimde ele alınmıştır. İyelik yapıları ise kişi ve sayı kategorileriyle uyumlu biçimde işleyen düzenli çekim kalıpları olarak analiz edilmiş, belirli ve belirsiz iyelik türleri ile zamirle kurulan iyelik yapıları metin temelli olarak sınıflandırılmıştır. Karaçay-Balkarcadaki çokluk ve iyelik çekimi, yalnızca biçimsel varyasyonlarla değil, aynı zamanda Türk dilleri içindeki tipolojik konumunu yansıtan işlevsel özelliklerle de dikkat çekmektedir. Çalışmanın sonucunda, Karaçay-Balkarcanın çokluk ve iyelik çekim morfolojisinin, Türk dilleri genelindeki sistematik örüntülerle uyum gösterirken yerel ve tarihsel dil ilişkilerinden kaynaklanan özgün yapılar geliştirdiği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler

Karaçay-Balkarca, isim çekim morfolojisi, çokluk, iyelik, biçimbilim, Türk dilleri

ABSTRACT

ELİBOL, Sümeyye. *Plurals and Possessives in Karachay-Balkar*, Master's Thesis, Ankara, 2025.

This study investigates two core categories of nominal inflectional morphology in Karachay-Balkar: Plurality and possessive constructions. The theoretical framework of the research is based on morphological and functional linguistic approaches, and the data is drawn from the short story *Aç Eşikni Menme* by Hasan Şavayev. The plural category in Karachay-Balkar is primarily marked by the morpheme {+lA}, which phonologically diverges from the common Turkic plural suffix {+lAr}. The study analyzes the syntactic placement of the plural marker and its morphological interactions with possessive suffixes. Possessive structures are examined with respect to person and number agreement, and classified according to their specificity, including definite, indefinite, and pronominal possessive types based on textual examples. The findings reveal that plural and possessive inflections in Karachay-Balkar reflect not only formal variation but also functional patterns that are shaped by both universal Turkic paradigms and language-internal developments. The research contributes to the understanding of Karachay-Balkar morphology as a system that aligns with broader Turkic typology while developing different structural features due to language contact.

Keywords

Karachay-Balkar, nominal inflection, plurality, possession, morphology, Turkic languages

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN	iv
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
TABLolar DİZİNİ	x

GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: TEZ HAKKINDA GENEL BİLGİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE	2
1.1. KONU VE AMAÇ	2
1.2. YÖNTEM	3
1.3. SINIRLILIKLAR.....	4
1.4. KARAÇAY-BALKARLAR.....	4
1.5. KAFKASYANIN DİLSEL DURUMU.....	5
1.6. KARAÇAY BALKARCA ÜZERİNE ÇALIŞMALAR	8
2. BÖLÜM: MORFOLOJİ TANIMI VE KAPSAMI	13
2.1. MORFOLOJİK İNCELEME TÜRLERİ.....	13
2.2. İSİM ÇEKİM MORFOLOJİSİ	14
2.3. KARAÇAY-BALKARCA ÇOKLUK VE İYELİK ÇEKİMİ.....	14
2.3.1. Çokluk.....	15
2.3.2. İyelik	16
2.3.2.1. Kişi ve Sayı Uyumu	17
2.3.2.2. Tekil Şahıslarla Kurulan İyelik Yapıları	17
2.3.2.3. Çoğul Şahıslarda Kurulan İyelik Yapıları.....	19
2.3.2.4. Belirli İyelik Yapıları	19
2.3.2.5. Belirsiz İyelik Yapıları.....	20

2.3.2.6.	Zincirleme İyelik Yapıları.....	21
2.3.2.7.	Zamirle Kurulan İyelik Yapıları	22
3.	BÖLÜM: METİN TRANSKRİPSİYONU	23
3.1.	AÇ EŞİKNİ – MENME.....	23
4.	BÖLÜM: METNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI.....	50
4.1.	AÇ KAPIYI – BENİM	50
5.	BÖLÜM: ORJİNAL METİN	74
	SONUÇ	147
	KAYNAKÇA	148
	EK 1. METİN DİZİN	152
	EK 2. ORJİNALLİK FORMU.....	161
	EK 3. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	163

KISALTMALAR DİZİNİ

AYR	Ayrılma Durum Eki
BEL	Belirtme Durum Eki
ÇOK	Çokluk Eki
FFYE	Fiilden Fiil Yapım Eki
FİYE	Fiilden İsim Yapım Eki
FK	Fiil Kökü
GT	Genel Türkçe
İFYE	İsimden Fiil Yapım Eki
İİYE	İsimden İsim Yapım Eki
İK	İsim Kökü
İLGİ	İlgi Durum Eki
İYE	İyelik Eki
İZ	İlgi Zamiri
KOP	Kopula
Krç.Blkr.	Karaçay-Balkarca
OLM	Olumsuzluk Eki
TT	Türkiye Türkçesi
YLN	Yalın Durum
YÖN	Yönelme Durum Eki

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. *Karaçay-Balkar alfabesinin transkripsiyon tablosu. (Appa, 2002, s. 145) 3*

Tablo 2. *Karaçay-Balkarca ve komşu diller arasındaki morfolojik yapı benzerlikleri (Johanson, 2006, s. 169–172) 7*

GİRİŞ

Karaçay-Balkar Türkleri, merkez Kafkasya'nın yüksek rakımlı yörelerinde dağlık bir alan olan ve kendilerinin *Mingi Tav* adını verdikleri; Elbruz Dağı'nın doğusu *Çerek* Irmağından, batısı *Laba* Irmağına kadar uzanan Kafkas Dağları'nı yerleşim yeri olarak benimsemişlerdir (Mızılanı, 1999; Tavkul, 2020). Tarihsel dönemde, Karaçay-Balkarların Kafkasya'ya ne zaman yerleştikleri tam bir şekilde bilinmemekle birlikte, yaşadıkları bölgenin dağlık bir alan olması sebebiyle bölgeye sınırlı sayıda araştırmacı ulaşabilmiştir (Günay, 2016). Konuyla ilgili ilk bulgular olarak Avrupalı gezgin ve misyonerlerin kayıtları gösterilebilir. Örneğin; 1014 yılında başpiskopos Ioan Galanifontibus Karaçaylılardan “Kara-Çerkesler” ismiyle bahseder. Bu ismi, gezgin Arkangelo Lamberti de kullanmıştır. Gürcü seyyahların gezi notlarında ise “Dağlı Çerkesler” ismiyle anılırlar (Mızılanı, 1999). Karaçay ve Balkarlar, aynı dil ve kültürü paylaşan bir Kafkas halkı olarak tanımlanabilir (Tavkul, 2020). Bunun yanı sıra Kafkasya, coğrafi konumu itibarıyla bölgede farklı etnik kökenlerden gelen birçok halkı da içerisinde barındırmaktadır. Bölgenin bu çok kültürlü yapısı doğal olarak bölgeyi bir dil yuvası haline getirmiştir. Bu bakımdan bölgenin dilsel çeşitliliğini ve diller arası etkileşimi vurgulamak için yerine göre *Sprachbund* terimi de kullanılabilir (Johanson, 2006).

Karaçay-Balkarca, sınıflandırmalara göre Kıpçak dillerinin Batı (Doğu Karadeniz- Hazar) alt grubunda yer almaktadır (Johanson, 1998). İsim çekimi, Karaçay-Balkarcada sözcüklerin sözdizimsel işlevlerini biçimlendiren temel dilbilgisel süreçlerden biridir. Ancak şimdiye dek yapılan literatürdeki çalışmalar çoğunlukla dilin genel yapısına odaklanmış; özellikle isim çekim morfolojisine dair ayrıntılı incelemeler sınırlı kalmıştır. Bu çalışmada öncelikle *Aç Eşikni Menme* metni Türkiye Türkçesine aktarılacak daha sonra orijinal metin üzerinde Karaçay-Balkarca çokluk ve iyelik çekim sistemi incelenecektir. İncelemede, metin temelli yaklaşım benimsenerek çekim eklerinin kullanımda ortaya çıkan varyantları tespit edilecek ve değerlendirilecektir. Çalışmanın amacı, Karaçay-Balkarca *Aç Eşikni Menme* metninin Türkiye Türkçesine aktarımını sunarak karşılaştırmalı incelemeler için veri sağlamanın yanı sıra çokluk ve iyelik çekim morfolojisini metin temelli ele alarak hem varyantlaşma durumlarını tespit etmek hem de işlevsel özelliklerini ortaya koymaktır.

1. BÖLÜM

TEZ HAKKINDA GENEL BİLGİ VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. KONU VE AMAÇ

Morfolojinin birbirinden kesin bir şekilde ayrılmadığı ve daima bir süreklilik ilişkisiyle birbirine bağlı olduğu iki çalışma alanı mevcuttur. Bunlar çekim morfolojisi ve türetim morfolojisidir. Çekim morfolojisi; sözcüklerin anlamlarını değiştirmez, sözdiziminde kendini gösterir ve çekimlilik özelliği baskındır. Türetim morfolojisi ise yeni sözcüklerin oluşturulmasında karşımıza çıkar. Dolayısıyla türetim morfolojisi, sözcükleri yapı ve anlam bakımından farklı derecelerde değiştirebilmektedir (Erdem, 2014). Bu bakımdan çekim ve türetim morfolojisini karşılaştırdığımızda; çekimin daha sık ve işlek olduğunu fakat türetimin belli sınırlılıklar dahilinde oluşturulduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmada Hasan Şavayev'in *Aç Eşikni Menme* adlı eseri Türkiye Türkçesine aktarılacak ve eserde çokluk ve iyelik çekim morfolojisi metin temelli olarak incelenecektir. Çekim eklerinin metin temelli olarak ele alınmasıyla, kullanımda ortaya çıkan özelliklerin tespit edilmesi ve yaygın kullanımlar dışında yazarın bölgesel kullanımlarının da ortaya konulması amaçlanmaktadır. İncelemede şu sorulara odaklanılmıştır:

- i. Karaçay-Balkarcayla yazılmış eserde çokluk ve iyelik çekim morfolojisinde kullanılan ekler nelerdir?
- ii. Bu eklerin kullanımda ortaya çıkan özellikleri nelerdir?
- iii. İncelenen eserde yazardan kaynaklı çokluk ve iyelik eklerinin farklı varyantları kullanılmış mıdır?

1.2. YÖNTEM

Аа = a	Дд = d	Зз = z	Лл = l	Пп = p	Фф = f	Щщ = şç	Юю = ü
Бб = b	Дж = c	Ии = i	Мм = m	Рр = r	Хх = h	Ъъ = sert	Яя = a/ya
Вв = v	Ее = e	Йй = y	Нн = n	Сс = s	Цц = ts	Ыы = ı	
Гг = g	Ёё = ö	Кк = k	НГнГ = ñ	Тт = t	Чч = ç	Ьь=yumuşak	
Гьгь= ğ	Жж = j	Кькь = q	Оо = o	Уу=uw	Шш = ş	Ээ = e	

Tablo 1. *Karaçay-Balkar alfabesinin transkripsiyon tablosu. (Appa, 2002, s. 145)*

Karaçay-Balkarca ile Türkiye Türkçesi Arasında Karşılaştırmalı Morfolojik

Çözümleme: Bu çalışmada, Karaçay-Balkarca ile Türkiye Türkçesi arasında isim çekim morfolojisi bakımından karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Her iki dil de aynı dil ailesinden olduğu için biçimbirimsel olarak karşılaştırmaya uygundur. Bu bağlamda, Karaçay-Balkarca *Aç Eşikni Menme* isimli metinde tespit edilen çokluk ve iyelik ekleri; Türkiye Türkçesindeki biçimsel ve işlevsel karşılıklarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Karşılaştırma sürecinde yalnızca eklerin yüzey biçimleri değil aynı zamanda cümlede hangi sözdizimsel işlevler ile kullanıldıkları (örneğin özne ya da nesne oluşturma) metinde ne sıklıkla kullanıldıkları ve hangi tür sözcüklere eklendikleri gibi kullanım özellikleri de sistematik olarak incelenmiştir.

İsim Çekim Eklerinin Çözümlemesi:

Bu çalışmanın üçüncü aşamasında, Karaçay-Balkarcadaki isim çekim eklerinin metin temelli olarak sistematik biçimde çözümlemesine odaklanılmıştır. Kuramsal çerçeveden yola çıkılarak yeni örnekler türetilmemiş; yalnızca metinde tespit edilen çokluk ve iyelik kullanımları incelenmiştir. Her bir ek ait olduğu sözcük yapısı içinde ele alınmış; biçimsel özellikleri, işlevsel kullanımları ve cümle içindeki sözdizimsel görevleri bağlam içinde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, eklerin dağılımı, kullanım sıklığı ve eklenme biçimleri tespit edilmiş; söz konusu çekim unsurlarının Karaçay-Balkarcadaki işleyişi, doğal dil kullanımı temelinde ortaya konmuştur.

Bu çalışmanın kuramsal temelini, modern dilbilim kuramları çerçevesinde geliştirilen morfolojik yaklaşımlar ile Türk dilleri üzerine yapılan tipolojik ve betimleyici araştırmalar

oluşturmaktadır. Morfolojik çözümlemeler sürecinde; Aronoff (2011), Booij (2007, 2012), Haspelmath (2002, 2010), Katamba (1993), Lieber (2009), Fromkin, Rodman & Hyams (2014) gibi kaynaklardan faydalanılmıştır. Ancak çalışmanın karşılaştırmalı inceleme boyutunun kuramsal temelini özellikle Johanson'un *Turkic* (2021) adlı eseri oluşturmaktadır. Johanson'un Türk dillerine dair yapısal, tarihsel ve tipolojik değerlendirmeleri, Karaçay-Balkarcadaki çekimsel biçimbirimleri anlamlandırma ve Türkiye Türkçesiyle karşılaştırma açısından belirleyici bir çerçeve sunmaktadır. Bu yönüyle Johanson'un çalışması, tez boyunca yapılan morfolojik sınıflandırmalar ve çözümlemelerde temel başvuru kaynağı olmuştur. Ayrıca, tipolojik karşılaştırmalarda Lewis (2000), Comrie (1981, 1997), Korkmaz (1961), Gołaś (2000) gibi Türk dilleri üzerine yapılmış kapsamlı çalışmalar da destekleyici kaynaklar olarak değerlendirilmiştir.

1.3. SINIRLILIKLAR

Bu çalışmanın kapsamı, Karaçay-Balkarcayla yazılmış bir metnin Türkiye Türkçesine aktarımı ve çokluk ile iyelik çekim eklerinin incelenmesiyle sınırlandırılmıştır. İnceleme verisi, Hasan Şavayev'in *Aç Eşikni Menme* (1972) adlı metninden oluşmaktadır. Metnin aktarımında bazı bölümler okunamadığı için kapsam dışında bırakılmıştır. Bu kısımlar köşeli parantez [...] verilerek gösterilmiştir.

1.4. KARAÇAY-BALKARLAR

Karaçay-Balkarlar, Kuzey Kafkasya'da Elbruz Dağı çevresinde yerleşmiş Kıpçak boylarına mensup bir Türk topluluğudur. Hem dilsel özellikleri hem de tarihsel anlatıları, bu halkın Orta Asya kökenli Hun, Bulgar, Alan ve Kıpçak topluluklarıyla bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Tarihsel kaynaklara göre Karaçay ve Balkar isimleri ilk defa 15. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupalı gezginlerin kayıtlarında yer almıştır. Osmanlı belgelerinde ise "Karaçay" adına ilk kez 1582 tarihli bir fermanla rastlanmaktadır. 15. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar Karaçay-Balkarlar, Moğol, Timur, İran ve Rus istilaları gibi çeşitli dış etkilere maruz kalmıştır. 1864 yılında sona eren Kafkas-Rus Savaşı'nın ardından geniş çaplı bir zorunlu göç ve sürgün süreci yaşanmış, bu süreçte aralarında Karaçay-Balkarların da bulunduğu bir milyonu aşkın Kuzey Kafkasya halkı Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde ise, 1943–1944 yılları arasında Sovyetler Birliği tarafından uygulanan

sürgün politikası sonucunda Karaçaylar Orta Asya'ya zorla gönderilmiş ve nüfuslarının önemli bir kısmını kaybetmişlerdir. Bu olay, halk hafızasında derin bir travmaya yol açmış; aynı zamanda Karaçay edebiyatında sürgün temalı eserlerin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Günay, 2016).

Günümüzde Karaçay-Balkarlar, Rusya Federasyonu'na bağlı Kabardino-Balkarya ve Karaçay-Çerkesya bölgelerinde yaşamaktadır. Her ne kadar bu iki farklı coğrafyada yer alsalar da Karaçay ve Balkar halkları aynı etnik kökene bağlı ve aynı dili konuşan topluluklardır. Karaçay-Balkar ismi, bu halkın yaşadığı iki farklı bölgenin adlarını yansıtmaktadır (Tavkul, 2020).

Özkan'ın (2023) Kıpçak grubu dillerini esas alan çalışmasında belirttiği üzere, Karaçay-Balkarca konuşan kişi sayısı, 2010 yılı Rusya nüfus sayımına göre Rusya'da 305.000'dir. Dünya genelinde ise yaklaşık 10.000-1 milyon arası bir nüfusa sahip olduklarına işaret edilir (Eberhard vd., 2025). Karaçay-Balkarların önemli bir kısmı günümüzde Türkiye'de yaşamaktadır. Türkiye'deki başlıca Karaçay-Balkar yerleşim yerleri şunlardır: Doğlat (Afyonkarahisar), Akhisar, Gökçeyayla, Yazılıkaya, Belpınar, Ertuğrul, Çifteler (Eskişehir), Başhüyük (Konya), Arpacı Karaçay, Çilehane (Tokat), Yağlıpınar (Ankara), Eğrisöğüt (Kayseri), Çiftlikköy (Yalova) ve Emirler (Sivas) (Günay, 2016, s. 4).

Karaçay-Balkarlar tarih boyunca karşılaştığı siyasi, sosyal ve kültürel zorluklara rağmen hem anavatanlarında hem de göç ettikleri bölgelerde etnik kimliklerini, dillerini ve kültürlerini koruma çabası içinde olmuşlardır.

1.5. KAFKASYANIN DİLSEL DURUMU

Etnik yapı ve ilişkiler açısından gözlemlendiğinde Kafkas halkları arasında büyük ölçüde etnik karışımın olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu bölgedeki bir etnik grubu biyolojik ve sosyokültürel açıdan birbirlerinden ayırmak pek de mümkün değildir. Fakat dilsel açıdan bakıldığında bu halkların dillerini tipolojik bir sınıflandırmayla sınırlamak mümkündür (Tavkul, 1996, s. 104). Kafkasya'nın bu çok kültürlü yapısı doğal olarak bölgeyi bir dil yuvası haline getirmiştir. Dolayısıyla Kafkasya'nın bu çok dilli yapısını değerlendirmek gerekirse *Sprachbund* terimini kullanmak yerinde olacaktır. Nitekim; *Sprachbund* genetik olarak akraba olmayan ya da uzak akrabalığa sahip dillerin, coğrafi olarak yakınlığı ve tarihsel ilişkiler sonucu yapısal birtakım benzerlikler göstermesini ifade eder. Johanson'a göre *Sprachbund*,

basit bir ödünç alma sürecinden ziyade dillerin yapısal düzeyde birbirine yaklaşması, söz konusu değişimin kalıcılığını ve derinliğini gösterir. Kafkasya dilsel çeşitlilik açısından olağanüstü bir bölgedir. Bu çeşitlilik tarihsel göçler ve çok dilli siyasi yapıların etkisiyle Türk dillerini yerel dillerle temasa sokmuştur (Johanson, 2006, s. 160). Karaçay-Balkarca, erken dönem Kıpçak Türkçesi kökenli bir dil olarak Kafkasya'daki diğer dillerle olan teması onu Sprachbund içindeki temel aktörlerden biri haline getirmiştir. Johanson, Kafkasya'da Türk dillerinin yoğun bir şekilde temas kaynaklı değişim (contact-induced change) süreci geçirdiğini de belirtir. Karaçay-Balkarcanın kökeni her ne kadar erken dönem Kıpçak Türkçesine dayansa da zaman içerisinde İranî dil grubuna ait olan Osetçenin Digor diyalektiyle, Kartvel dil ailesine ait Svan diliyle birlikte Abhaz, Abaza, Adige ve Çerkezce gibi Kafkas dilleriyle teması bulunmaktadır. Johanson'un *On the Roles of Turkic in the Caucasus Area* adlı makalesinden hareketle bu temasların Karaçay-Balkarca, Osetçe ve kısmen Lezgice arasında gözlemlenen durumların morfolojik örnekleri karşılaştırmalı olarak tablolandırılmıştır.

İşlev	Karaçay-Balkarca	Osetçe / Lezgice	Tür
Zarf-fiil	'deb' (diyerek)	'zæygæ' (diyerek)	<i>dicendi</i> 'den türetilmiştir.
Edat	'köre' (göre)	'kæsgæ' (göre)	Aynı işlevdeki edat Türkiye Türkçesinden etkilenerek gelişmiştir.
Çokluk Eki	-lar / -ler	'daylar' (dağlar)	Türkiye Türkçesindeki çokluk eki Lezgicede doğrudan kullanılmıştır.
Meslek Eki	-cı / -çi	'kolxozçi' (kolhoz çiftçisi)	Türkiye Türkçesinde -CX eki Lezgicede kullanılmıştır.
Olumsuz Sıfat Eki	-sız/-siz	'rangsuz' (renksiz)	Türkiye Türkçesindeki yapı, Arapça/Farsça kökenli kelimelere eklenmiştir.
Sıfat Yapım Eki	-lı/-li	'saburlu'	Türkiye Türkçesinde sıfat yapan ekin işlevi Lezgiceye geçmiştir.

Tablo 2. *Karaçay-Balkarca ve komşu diller arasındaki morfolojik yapı benzerlikleri (Johanson, 2006, s. 169–172)*

Tablo 2’de görüldüğü gibi Türk dillerinin Kafkasya’da sadece etkilenen değil aynı zamanda etkileyen dil grupları olduğu söylenebilir. Bu etki, özellikle Oğuz ve Kıpçak gruplarının Kafkasya’ya göçleri sonucunda artmıştır. Karaçay-Balkar, Kumukça, Nogayca gibi diller çoğu zaman bölgesel geçer dil (lingua franca) özelliği dahi göstermiştir. Bu da yerel halkların Türk dillerinden sözvarlığı, yapı ve işlev açısından çeşitli unsurlar kopyalamasına neden olmuştur. Johanson, Türk dillerinin Kafkasya’da bu kadar etkili olmasının nedenlerinden birinin, bu dilleri konuşan grupların gelişmiş siyasi yapıları olduğunun altını çizerek Türk dillerini konuşan küçük grupların geniş yerli halklar üzerinde dilsel bir hegemonya kurmasına imkan tanıdığını belirtmiştir. Dolayısıyla dilsel yayılma sadece nüfus oranıyla değil aynı zamanda prestij ve iktidar aracılığıyla da gerçekleşmiştir. Kafkasya’daki Sprachbund’u tek yönlü bir yapı olarak değil aksine çok katmanlı ve karşılıklı bir etkileşim sahası olarak tanımlayabiliriz. Karaçay-Balkarcanın komşu diller olan Osetçe ve Lezgice ile teması sonucu ortaya çıkan morfolojik benzerliklerini karşılaştırmalı bir şekilde incelediğimizde söz konusu dillerin dilsel yapılarında doğrudan kopyalama (genel kopya) ya da işlevsel olarak benzerlikler (seçilmiş kopya) şeklinde ortaya çıkan yapılar görülmektedir. Karaçay-Balkarca *-lar* çokluk ekinin *-lar* sıfat yapım eki ya da *deb* zarf-fiil biçimleri Lezgice ve Osetçe gibi dillerde de benzer işlevlerde kullanılmaktadır. Bu yapıların hedef dile aktarımı sözcük kopyalamalarının ötesine geçerek Türk dillerinin morfolojik kalıplarının yapısal ve üretken bir şekilde kullanılmasına da zemin hazırlamıştır. Özellikle Lezgicede görülen ‘*kolxozçi*’, ‘*daylar*’, ‘*rangsuz*’ gibi örnekler hem biçimsel hem de anlamsal düzeyde Türk dillerinin morfolojik yapısıyla şekillenmişlerdir.

Kafkasya’daki Türk dilleri içerisinde Karaçay-Balkarcanın yeri ise diğer Türk dillerinden izole bir şekilde gelişmiş olması onu Kafkasya’da dilsel temasın tipolojik açıdan incelenmesi açısından özgün kılmaktadır. Dolayısıyla Karaçay-Balkarca Kafkasya’daki Sprachbund’un izole ama etkileşimli bir örneğidir. 1930’lu yıllarda Sovyet dilbiliminde etkili olan Marr dilbilim okulu, Karaçay-Balkarcayı Türk ve Kafkas unsurlarının birbirine karıştığı karışık dil olarak değerlendirmesini Johanson, bilimsel bulmamış ve bu dilin tipik bir Sprachbund ürünü olduğunu savunmuştur (Johanson, 2006, s. 176). Nitekim Karaçay-Balkarca, temel morfolojik yapısını büyük ölçüde Türk dillerinden devralmış, Kafkas dillerinden etkilenmiş olsa da bu etkiler dilin çekirdek yapısını dönüştürecek düzeyde olmamıştır. Bu nedenle Karaçay-

Balkarcayı tipolojik temas çerçevesinde değerlendirmek bilimsel olarak daha sağlıklı bir yaklaşım sunmaktadır.

1.6. KARAÇAY BALKARCA ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

Türk dilleri üzerine Johanson'un (1998, 2021) çalışmaları dilbilimsel yaklaşımı benimsemesiyle öne çıkar. Kıpçak grubu Türk dillerini, genetik ve tipolojik özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre Kıpçak grubu dilleri, Batı (Doğu Karadeniz – Hazar): Kumukça, Karaçay-Balkarca, Kırım Tatarcası ve Karayca. Kuzey (Volga-Ural): Tatarca (Kazan, Mişer, Batı Sibirya) ve Başkurtça. Güney (Aral-Hazar): Nogayca, Kazakça, Karakalpakça ve Kıpçak Özbekçesi. Doğu: Güney Altay Türkçesi ve Kırgızca olmak dört alt grupta toplanmıştır. Johanson, *The Turkic Languages* isimli çalışmasında Karaçay-Balkarcayı Kıpçak grubu dilleri içerisinde Batı (Doğu-Karadeniz-Hazar) alt grubunda sınıflandırarak temel fonolojik ve morfolojik özelliklerini incelemiştir.

Berta'nın (1998) *West Kipchak Languages* adlı çalışması, Batı Kıpçak dillerinin sınıflandırmasını; fonolojik, morfolojik ve sözdizimsel özelliklerini karşılaştırmalı bir perspektifle sunmaktadır. Kapsam ve içerik yönüyle bu makalede Kıpçak dillerine ait başlıca örnekleri, yani Karaim, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Kırım Tatarcası üzerinde karşılaştırmalı örnekler verir. Berta, bu dillerin tarihsel gelişimini eski Kıpçak (Kuman) dili üzerinden açıklar. Berta, Kıpçak dillerini dil ilişkileri yönünden Rusça, Kafkas dilleri ve Slav dilleri ile olan etkileşimleri analiz eder ve yapısal özelliklerini karşılaştırmalı olarak ele alır. Çalışma, bu yönüyle karşılaştırmalı-tarihsel bir yaklaşım benimsemiştir. Batı Kıpçak dillerinin sınıflandırılması konusunda bu dil grubunu sistematik olarak ele almasıyla, Kuman dili ile modern Kıpçak dilleri arasındaki bağlantıları ortaya koymasıyla ve dil ilişkilerinin Kıpçak dillerine olan etkisini değerlendirmesiyle bu alandaki incelemeler için önemli bir kaynaktır.

Talat Tekin'in (2013) Makaleler III: *Çağdaş Türk Dilleri* adlı makalelerinin bir araya getirildiği kitapta, Karaçay-Balkarcayı Türk Dilleri sınıflandırması içinde sistematik biçimde ele alan önemli çalışmaları yer almaktadır. Tekin, Türk dillerinin tarihsel gelişimini ve karşılaştırmalı yapısal özelliklerini incelerken Karaçay-Balkarcayı da Batı Kıpçak grubunun bir üyesi olarak değerlendirir. Fonolojik, morfolojik ve sözdizimsel özellikler bakımından diğer Kıpçak dilleriyle karşılaştırmalı veriler sunar. Ayrıca Karaçay-Balkarcanın tarihsel gelişimi, coğrafi dağılımı ve diğer Türk dilleriyle olan ilişkileri üzerine yaptığı

değerlendirmeler, bu dilin tipolojik özelliklerini anlamak açısından önemli katkılar sağlamaktadır. Dolayısıyla bu eser, Karaçay-Balkarca üzerine yapılacak morfolojik ve tipolojik çalışmalara hem tarihsel hem de karşılaştırmalı bir temel sunan başlıca kaynaklardan biridir.

Karaçay-Balkarcanın sözcüklüğü hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri Tavkul'un (2020) yayımladığı *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*'dür. Bu eser; dilin gramer yapısını, sözcüklüğünü ve örnek metinlerini bir araya getirerek hem akademisyenlere hem de bu alana ilgi duyan genel okuyuculara hitap etmektedir. Üç bölümden oluşan sözlüğün ilk kısmında, dilin yapısal özellikleri ayrıntılı biçimde açıklanmış; Kafkasya'da konuşulan ağızlar dikkate alınarak ağız özelliklerine de ayrıca yer verilmiştir. İkinci bölüm, Türkiye'deki Karaçay-Balkar köylerinden derlenen kelimeleri içermektedir. Son bölümde ise dilbilgisi ve sözcüklüğünün pratik kullanımını göstermek amacıyla seçilmiş örnek metinler sunulmaktadır. Bu yönüyle eser, Karaçay-Balkarca üzerine yapılacak gelecekteki çalışmalara sağlam bir temel oluşturmaktadır.

Karaçay-Balkarcanın sözcüklüğü üzerine yapılmış bir başka çalışma ise Gołaś (2000) karşımıza çıkmaktadır. *Karachay-Balkar Vocabulary of Proto-Turkic Origin* isimli bu çalışmada, Karaçay-Balkarca kelimelerin Ana Türkçe kökenlerini incelenmektedir. Tarihsel dilbilim ve karşılaştırmalı Türkoloji açısından büyük önem taşımakta olup, Karaçay-Balkarcanın Türk dilleri içerisindeki konumunu hem artzamanlı hem de eşzamanlı bir perspektiften ele almasıyla çok yönlü bir çalışmadır. Bu bakımdan Karaçay-Balkarca, Ana Türkçeden günümüze dek gelen süreç içerisinde kelime hazinesiyle hem geleneksel unsurlarını koruyan hem de dil ilişkileriyle oluşan dış etkilere karşı açık bir yapıdadır. Bu çalışma, kapsamı ve akademik literatüre katkısı açısından değerlendirilecek olursa; Karaçay-Balkarcanın kelime hazinesini etimolojik olarak sistemli bir şekilde ele almaktadır. Eserde dikkat çekici unsurlar olarak; Karaçay-Balkarca, diğer Türk dilleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Ana Türkçeden Karaçay-Balkarcaya geçiş sürecinde meydana gelen birtakım ses değişimleri fonolojik olarak incelenerek, kelimelerin kullanım şekilleri ve zaman içerisinde oluşan anlam değişimleri ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışma literatürdeki tarihsel Türk dilbilimi ve Kıpçak grubu dilleri açısından büyük bir boşluğa can suyu olmaktadır. Karaçay-Balkarcanın, eski ve modern Türk dilleri arasındaki köprü rolünü pekiştirmektedir. Türk dillerinin zaman içerisinde geçirdiği değişimleri anlamada bir örnek teşkil etmekte ve etimoloji çalışmaları için kıymetli bir kaynak oluşturmaktadır.

Németh (2018) ise sözvarlığı üzerine bir başka çalışmadır. *Kumuk ve Balkar Söz Notları* adlı bu derlem Kumukça ve Balkarcanın kelime birikimini ortaya koyarak bu iki dilin kelime yapısını, etimolojik incelemesini ve farklı dillerle olan dil ilişkilerini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Németh tarafından yazılan bu eser Türk Dil Kurumu tarafından Hüseyin Namık Orkun'un çevirisiyle yayımlanmıştır. Çalışma araştırma yöntem ve yaklaşım yönüyle değerlendirilecek olursa; dilbilimsel karşılaştırma teknikleri kullanılarak kelimelerin köklerine inilmiş, fonolojik açıdan ve diğer Türk dilleriyle karşılaştırılarak incelenmiş ve dilin etimolojik yapısı analiz edilmiştir. Yazar özellikle bu iki dilin Kıpçak Türkçesi içerisindeki yerini belirlemeye çalışarak tarihi metinlerden ve ağız araştırmalarından edinmiş olduğu verileri kaynak almıştır. Dolayısıyla bu çalışma hem tarihsel Türk dilbilimi açısından hem de sözlükbilim açısından literatürde önemli bir yer tutmaktadır.

Ufuk Tavkul'un (2016) *Nartların Sözü: Karaçay-Malkar Kültüründe Atasözleri ve Deyimler* adlı çalışması, Karaçay-Malkar halkının sözlü kültür mirasını ele alan önemli bir eserdir. Kitap, atasözleri ve deyimler üzerinden Karaçay-Malkar toplumunun dünya görüşünü, değerlerini, ahlaki normlarını ve tarihî birikimini analiz etmektedir. Çalışma hem Türkoloji hem de etnografya açısından önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Çalışma, Karaçay-Malkar halkının geleneksel sözlü kültürünün temel unsurlarını derleyerek, atasözleri ve deyimlerin hem dilbilimsel hem de sosyokültürel bağlamda nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Kitap; atasözleri ve deyimlerin kökeni, dilbilimsel inceleme, kültürel ve toplumsal boyut başlıkları altında değerlendirilebilir. Eser, Karaçay-Malkar atasözlerinin büyük bir kısmının eski Türk boylarından miras kaldığını yani Orta Asya kökenli olduğu görüşüne dikkat çekerken aynı zamanda bu atasözleri ve deyimlerin tarihsel süreçte Kafkasya'daki kültürel etkileşimlerle nasıl biçimlendiğinin de altını çizmektedir. Karaçay-Balkarcadaki atasözleri ve deyimleri anlam, yapı ve işlev açısından diğer Kıpçak grubu dilleriyle benzer ve farklı yönleriyle sınıflandırarak sistematik bir dilbilimsel analiz sunmaktadır. Kültürel ve toplumsal boyutta atasözleri ve deyimler aracılığıyla Karaçay-Balkar toplumunun geleneksel değerlerini, ahlaki normlarını ve tarihi birikimini de ortaya koymasıyla da çalışma, antropoloji ve halkbilimi araştırması niteliği taşımaktadır. Tavkul'un bu çalışması derlem ve karşılaştırmalı inceleme yöntemine dayanmaktadır. Çalışmada alan araştırmaları, yerel halktan kaynak kişilerle yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen kayıtlar ve daha önceki akademik çalışmalar esas alınarak, deyim ve atasözlerinin transkripsiyonu

sunulmuştur. Nitekim; atasözleri ve deyimlerin hem dilbilimsel hem de sosyokültürel yönlerinin ele alınması, saha araştırmalarına dayanan derleme yöntemiyle güvenilir olması, Karaçay-Balkar kültürü üzerine özgün bir bakış açısıyla Türkoloji ve Halkbilimine katkılar sunması, çalışmanın güçlü yönlerini oluşturmaktadır.

Tavkul (2003) *Yukarı Balkar Diyalekti* adlı makalesinde Karaçay-Balkarcanın Çerek (Yukarı Balkar) diyalektine odaklanarak bu varyantın fonolojik, morfolojik ve sözdizimsel özelliklerini incelemiştir. Bu yönüyle Çerek diyalektinin yazı dili üzerindeki etkilerinin ve tarihsel gelişiminin altını çizerek dilbilimsel sürekliliğe ve değişime dikkat çekmiştir. Çalışmanın metodolojisi ise Çerek diyalektine ait metinlerin fonetik ve morfolojik açıdan analiz etmekle kalmayıp aynı zamanda Karaçay-Bashan- Çegem diyalektiyle de karşılaştırmalı incelenmesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, diyalektolojik araştırmalara katkı yapması bakımından önemlidir.

Yavuz (1994) *Karaçay Türkçesi (Gramer, Metin, Sözlük)* adlı yüksek lisans tezinde Karaçay-Balkarcanın fonolojik, morfolojik ve sözdizimsel gibi temel dilbilgisel özellikleri ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Özellikle gramer kısmında Karaçay-Balkarca ekleri ve sözcük türetimini analiz etmesi bakımından önem taşır. Sözlük kısmında ise Karaçay-Balkarcanın sözvarlığına dair zengin bir veri kaynağı olmakla birlikte dilin kelime türetme ve ödünçleme biçimlerini anlamaya yönelik incelemeler sunmaktadır.

Berber (2012) ise çalışmasında özellikle çekim ve şekil bilgisi yönünden Karaçay-Balkarcanın yapısal özelliklerini inceleyerek *Azretni Kuvañç Küni* adlı metin üzerinden kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Çalışma, Karaçay-Balkarcanın türetim morfolojisi, iyelik ekleri, çokluk ekleri ve zamirler gibi ana yapılar üzerindeki işleyişi ortaya koymaktadır. Özellikle çokluk ekleri ve iyelik eklerinin gerek dil içindeki etkileşimi olsun gerekse özne-yüklem uyumu gibi gramer özellikleri olsun morfolojik birçok konuda veri bulundurmaktadır.

Yurdakul (2011), Karaçay-Balkarcanın sözvarlığı üzerine bir başka çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. *Karaçay-Balkar Türkçesi Konu Çözümlemeli Söz Varlığı* adlı yüksek lisans tezinde dilin sözvarlığını tematik bir çerçevede incelemiştir. Hayvancılık, doğa ve geleneksel yaşamla ilgili kelimelerde Karaçay-Balkarcanın özgünlüğünü büyük ölçüde koruduğunun gözlemlenmiş olması, bu çalışmanın dikkat çekici bulguları arasında gösterilebilir. Fakat çalışmanın çoğunlukla mevcut sözlüklere dayanıyor olması, sözlü dilde yaşayan kelimelerin eksik kalabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Özellikle günümüz konuşma dilinde

kullanılan yeni kelimeler, ağız farklılıkları vd. çalışma kapsamına dahil edilmemesi sebebiyle Karaçay-Balkar toplumunun sosyolinguistik yapısı detaylı bir şekilde incelenememiştir.

Bir diğer sözvarlığı çalışması Altınkal (2020), olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlüğündeki kelimeler analiz edilerek akabinde bu kelimelerin Rusça ve Karaçay-Balkarca karşılıkları belirlenerek karşılaştırmalı bir dilbilim çalışması yapılmıştır. Çalışmada Karaçay-Balkarcaya özgü kelimelerin hangi bağlamlarda ve hangi anlam gruplarında kullanıldığı merkeze alınmıştır.

Kurt (2023) ise *Tarihi Kıpçak Türkçesinden Çağdaş Kıpçak Lehçelerine İsimler* adlı doktora tezinde isim yapısını artzamanlı hem de eşzamanlı bir incelemeyle ele almıştır. Tarihi metinlerde yer alan isim yapılarını inceleyerek bu yapıların modern Türk dillerine olan etkilerini ortaya koymuştur. Özellikle isim morfolojisi için önem arz eden bu çalışmanın bulgularını üç ana grupta değerlendirebiliriz. Bunlar: Morfolojik süreklilik ve değişimler, eklerin kullanımı ve anlam değişimleridir. Morfolojik süreklilik, eski Kıpçak dilinin isim yapılarının büyük ölçüde modern Kıpçak dillerinde korunduğunu, ancak bazı morfolojik değişimlerin de meydana geldiğini göstermektedir. Bu bulgu, Kıpçak dillerinin, eski dilin köklerine bağlılığını vurgulamaktadır. Eklerin kullanımı: İsim türetim ve isim çekim eklerinin kullanımını artzamanlı olarak inceleyerek bazı eklerin kullanım sıklığında ve işlevlerinde değişim olduğunu tespit etmiştir. Anlam değişimleri: Bazı isimlerde zaman içerisinde meydana gelen anlam kayması ve anlam genişlemesi gibi durumları ele alarak dilin semantik evrimleşmesini de gözler önüne sermektedir. Çalışma önemi itibarıyla eski Kıpçak dilinin isim yapısına dair detaylı bir kaynak olma özelliği göstermektedir.

Yarba (2018), ise Kıpçak grubu dillerinin morfolojik özellikleri hakkında önemli veriler sunan bir başka çalışmadır. *Kıpçak Grubu Türk Dillerinde Olumsuzluk* başlıklı bu yüksek lisans tezi, Kıpçak grubu Türk dillerindeki olumsuzluk yapılarının zaman, kip, kişi ekleriyle olan morfolojik özelliklerini ayrıntılı bir şekilde incelemektedir.

Son olarak, Pröhle (1991), *Karaçay Lehçesi Sözlüğü* adlı çalışması, *Keleti Szemle* dergisinde Karaçay ve Balkar lehçeleri üzerine yayımlanmış olduğu makaleler ve bu diller üzerine yaptığı derlemeler neticesinde araştırmalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

2. BÖLÜM MORFOLOJİ TANIMI VE KAPSAMI

2.1. MORFOLOJİK İNCELEME TÜRLERİ

Morfoloji, bir dildeki sözcük yapılarını inceleyen dilbilimin alt alanıdır. En temel anlamda sözcüklerin iç yapısını ve bu yapıları oluşturan en küçük birimler olan morfemleri inceler. Morfoloji aslında bir dilin sözcük grameridir. Sözcüklerin biçimsel olarak nasıl türetildiğini, türetilen bu yapıların sözdizimsel yapılarla nasıl bir uyum içerisinde bütünleşebildiğini ele alır (Booij, 2007, s. 6-7; Fromkin, Rodman, & Hyams, 2014, s. 33). Morfolojik çözümlemenin merkezinde biçimbirim (morpheme) kavramı yer alır. Morfem, anlam veya dilbilgisel işlev taşıyan en küçük birimdir. Dilbilimde bu birimler bağımsız biçimbirim (free morpheme) ve bağımlı biçimbirim (bound morpheme) olarak ikiye ayrılır (Booij, 2007, s. 8-9; İmer, Kocaman, & Özsoy, 2013). Morfem türlerini aynı zamanda işlevlerine göre kök (root) ve gövde (stem) olarak ayrılmaktadır. Kök anlam taşıyan en temel birimken; gövde, köke eklenen bir veya daha fazla ekin eklenmesiyle oluşur ve üzerine başka ekler de getirilebilecek bir biçim halini alır. Bir diğer önemli ayrım ise sözlükbirim (lexeme), sözcük-biçim (word form) kavramlarıdır. Sözlükbirim, sözlüklerde karşılığı olan, dilin anlam taşıyan temel sözcük birimi olarak tanımlanır. Morfolojik olarak, bir sözlükbirim; çeşitli çekim ekleri alarak farklı biçimlere bürünebilir ancak bu biçimlerin hepsi hâlâ aynı temel anlam birimi olan sözlükbirime aittir. Buna karşılık sözcük-biçim, bu sözlükbirimin dilde çekim yoluyla kazandığı biçimsel varyantları ifade eder. Örneğin İngilizcede *go* fiilinin *goes*, *went*, *going* gibi biçimleri aynı sözlükbirimin farklı sözcük-biçimleridir (Aronoff & Fudeman, 2011, s. 34-67; Booij, 2007, s. 4-5). Bu ayrım çekim morfolojisinin sözcük türetimiyle olan ilişkisini kavramak açısından önemlidir. Dolayısıyla biçim-anlam arasında kurulan ilişki, morfolojideki tüm birimlerin hem yapısal hem de bilişsel kullanımlarına ışık tuttuğunu gösterir; zira morfolojik birimler gramatikal yapıların taşıyıcısı olmakla birlikte anadili konuşurunun (native speaker) zihninde yer alan kalıplarla da ilişkilidir. Bu nedenle morfoloji, biçimsel yapıların anlam ilişkilerinin kavramsal düzeyde çözülmesini sağlar (Booij, 2007, s. 9). Morfoloji, biçimbirimlerin sözcükle kurduğu ilişkiye göre çekimsel (inflectional) ve türetimsel (derivational) olmak üzere ikiye ayrılır. Erdem'e (2014) göre, çekimsel morfoloji,

sözcüğün temel anlamını değiştirmeden, onun cümle içindeki gramatikal görevini üstlenmesini sağlar. Kişi, sayı, hâl ve iyelik gibi kategoriler bu tür biçimbirimlerle biçimlendirilir. Buna karşılık türetimsel morfoloji, kök ya da gövdeye yeni biçimbirimler ekleyerek yepyeni bir sözlüksel birim (lexical item) meydana getirir. Bu iki yapı, türü arasında işlevsel olduğu kadar yapısal ve dizisel farklar da bulunmaktadır (Erdem, 2014, s. 141-144).

2.2. İSİM ÇEKİM MORFOLOJİSİ

Johanson'a (2021) göre Türk dillerinde isim çekim morfolojisi, isim köklerinin çeşitli dilbilgisel işlevleri karşılayacak biçimde eklerle işaretlenmesidir. Böylece isimler; çoğul (plural markers), iyelik (possessive markers) ve hâl (case markers) kategorileri aracılığıyla sistematik olarak çekimlenir (Johanson, 2021, s. 452-456). Türk dillerinde genellikle {+lAr} biçimbirimiyle ifade edilir. Ancak Johanson, bu biçimbirimin sesbilimsel varyantlarının dilden dile değiştiğini, bazı dillerde örneğin {-lA} gibi formlar aldığını da belirtir. Ek olarak birden fazla ismin aynı sözdizimsel işlevi taşıdığı durumlarda her ismin tek tek çokluk eki almak zorunda olmadığını, eğer her ikisi de özne ya da nesne durumundaysa sadece sondaki ismin çokluk eki alabileceğinin altını çizer (Johanson, 2021, s. 452). İyelik, bir nesnenin bir kişiye ait olduğunu belirtmek için kullanılan çekimsel bir kategoridir. Bu işlev, isim köküne eklenen iyelik ekleri aracılığıyla gerçekleştirilir. Bu ekler hem dilbilgisel kişi (1., 2., 3. şahıs) hem de tekil-çoğul ayrımı açısından sistematik bir yapı oluşturur (Johanson, 2021, s. 455). Biçim işleyiş açısından iyelik ekleri üç kişi (ben, sen, o) ve onların çoğul biçimleri (biz, siz, onlar) için düzenli olarak türetilmiş biçimbirimlerdir.

2.3. KARAÇAY-BALKARCA ÇOKLUK VE İYELİK ÇEKİMİ

Bu bölümde Karaçay-Balkarca isim çekim sistemine ait çokluk ve iyelik kategorileri tipolojik ve kuramsal bir çerçeveye dayalı olarak değerlendirilecektir. Türk dillerinin eklemeli yapısı içinde yer alan Karaçay-Balkarca, morfolojik çekim sistemi açısından genel Türk dilleri tipolojisini yansıtmakla beraber fonolojik olarak kendisine özgü yapılar da ortaya koymaktadır.

Karaçay-Balkarcada isim çekimi biçimbirimsel olarak gerek eklemeli yapısıyla gerekse de göstermiş olduğu hiyerarşik dizilim ile oldukça zengin bir yapı sunar. Bu sistem, Türk dillerinin genel tipolojik özelliği olan eklemeli morfoloji içerisinde değerlendirilmekte ve dilin dilbilgisel sistematığında merkezi bir konumda yer almaktadır. İsim çekimi; çokluk, iyelik ve

hal eklerinin biçimbirimsel olarak belirli bir dizilimle sıralanmasıyla gerçekleşir. Türk dillerinin Kıpçak koluna mensup olan Karaçay-Balkarca, bu bağlamda Türk dillerinin tipik morfolojik özelliklerini taşır.

İsim çekimi (noun inflection), isimlerin biçimbirimsel olarak işlevsel yapılara dönüşmesini sağlar. Johanson (2021), Türk dillerindeki isim çekimini çokluk (plural), iyelik (possessive) ve hal (case) olmak üzere üç temel biçimbirimsel kategoriyle tanımlar. Bu unsurlar isim çekim zincirinde (nominal morpheme chain) belirli bir sıra izlerler. [ÇOK + İYE + HAL] dizilimi Türk dillerinin eklemeli yapısının tipik bir göstergesidir. Karaçay-Balkarca da bu dizilimi korur. Bu hususta Johanson bu sıra ve yapıların Türk dillerinde istisnasız bir yaygınlıkla bulunduğunu vurgular (Johanson, 2021, s. 454-455).

2.3.1. Çokluk

Karaçay-Balkarcada çokluk kategorisi genellikle {+lA} biçimbirimiyle ifade edilir. Bu biçim, Türk dillerinde yaygın olarak görülen {+lAr} çokluk kalıbının fonolojik olarak farklılaşmış bir varyantı olarak değerlendirilebilir. Johanson (2021), Karaçay-Balkarcada bu çokluk biçimbiriminin {+lAr} şablonuna dayandığını, ancak sonundaki /r/ foneminin özellikle iyelik ekiyle birleşmediği durumlarda düşme eğilimi gösterdiğini belirtir. Bu durum, hem tipolojik hem de fonolojik düzeyde Karaçay-Balkarcayı dikkat çekici kılar ve dilin Kıpçak grubu içindeki özgün varyantlaşmasını ortaya koyar. Aşağıdaki örneklerde çokluk biçimbirimi {+lA}, özellikle özne konumundaki isimlerde kullanıldığında yüklemle kişi-sayı uyumu gösterdiği gözlemlenmektedir. Bu yapılar çekimsel morfolojinin sözdizimsel olarak işlev kazanmasına tipik bir örnektir. Türk dillerinin eklemeli yapısı içerisinde bu tür kişi-çekim ilişkileri zorunludur. Karaçay-Balkarca da bu kuralı istisnasız bir şekilde sürdürmektedir (Lieber, 2009, s. 88; Johanson, 2021, s. 455).

(1) *Qırğızlı-la biz-ni bek ariw köredile.*

Kırgız-ÇOK biz-BEL çok güzel gör-ŞİM3Ç

“Kırgızlar bizi güzel görüyorlar.”

(2) *Cıyılğan-la qol-unı kesilgen jer-ler-in baylarga küreşgendile...*

Toplanan-ÇOK [el-İLGİ3T kesilen yer-ÇOK-İYE3T] sarmaya uğraş-GEÇ3Ç.

“Toplanan insanlar kolunun kesilen yerlerini sarmaya uğraştılar.”

Bu örneklerde çokluk, özne üzerindedir ve yüklemlerle birebir sayı uyumu göstermektedir. Bu durum Karaçay-Balkarcada çekim eklerinin sözdizimsel bütünlük oluşturmadaki rolünü desteklemektedir.

Lieber (2009), çekimsel morfolojinin sayı, kişi ve hal gibi dilbilgisel kategorilere dayandığını ve bu kategorilerin dilbilgisel bağlamda biçimbirimsel olarak ifade edildiğini belirtir. Ek dizilimiyle ilgili düzenli sıra bilgisi ise Johanson'un tipolojik çözümlemelerinde açık bir şekilde sunulmuştur. Dolayısıyla Karaçay-Balkarcada çokluk kategorisi yalnızca özne görevindeki isimlerle sınırlı değildir. İsimler, nesne ve dolaylı tümleç gibi diğer sözdizimsel görevlerde de çoğul olarak çekimlenmektedir (bk. Johanson, 2021). Bu kullanım biçimleri, çokluk ekinin çekimsel karakterini koruduğunu ve gramatikal bağlama göre biçim değiştirdiğini göstermektedir. Özellikle belirtme ya da yönelme durum eki alan isimlerde, çokluk ekinin durum ekinden önce geldiği ve bu şekilde [ÇOK + HAL] sırasının Karaçay-Balkarcada da geçerli olduğu aşağıdaki örnekler üzerinden görülmektedir.

(3) *Ol söz-le Mustafir-ge jañıdan eşitilgençe boldula.*

O söz-ÇOK Mustafa-YÖN yeniden duyulur ol-GEÇ3Ç.

“Mustafa o sözleri yeniden duymuş gibi oldu.”

(4) *Adam-ları aytharı-lar-nı eterik tüyül ese, anı baş injenerliğinden ne hayır!*

[Adam-ÇOK söyledik-ÇOK-BEL] dinlemezse, onun baş mühendisliğinden ne hayır!

“Adamların söylediklerini dinlemeyecekse, onun baş mühendisliğinden ne hayır gelir.”

Bu örneklerde, çokluk biçimbiriminin sözdizimsel görevlerine göre farklı konumlarda ortaya çıktığı ve Karaçay-Balkarca çekim zincirinde belirli bir düzen içinde konumlandığı gözlemlenmektedir. Bu yapı Lieber'in (2009) çekimsel morfolojiye ilişkin tanımında vurguladığı gibi, kelimenin sözdizimsel bağlama göre biçimlenmesi süreciyle birebir örtüşmektedir.

2.3.2. İyelik

Karaçay-Balkarcada iyelik (possesive) yapıları, diğer Türk dillerinde görülen tipolojik özellikleri yansıtan bir biçim-sözdizimsel sistem olarak işler. İyelik, bir ismin başka bir isim veya zamirle olan aitlik ilişkisini ifade eder ve çoğullukla iyelik ekleri (possessive suffixes)

aracılığıyla kurulur. Bazı durumlarda ise bu ekler ilgi durum eki (genitive) ile kullanılır. Türk dillerinde olduğu gibi Karaçay-Balkarcada da iyelik yapıları kişiye ve sayıya bağlı olarak sistematik bir çekim dizisine sahiptir ve eklemeli (agglutinative) bir biçimde yapılandırılır.

Bu yapılarda isim köküne getirilen kişi-iyelik ekleri hem kişi hem de sayı kategorilerini biçimbilimsel olarak işaret eder. Bu tür ekler çekimsel morfolojinin bir parçası olup kelimenin sözlük anlamında bir değişim meydana getirmez; ancak kelimenin sözdizimsel görevini karşılayan biçimbirimsel değişiklikler oluşturur (Fromkin, Rodman, & Hyams, 2014, s. 46). Böylelikle, iyelik ekleri kelimenin, sözdiziminde doğru kullanımını sağlar ve dilbilgisel kategoriler olan kişi, sayı ve aitlik durumunu açık bir şekilde işaretler.

İyelik ekleri ile zamirler arasında morfolojik bir uyum söz konusudur. Bu paralellik dilde düzenli bir çekim dizisinin oluşmasına olanak tanır. Zamirler ve iyelik ekleri aynı kişi ve sayı değerlerini taşıdıkları için biçimbilimsel olarak benzer yapılarda meydana gelirler. Bu durum çekimsel morfolojik sistemin düzenli ve öngörülebilir doğasını açıkça ortaya koyar (Lieber, 2009, s. 90).

2.3.2.1. Kişi ve Sayı Uyumu

Karaçay-Balkarcadaki iyelik yapıları, yalnızca aitlik ilişkisini değil aynı zamanda kişi ve sayı kategorilerini morfolojik olarak net bir şekilde işaretleyen bir çekim sistemiyle işler. Bu yapı, diğer Türk dillerinde görülen kişi-sayı temelli çekim dizisinin aynısıdır. Her bir şahıs ve sayı için ayrı bir iyelik ekinin bulunması, bu sistemin hem düzenli hem de öngörülebilir bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Özellikle, iyelik eki eklenen ismin kendisine öncülük eden zamir ya da ad öbekleriyle kişi-sayı bakımından bir uyum içinde olması, Karaçay-Balkarcanın çekimsel morfolojisinin en belirgin özelliklerinden biridir. Bu yapılar zamir dizisiyle doğrudan paralellik gösterir ve bu sayede aidiyet ilişkisi dilde morfolojik olarak net bir biçimde kodlanır.

Aşağıdaki örneklerde, tekil ve çoğul şahıslar için kullanılan iyelik eklerinin ait oldukları kişi-sayı kategorisiyle birebir uyum gösterdiği ve yüklemle olan dolaylı ilişkilerde de sözdizimsel tutarlılığı sağladığı gözlemlenmektedir.

2.3.2.2. Tekil Şahıslarla Kurulan İyelik Yapıları

(5) *Men-i awuz-um qurusun, endi awuz-um-dan bir söz çıqarsam.*

Ben-İLGİ ağız-İYE1T, kurusun artık ağız-İYE1T-AYR bir söz çıkartır-ŞART1T

“Bir daha bir şey söylersem ağzım kurusun.”

Bu örnekte 1. tekil şahıs zamiri *men* ilgi durum ekiyle *men-i* olarak kullanılmış; ardından gelen *awuzum* ifadesine *-um* biçimbirimi, şahıs ve sayı kategorisini işaret eden iyelik ekidir. Aynı yapı, ikinci kez *awuzum-dan* biçiminde yineleyerek ayrılma durum ekiyle birleşmiştir. Karaçay-Balkarcada şahıs zamirleriyle iyelik ekleri arasında gözlemlenen biçimbilimsel uyum, Türk dillerine özgü olan zamir-isim eşleşmesinde sisteminin bir göstergesidir. Bu tür yapılar şahıs kategorilerinin zamir ve isim biçimleri arasında sistematik biçimde eşleştiği biçimsözdizimsel yapının bir parçasıdır. Burada {İlgi + İyelik + Hal} dizilimi korunmuş şahsa özgü olan biçimbirimin tutarlılığı korunmuştur (Johanson, 2021, s. 459).

(6) *Ata-ñ harıp beri kelginçi, arı barma.*

Baba-İYE2T buraya gelmeden oraya git-EMİR2T

“Baban buraya gelmeden, oraya gitme.”

Bu örnekte, *atañ* biçiminde yer alan isim kökü *ata*, 2. tekil şahıs iyelik eki *-ñ* ile çekimlenmiştir. Bu yapı, şahıs ve sayı kategorisinin isim üzerinden ifade edildiği tipik bir örnektir. Cümlede zamir bulunmasa da kişi değeri hem iyelik ekinden hem de yüklemdeki emir kipinden anlaşılmaktadır. Böylece özne konumundaki isim, ait olduğu kişiyi morfolojik olarak belirtmiş olur. Karaçay-Balkarcada görülen bu tür çekim yapıları, zaminin ifade edilmesine gerek kalmadan kişi-sayı değerinin morfolojik olarak işaretlenebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla bu yapı zamir ve isim biçimlerinin eşzamanlı kişi-sayı değerleriyle düzenli biçimde eşleşmesine örnek olmakla birlikte bu eşleşmenin zamir eksenli değil direkt iyelik eki aracılığıyla da kurulabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

(7) *Aziza-nı qıçırığ-ı, jerbaş üyden çığıp, uzaqğa eşitiledi.*

Aziza-İLGİ çığlık-İYE3T toprak damlı evden çıkıp uzaktan duyul-GEÇ3T

“Azize’nin çığlığı uzaklardan duyuluyordu.”

(8) *Mustafir-ni bet -i türlendi.*

Mustafa-İLGİ yüz-İYE3T değiş-GEÇ3T

“Mustafa’nın yüzü değişti.”

2.3.2.3. Çoğul Şahıslarda Kurulan İyelik Yapıları

(9) *Biz-ni bahça-nı artıg-ı-n-da bir tawlu üyür jaşay edi.*

Biz-İLGİ bahçe-İYE1Ç-BUL arka-İYE1T bir dağlı aile yaşardı.

“Bizim bahçenin arkasında dağlı bir aile yaşardı.”

(10) *...Üyübüznü içi, Buqminat bizge bek alga kelgen iñirdeça, adam-la-dan tolu bolğanlay turdu.*

[Ev-İLGİ iç-İYE3T], Bukminat biz-YÖN ilk geldiği akşam vaktinde, insan-ÇOK-AYR doluydu.

“Evimizin içi, Bukminat’ın bize geldiği akşamki gibi insanla doluydu.”

(11) *Men sizni qarawaş-ıgız-mı bolğanma.*

Ben siz-İLGİ köle-İYE2Ç-SORU olmuşum.

“Ben sizin köleniz miyim?”

Örnek (11)’de *sizni* biçimi ise 2. çoğul kişi zamirinin ilgi durum eki *-ni* alarak çekimlenmiş halidir. Ardından gelen *qarawaş-ıgız* yapısı ise isim köküne gelen 2. çoğul kişi iyelik eki *-ıgız* ile işaretlenmiştir. Kişi-sayı değerinin hem zamir hem de isim üzerinde morfolojik olarak işaretlenmesi bakımından tipik olan {İlgi + İyelik} dizilimi eksiksiz biçimde kurulmuştur. Bu dizilim, zamir ve isimler arasında düzenli bir uyumla işleyen çekim dizisinin Karaçay-Balkarcadaki bir örneğidir. Özellikle *-ıgız* biçimbirimi zamirin kişi-sayı özelliği ile doğrudan uyumludur.

(12) *Husey-ni tatlı teñ-ler-i ‘quşburun’ dewçüdüle.*

Hüseyin-İLGİ yakın arkadaş-ÇOK-İYE3T ‘kuşburun’ diyenlerdi.

“Hüseyin’in yakın arkadaşları ona ‘kuşburun’ derlerdi.”

2.3.2.4. Belirli İyelik Yapıları

Karaçay-Balkarcada belirli iyelik yapıları bir ismin belli bir özneye ya da nesneye ait olduğunu açıkça gösteren biçimbilimsel yapılardır. Bu yapılarda ait olunan isim hem iyelik eki alır hem de çoğunlukla önünde yer alan zamir ya da isim gibi ögeler ilgi durum eki alırlar. Bu tür yapılar yalnızca aitlik ilişkisini bildirmekle kalmaz aynı zamanda sözdizimsel olarak önceki ögelere de gönderimde bulunarak metin içi anlamı güçlendirebilir. Karaçay-Balkarca da bu anlamda

iyelik eklerinin yapısal işlevlerini sürdüren sistemli bir yapı olduğuna dair örnekler mevcuttur (Johanson, 2021, s. 460).

(13) *Ata-m awurup töşek-ge tüşdü.*

Baba-İYE1T hastalanıp yatak-YÖN düş-GEÇ3T

“Babam hastalanıp yatağa düştü.”

(14) *Husey, bitew hatan-ı sen-i yüs-ü-ñe jükleydi.*

Hüseyin, bütün suç-BEL seni-İYE2T yüs-İYE3T-YÖN

“Hüseyin, bütün suçu senin üzerine attı.”

(15) *Buqminat külkülüg-ü boldum.*

Buqminat komik-İYE3T ol-GEÇ1T

“Buqminat’ın maskarası oldum.”

Örnek (15)’te belirli iyelik yapısı *külkülügü* “maskara” sözcüğünde karşımıza çıkmaktadır. Sözcük, Buqminat öznesine ait bir nesne olarak 3. tekil iyelik eki almıştır. İyelikli isim yüklemle doğrudan bağlantılı olarak aidiyet ilişkisi kurmuştur.

(16) *İgisagan, meni tutulğan-ım-ı el-de kişi bilmese edi.*

Keşke, [ben-BEL tutuklan-İYE1T-BEL] köy-BUL kimse bilmese-KOP.

“Keşke, tutuklandığımı köyde kimse bilmeseydi.”

Örnek (16)’da, fiil köküne gelen sıfat-fiil yapısına eklenen 1.tekil iyelik eki getirilerek “benim tutuklanmam” anlamını oluşturmuştur. Bu yapı, iyelik eklerinin belirtilen özneye kurduğu aitlik ilişkisini göstermektedir. Ardından gelen belirtme durum eki bu yapıyı cümlenin nesnesi haline getirmiştir. Belirli iyelik yapılarında aitlik alan isim iyelik eki alırken öncü öge genellikle ilgi durum eki alır; ancak bu cümledeki örnekte ilgi eki düşmüş, özne zamir olarak ayrı biçimde *meni* olarak yer almıştır (Lewis, 2000; Johanson, 2021).

2.3.2.5. Belirsiz İyelik Yapıları

Belirsiz iyelik yapıları Karaçay-Balkarcada bir ismin aitlik ilişkisini morfolojik olarak işaretleyen ancak bu aitliğin sahiplik unsurunu açıkça belirtmeyen yapılardır. Bu tür yapılarda,

isim 3. tekil iyelik ekiyle işaretlenir; fakat ismin önünde belirgin bir sahiplik ögesi olan isim ya da zamir yer almaz. Bu nedenle sahiplik unsurunu ifade eden yapı morphem düzeyinde varlık gösterebilirken anlamı genellikle bağlam yoluyla çözümlenebilmektedir. Dolayısıyla iyelik hem morfolojik olarak gösterilir hem de bağlam içinde anlam kazanır.

(17) *Jantiev pensiya-ğa keter jıl-ı-nda eşik-ge atılıp qalmazğa kerek edi.*

Jantiev pensiya-YÖN keter jıl-İYE3T-BUL eşik-YÖN atılıp qalmazğa kerek edi.

“Jantiyev’in emekliliği geldiği yıl kapıya konulmaması gerekti.”

(18) *Men-i yüs-üm-de murat ıñ-a jetgense, köl keñdir, quwan, dedi Muhtar Mustafir-ge, salam-ın da almay.*

Zamir-BEL yüz-İYE1T-BUL murat-İYE3T-YÖN jetgense, köl keñdir, quwan, dedi Muhtar Mustafir-YÖN, salam-İYE3T da almay.

“Benim yüzümden muradına erdin, intikamını aldın, sevin dedi Muhtar Mustafa’ya, selamını da almadan.”

(19) *...Oqup öksüzdü, aña igi bolurğa, oquw-un boşagınçı boluşa tururğa kerekbiz.*

...Yakup öksüzdü, Zamir-YÖN igi bolurğa, oqu-İYE3T boşagınçı boluşa tururğa kerekbiz.

“Yakup öksüzdü, o iyi olana kadar, tahsilini bitirmesine yardım etmemiz gerek.”

(20) *Men-me ana-sı, dedi birew mañ-a şağırey awaz bla.*

Ben-KOP ana-İYE3T, dedi birew Zamir-YÖN şağırey awaz bla.

“Benim annesi, dedi birisi bana tanıdık bir sesle.”

2.3.2.6. Zincirleme İyelik Yapıları

Zincirleme iyelik yapıları, birden fazla ismin birbirlerine aitlik ilişkisi içerisinde oluşturulan birleşik yapılardır. Karaçay-Balkarca bu tür yapılarla aitliğin çok katmanlı bir şekilde ifade edilmesine olanak tanır. Zincirleme iyelik yapılarında, en sonda bulunan isim iyelik eki alırken, önceki isimler ilgi durum ekiyle işaretlenir. Bu şekilde her bir unsur bir diğerine ait olacak şekilde hiyerarşik bir yapı oluşturur.

(21) *Atam-ı mañılay-ını terlegen-ler-in qol ayaz-ı bla sürte.*

Baba-İLGİ alnı-İYE3T ter-ÇOK-İYE3T avuç içi ile sildi.

“Babamın alnındaki terleri avuç içiyle sildi.”

2.3.2.7. Zamirle Kurulan İyelik Yapıları

Zamirle kurulan iyelik yapıları, kişi zamirlerinin isim kökleriyle birlikte kullanılması ve ismin ilgili zamire ait oluşunu gösteren iyelik ekiyle işaretlenmesi sonucu oluşur. Bu tür yapılar zamirle ve zamirin düştüğü biçimlerde görülebilir. Zamirle kullanım aidiyet ilişkisini vurgulamak amacıyla tercih edilirken; zamirin düşmesi, bağlamdan aidiyetin yine anlaşılabilirdiği durumlardır. Bu durum Türk dillerinde zamir + iyelik eki yapısının tipolojik olarak yaygın olduğunu ve Karaçay-Balkarcada bu yapının kişi-sayı uyumuyla işlediğini vurgular (Johanson, 2021, s. 460).

(22) *Men-i at-ım-ı ayıp, bir birleri bla söyleşgenle da bardıla.*

Zamir-İLGİ ad-İYE1T ayıp, bir birleri bla söyleşgenle da bardıla.

“Benim adımla söyleyip, birbirleriyle konuşarak gittiler.”

(23) *Sen-i bıstır-la-ğıñ juwa erikmegenmi suñası.*

Zamir-İLGİ elbise-ÇOK-İYE2T-BEL juwa erikmegenmi suñası.

“Senin elbiselerini yıkamaktan bıkmadığımı mı sanıyorsun.”

(24) *...biz-ni eşig-ibiz-ni qağğan kimdi?*

...Zamir-İLGİ kapı-İYE1Ç-BEL qağğan kimdi?

“Bizim kapımızı çalan kimdir?”

Düşmüş zamirle kurulan iyelik yapıları şahıs zamirinin cümlede açıkça bulunmadığı ancak iyelik ekinin doğrudan isim üzerine gelerek aidiyetin belirtildiği yapılardır.

(25) *Alay üy-degi-le külgen-lerinde, qol-lar-ım bla bet-im-i jabıp.*

Böylece ev-BUL-ÇOK gül-ÇOK-İYE3Ç-BUL, el-ÇOK-İYE1T bla yüz-İYE1T-BEL jabıp.

“Böylece evdekiler güldüğünde, ellerimle yüzümü kapadım.”

3. BÖLÜM METİN TRANSKRİPSİYONU

3.1. AÇ EŞİKNİ – MENME

1. BÖLÜM

Buqminatnı kelligin eşitgenli, Mustafirde bolğan mudahlıqnı kim da añlarça edi. Alay ol kesini sağışını, qıyınılığını yüsünden kişiğe juk aytmay turdu. Süygen qatını Fatima: ne bolğandı saña, Mustafir? dep qaytarıp-qaytarıp sorğan zamanında da tüz juwap alalmadı. Jaşçıq, seni körmey tözalmaybız. Allahdan qorqmay, Oqupnı qarındaşına andan köp termiltallıq tüyülme. qırğızlıla bizni bek ariw köredile. Bolsa da atamı, anamı qabırları bolğan jerge barmay, Oqupnı jañız, bilegine tübetmey yaşayallıq tüyülme. Allah saw qoysa, biz on segizinçi mayda anda boluqbuz. Jaşçıq allıbızğa qara. Mustafirge Buqminatdan kelgen pismonu qışha mağanası alay edi. Ol pismonu Mustafirni eski jaraların qozğadı. Tetradnı eki beti da erişi hat bla jazılğan jazıwdan tolğan çapırağı aña kelemen sıfatlı köründü. qap qara kiyimleri hırdta beti, üzün burnu qulaq artlarına jete turğan awzu bolğan jelmawuz tışırıw allında süelgençe bolup arqa, jikleri qaltıradıla, eti suwuqsurap, sabı zamanında ğıynawçu, başında ağılın alıp, sant etdirüwçü, bezgek awuruw ğaytıp kelgen sundu... Öltürese sabını, qollarıñ qururluq. Urma başına alay. Anı bla atanı başımı bardı? Ne etsem da erkinme. Auzuñu qısıp, bılaydan ketip qal, qaraton! Ol sözle Mustafirge jañıdan eşitilgençe boldula. Ne eterge bilmey, qulaqların qolları bla cabın, üyelerini eşigin jiñırığı bla açıp, eşikke çıhdı. Yarabıy, bir palahğa qala uşayma da, dep, aqılın başqa canına burup, sağışların çaçarğa küreşti. Keçe saat on ekige işlegen keziwde telefon zıñırdadı. Töşekge ol saatta kirgen Mustafir telefonnu çolpusun qulağına artıq juwuq da eltmey: Tıñılayma, dedi. Joldaş injener, zavoddan söyleşebiz. Beri terk jetmey amalın joqdu, degen qayıǵılı awaz Mustafirni seskendiredi. Ne bolğandı? Terk kel! Terk deyme! Zavoddan söyleşgen andan sora juq aytmadı. Mustafir zavodhı mıçımay jetdi. Mehanika tsehhhe bar, mehanika tsehhhe, dedi zavodnu eşigin saqlağan adam. Mustafir ne qayıǵı bolğanını aña soramadı. Terk-terk atlap tsehhhe kirdi. Anda ol keçe, kün da tohtamawçu stanokların tawuşların eşitmedi. Mekyamnı tüz ortasında birge töbe bolup turğan adamların awuzlarından jañız söz çıkmaqay edi. Mişa açıǵandı. Stanoknu barabanı çıhip, anı qolun bıçak bla soygança soywup alǵandı, dep cıyılıp turǵandalardan birleri bolğan işden Mustafirge hıpar aytdı. Mişa awur inçaydı. Anı jibek betli sarı çacı tozurap, betine töǵülüp, suw çeçekçe burçaq-burçaq bolup basqan terlegenlerine jabışıpdı. Bir birde anı terlegenleri enişge sarkadıla. Ol terlegenlerin erinlerinden yüǵürüp keterge küreşti. Cıyılğanla qolunı kesilgen jerlerin baylarğa küreşgendile ansı, junçıǵandan bir türlü boluşluq beralmaydıla.

Mustafir, enişge ıyılıp, Mişanı betine tögölüp turğan çacın artha sıladı. ħurjunundan qol jawluğun çığarıp, anı betini terlegenlerin sıypadı. Sora qol jawluq bla jaralı bilegini jiñirigini örgeragından qatı qısdı. Mişanı jaraların qanı bir kesek tohtadı. Olsağat oquna sawsuzğa jeñil boluşluq bergen maşına alayğa jetdi.

2. BÖLÜM

Bitew terslik baş injenerdedi, dedi meħanika tseħni tamatası muħtar, kommunistleni jıyılıwlarında söyleşe. ħaw, ma sendedi, Mustafir. Baş injener igi işlese, alçı slesargä, komünist urunuwnu udarnıgine allay qıynlıq kellik tüyülü edi. Men tüz aytama da? dep Muħtar jıyılğanlağa soruwlı qaradı. Kişi juq aytmağandan sora, sözün andan arı bardırdı. Mışa oñ bileginden ayırılğanı bir palah, zavodubuznu atı aman bla ayılğanı ekinçi palah. Men Mustafirni qatı juwapħa tartırğa kerekdi dep alay sanayma. Tseħde ol zat, bu zat kerekdi dep ne köp tilegen esek da, Mustafir esine almaqandı. Adamlanı ayħanlarını eterik tüyül ese, anı baş injenerliginden ne ħayır! Közbawluq ete bilmegen, tüzlükñü süygen kommunistle Muħtarı awuzuna çapdila. Ters söyleşgenin közüne tutdula. Alay Muħtar alañı, Mustafirni da janıp söyleşti. Tarıgırıgın, kesi ayħan iş barğınçı gınçaymazlıgın buqdurmadı. Sen tuwğanlı da meni körüp bolmağanını bileme, dedi Muħtar Mustafirge. Bügün men işni igi eter janından aytama, sen a, joldaş baş injener, tseħbizni artha tartasa. Adamlanı maña yüşürüp, namısını tüşürürge küreşese. Mından arı ol zatħa tözmezligimi añla! Sen partiyanı tizginlerinde tururğa tiyişli adam tüyülse. Ters söyleşese, Muħtar dedi kommunistleden qaysı ese da, Mustafırça kommunist bolur üçün, bir birlege uzaq jol jürürge kerekdi. Añıladıñ mı? ħaw, seni kibikle Mustafirni ariwlarğa küreşgenlerin añılayma. Alay tiliginizni qabarğa tüşerigizge da iynanama. Muħtar, bizni janıp turma da, barıbiz da birge tersni, tüzni ortasın ayırayıq. Endi işibizde allay çılmıqla bolmazça ne eterge kereklişini yüsünden sağış eteyik, dedi Mustafir. Eterik onuwubuz oldu seni qıbikle mında bolğan qadarda işibiz alğa barlıq tüyüldü. Muħtar, jıyılıwda kereksiz dawlaşları bardırıp tururğa ayıptı. Sen bir ullu tseħni tamatasısa. Adamlanı allarında sağış etip söyleş. Mustafir andan sora juq aytmay, şintigine olturup, tıñılawnu basdı. jıyılıwda pedsdatellik etgen Muħtarğa: Söleşip boşadınñımı? dedi. Uğay, boşamağanma! Alıqa ayırıqlarım köpdüle.

3. BÖLÜM

Mustafir üyge qaythanda, Buqminat da, Oqup da kelip tura edile. Buqminatnı körgende, Mustafirni beti türlendi. Jüregi tolup, erinleri qaltıradıla. Buqminat a kesin Mustafirni yüzüne atdı. Ernin, burnun tili bla jalap aytdı: Atañ ħarıp beri kelginçi, arı barma, jaşçıq, aña suyüp

qaplağança uşaysı. Ol sabır aqıllı, satmay sözün bermegen adam boluwçu edi. Buqminat Mustafirge joyqullanır, jürek halallığın açar üçün qoymadı. Mustafir Oqupnı körgenine quwandı, anı tansıqladı. Ança jılını içinde bir kelmey turğanım üçün tersligimi boynuma alama, dedi Buqminat. Alay aythanım üçün, jañız qarındaşıñı bla qart anañı wa bek alğa sen joqlarğa kerek ediñ. qatın alganda aytdırmağanıñ üçün, kesiñ tersse ansı, ölü mıllıgımı atsam da kelmey qallıq tüyül edim. Oqup Mustafirni qatından ketmeydi. Aña qısılganlay, közüne qarap tansıgın alalmağanlay turadı. Mustafir da anı başın sılay, erkelete, kesi kesine bla aytadı: Ullu bolğandı. Alay bu hayırsızñı çaçı nege uşaydı, buz urğan nartüñ bahça kibik. Tizginsiz gawur, meni bla tursañ, iymaña jıyarem. Buqminatnı awuzu söyleşe turğanlıqğa, üynü içinde anı eki közü jetmegen bir jerçiq da qalmadı. Bir otowda [...] dedi Buqminat, kelin a [...] ħaw. Tawça bilemedin? Añılaydı. Oltur, kelin. Kölüm bla aytama. Tuwğanlı da kelinine aman qayın anadan süymegenim joqdu. Oltur, janım, namıslı bol. Tıs... Ket-ket, e qız, Çerkes tilimi da açdırdıñ. Buqminat öрге qobup, kelinı qolundan tutup, kesini qatınına olturtdu. Söleşgen da et, balam. Endi yaşawubuz ömürden ahırğa birgedi. Bir birge söleşmey turalmaq. Söleş da qoy. Namısıñı da eterme, Allah aytsa, dedi Buqminat Fatımağa. Ol zamanda anı beti qızardı, ne eterge bilmey, sekirip öрге turdu. Buqminat da öрге qobup: Sen oltur deginçi, men da ma blay etgenley turluqma, dep qabırğa uzunı qara qatın, dep elberlede ayılıçusuça, anı uzun qara jıyrığı qırğız galoşlarını başların az jaba, eki qolun da enişge jiberenley, burundan qalğan sıntaşça süyeldi. Fatima, qalay eteme degença, Mustafirni közüne soruwlı qaradı. Ol a başın qımıldatıp, söleşirigine ırızılığın bildire, oñ qolu bla Oqupnı başın sıladı. qonaqlıqla qonaq qañanı ortağa algandı. Kelini qoymay, araquçıq urtlathanlı, Buqminat bütün bek janşaydı. Fatima, anı sözüne tıñılay, dunıyada Buqminatdan ħalal ana joq sunağdı. Oqup, sen a qarındaşıñı taphanlı qalğanlanı küsemeyse, dedi Buqminat awuzunda qabının qıynalıp juta. Tüz etese. Allah, zaman da bir birigizden ayırmasın. Beş wahtı namazım bla tileyme, endi siz ol jarlı atağız sınağan qıynlıqlanı sınamağız. Uruşnı zarawatlığı bolmasa, ma bugün da sawlay turluq edi. Anı jaşçıq bile bolmaz, jarlı kününe, bir jol, qoşdan bek suwuq bolup kелgenden sora, awurup tüştü da oq jaralarını aşlanıp, andan igi bolmay, ölüp ketdi. Buqminat kesin jılayamsıratıp, javluq qanatı bla közlerin sürtdü. qoy-qoy, sizge ırıslamay, gözümden jaş çıkardım da. Allah sen çamlanma dep tiledi Buqminat. Oğursuz künleni qozğamayıq. Ansa da alay sawluqlu tüyülbüz. Buqminat kesi kesine köl etdire, aşğa uzaldı. Anı gözü-başı jarığanına Fatima da quwandı. Jaşçıq, sen ölmegin, ol kostümnu Oqupğa kiydirilmey janımdan bolama. Omaqlıqğa bolmasa, yüsüne salırğa unamaydı. Jaşçıq saña entda köp kostumla alır, kiy, dep da küreşeme, alay, kesi aythan bolmasa, bir da boy saldıralmayma. Mustafir bir birde Oqupnı erkeletgen bolmasa, uşaqğa ħazna qoşulmaydı. Fatima tilin açğanlıqğa, erkin söleşalmaydı. Jañılıp, jumuşun qolı-başı bla bildirgen közüleri da boladı. Fatima Mustafirni Buqminat bla

söleşgenine, anı tansıqlamağanına uyaldı. Oyunun külküsün bir künde da qoymağan Mustafirge ne bolğandı? Men bilmegen bir ullu qayğısı bar ese wa? Alay köp zamannı körmey turğan anası, qarındaşı kelgende, ne qıyınlığın da unuturğa, alanı erkeletirge, tansıqlarğa kerek edi, dep keledi Fatimanı aqlına. Jaşçıq, dep Buqminat Mustafirge aylanıp söleşdi. Sağışlı tıñılap turğan Mustafir, juqudan uyanñança, başın awur kötürüp, Buqminat taba qaradı. qalaydı bizge onowuñ? Oqup bla men el tiyresini tiyişsek igi bolurmedi? Atañı tuwğan üyün tütünsüz qoyarğa jaramaz. Buqminat jaşçıq degen söznü ħar aythanı sayın Mustafırnı jüregine biz bla suqğança boladı. Ol alaga bek alğa kelgen keçesi, al künlede jaşçıq dep erkeletiwçüsü esine tüşmey qaladı. Bilay bolsun dep aytallıq tüylüme, dedi Mustafir. Atam tuwğan üynü murdorı da qalmağandı. Alayda yaşar üçün, üy işlerge kerekdi. Endi öletden, örtenden qalğanlay, Oqup bla sense tolu üyürden qalğan, tıpır taşığızda ot tamızmasaqız, ħalq ayıp eter. Maña va ne, beriden arı juwuq bolğanma. Aşarıq, jaşarıq da sizsiz. Elde üy orunubuznu başħa adamğa bergenme. Nek? dep Buqminat örge qopdu. Maña kerek tüyül edi da andan. Da Oqup kimildi tüyül uşay edi da. Allaħ birdi, jaşçıq, aña üy kerek bolluğun a bilirge kerek ediñ. Anı yüsünden sağış eterge zamanım bolmağandı. Sabiyliğimde sınağan qıyınlığım; jaşaw, oquw, iş saña üy işlerge kereklisini yüsünden üyüm eterge qoymağandıla. Alaydı, alay ħarip, men boş telisine janşay turama ansı. Ket, atasına nalat, yüyge da bir Allaħ aythan bolur, kesiñi tınç bolğanıña quwandım. Sen sawluqda eşikdemi qallıqbız. Buyurulğanından ozmaq. Bu biyagınlay tura köreme. Anı maña köl aşaganına ne aytdıgız. Uv jılan, Mustafir ol sözleni kesi kesine aytıp, közleri çıraq bolğanlay köp zamannı tıñılap turdu. Ozğan jıllanı esine tüşürdü.

4. BÖLÜM

Çırmawuq töbeni tübünden başı azçıq qaray, tört guppur bolıp, Mustafir arbazğa küçden kirdi. Ol, jügün ħaljarqa kiyirip, quwduşħa atıp, örge süyelgeninde, bir ullu palaħdan qutulğança boldı. Başında uzbek tübeteykasın qoluna alıp, tört büklep anı bla terlegenlerin sürtdü. Az juğururaqçıq bolğan burun sırtını terlegenlerin a kün, ħane küydürüp jarılğan qolçuğu bla ke. Etekçıgın örge költürüp sıypadı. Sabiy jaşnı işlegeni tatıp, ħaljardan çıħmay igi kesekni turdu. Keltirgen ħansını yüsüne oturup, bıstır çarıqçıqlarını baş barmaqlarının beri çıħıp turğan jerlerin kendir jipden alğan halısı bla jamarqa küreşdi. Üyelerini eşigi jawu quruqan arba çarħ tawuş etip açıldı. Eşige çıkarçıqmaz, qayrı quruqan bolur bu murdardan tuwgan, dedi Buqminat kesi kesine. Mustafir, ħaljardan çartlap çıgıp, ħans keltirgenin maħtanırğa başladı. Alay Buqminat aña söz aytdırmadı. Awuzuñdan qanıñ gelip aylanñayeñ, бүгүnlü izleyme, dedi. Da men. Da men. Sen ne? Maña awruwğa jaratılğansa duniyağa, Allaħ ölür awuruw berir ese janiña. Bir zatha jarasañ a, künnü uzunı ızıñden qıçırıp aylanmay. Busağat tükeñe barıp kel. Ol üsüñ da nege uşhaydı, aman kün kellik. Seni bıstırlağıñı juwa erikmegenmi suñası.

Kerti aytasa, endi men saña bıstır juwsam. Kesiñ da gitçi talaw tüyülse. Mustafir, qalay bolğanın bugün da bilmeydi, tükenñe barıp, sapından qayıtñan aħçanı tüşürüp keldi. Ol üyge kirgenley oquna, anı Buqminatña buqdurmay aytdı. Mıçımay tabıp kel, dep Buqminat, andan sora söz aytmay, Mustafirni arqasından türtüp, bosağadan tışına atdı. Jaş, abınıp, arbazğa bawurundan tüşdü. Juħu taşħa tiyip, közleri ot çaqdıla. Awuzundan kelgen qanı kirden melte bolup turğan jeñi bla sürtürge küreşdi. Öрге küçden qobup, arlaqğa ketip, çalı buruwğa tıyanıp jiladi. Aziza, Buqminatnıñ ogursuz tawuşun eşitip, alayğa terk keldi. Buqminat, bu oksüz sabıyge allay bir qıyınlıq berirge Allahdan qorqmaymısa, dedi Aziza. Sora, oramnı bir qıyırı bla barğan ilipinñe iyilip, Aziza Mustafirni betin juwdu. Olsağat Buqminat alayğa jetip: qaraton, küygen kesew baş, maña aqıl yüretme da baştaqlıǵıñı onowun et, dedi. Baştağ a sense, dedi Aziza. ħalit sawluqda maña baştaqlıq jetmezligin añılağan et, qarawaş. Ayħay da ol da kesin qoruwlarğa qolundan kelmezlik qatın tüyül edi. ħalitiñe wa meni erime kelgen kün kelgiyed. Közümü awuzuma qapdırdıñ ese, jaşawuñ jilyaw bla ozguyed. Buqminat Mustafirni, bileğinden tutup, kesine tartdı. Ol a entda da urupmu qoyadı dep qorqğandan Azizanı eteklerine çulğandı. Aziza öksüzñü kesi bawuruna qısdı. Alay Buqminat Mustafirni, çaçından tutup, üyge kiyirdi. Azizaları Qırǵızstaña köçüp kelgenli da, Mustafırları bla ħonşuda jaşaydıla. Köp jılları içinde Buqminatnı bla Azizanın aralarında bolğan şuyöħluqğa kim da suqlanıırça edi. Ekisi da, jüzüm terekni túbünde oturup, köp zatnı yüsünden uşaq etiwçü edile. Mustafir da beşik tebirete, alağa az tınılamağandı. Buqminat, sen qalay nasıplısa. Eki jaşıñ bardı, devçü edi Aziza. Men ömürümde bir sabiy körüp ölsem, ölgendi dep kişi jılyamaqa edi. qayda maña allay nasıp. Allahnı da köp ters işleri barıdıla. Buqminat, kokalanıp, maħtanıp, kesini kimge ese da közbaw etgenin bildirmezge küreşip: Toba de, e qız, Allahnı kesiñe çamlandırma, Sen Allahħa alay aythanda, başımdan bir ullu palaħ başñan sundum da, dep edi. Bek kerti aytama, Allah birdi. Birlege on-on beş sabiy beredi, birlege wa jañız da uğay. Aytdırmay qoymay eseñ, men a anı tuzunmu urlağanma. Kerti aytama, ol a nasıpñı da, ırışını da ħar kimge birça üleşe bilsin. Aziza Mustafırları jüzüm terekni túbünde Buqminat bla birge oturup, jün işge jubana, qayda eski jamay, kesini köp künlerin ol uşaq bla aşırıwçu edi. Sabıyge ħalit Azizadan az termilmeydi. Alay, alay ekisi da, qadarlarına çamlanıp, bir birge on beş jılñı içinde türt, tırman söz ayتماğandıla. Sabıybız bolmağanı seni hatañdandı, dep awuzlarından çıqmağandı. ħalit kolħozda jeti-segiz jılñı jılqıçı bolup turğandı. Ol, Mustafirni at boynuna alıp, köp quwandırğandı. ħalit, elge kelip, minñen atın arbazğa taqğanlay, Mustafir alağa mıçımay ...jetiwçü edi. O, Mustafir, qalay turasa, igi oquymusa? ħayt de, jaşım, Oqumağan soğurdu dep eşitgenmise? Siz kişi boluğuz. Uruşnu, köçgünçülüknü zarawalatlıǵı bizni oquwdan ayırğandı. Oquwum joqdu da men bilimni qıymatın bek añılayma, dep ħalit Mustafirge aqıl üyretir edi, başın sılap, erkeletir edi. Sora, alay ete kelip sabıynı muratın añılay:

Oy, sen jigit jaşım, barçı atğa suw içirip kel. Saq bol, aman qatıwuzdu, alıp qaçar, dep edi Һalit. Mustafır a kesi jaşawunda Һalitni atına minip, suw boynuna barıp qaythandan ullu quwanç sınağan suna edi. Bir kün Mustafır, şkoldan kele, esinde bolmağan qayğığa tübedi. Һalitlanı arbaz adamdan toludu. Azizanı qıçırığı, jerbaş üyden çıǵıp, uzaqğa eşitiledi. Mustafır, ne bolğanın da bilmey, Һalitlanı bla keslerini üyelerini ortasında çekge salınğan ballı terekge tıyanıp, saqal tübü, erinleri qaltırıp, közleri jipi etip süyeldi. Һaparnı tolusun añılarga süyse da, kişige sorurğa bazınmaydı. Nek jilaydı Aziza? Sabiy jaş ol soruwnu kesi kesine berip, anası ölgen kün qatınlanı sarnap jilyağanları, Anam! dep ne bek qıçırda da, andan juwap tapmağanı köz allına kelip, jürek-sinñeniñ tıyalmay, üyelerini taşıyadı. Alay Mustafır eşikge çıqmay tözmedi. Ol arbazda eki çıbığı Һazna bir jerde qalmağan eski gözenekni qatına kelip süyelirge, jañız at jegilgen arbadan eki aq Һalatlı tüşüp, Һalitlağa aşığışlı kirdile. Dohturla! Ura! Һalit sawdu! dep qıçırdı Mustafır. Sora, tübetey kaçığın teşip, ong qoluna alıp, anı bla kesini kuyruguna qatıla, terek baһçaları taba çabıp ketdi. Һalit, atdan ketip, açığıandı. Ol bökem sanlı adam edi. Ne qalın kiyinse da köküregi tışına belgili bolğanlay turuwçu edi. qışnı ne suwuq keziwünde da ol kölegini baş tüymesin etmegendi. Allaһ birdi, men senden tizginsiz körmegenme, kökürek tügünü da jağanndan beri qaratıp aylanmay, tüymelerini etgen etseñ a, dep Aziza Һalitge az ayتماғandı. Һalit a: Tırmannı meni süygenden etese, dep laqırda etuwçu edi. Һalit jılqıda üçlü emilikleni qıyruqlarından tutup, qımıldatmay tıyıp bolғandı. Һalit qoşdan üyge kelgenley, kolһoznu pravlenine çağırıp: Malçı, qoyçu, sabançı qoşlada jegerge, minerge atla jetişmeydile. Jılqıda жүzden artıq üçlü, törtlü bardı. Alanı üyretirge kereksiz, dedile. Yaşawları igi, aşap, içip, boyün qaynatıp turған jılqıçı yaşla emilik atlanı üyretedile. Çıçһansırt atla ne bek çibinlesele da, keslerinden zalimleге boy saladıla. Jaşladan qaysı ese da, bir qarator üçlüge жүgen salıp, qamıçı bla qatıla, başından tutһanlay, ıstawatnı tögeresine bir-eki kere aylandı da, sora, sekirip sırtına minip, eki ayağın atnı qoltuq artlarına tiredi. Jүgeninden jalqası qatış qatı tutup, qamıçını jetdirdi. Ol a alğa örge sekirip, ızı bla kesin jerge urdu. Jaşnı sol ayağı atnı түbünde qalıp, kesi wa sırtından tiydi. Һalit, alayға çabıp jetip, jaşnı atnı түbünden çıqarıp, jılqıçını açığınan añılagandan sora, açılanһanın añılata, atnı jelkesine qamçı sap bla adamıça qatıldı. qarator sanları qaltırıp, ayağı yüsüne boldu. Һalit aña sekirip mindi da, awuzun boşlap, uzun arba qamıçını şibilya tawuş etdirdi. qarator kesin alğa atdı. Һalit köz tuwradan uzaydı. Taw çeregine juwuqlaşһanlay, atnı жүgeninden tartıp, arthа bururğa күreşdi. Alay, awuzundan şıtıları qan qatış kele turған qarator, gurgun soluw ete, kesin çerekge atdı. Ömürden aһırға çerek suwu jalap tıgarthан sıydam aq taşla Һalitge төшек boldula. Anı awuzundan, burnundan da qan keldi. Tört sanından biri da Һalitte boy salmadı. Ol, esi awup, duniya jaşawundan sezimi bolmay qaldı. Taw çıranlanı tüplerinden çıqıp, tazalıǵı

jilyamuqğa uşağan suw ǵalitni köküreginden sılaydı, bir birde, kesin taşǵa urup, ǵalitni betine çaçılıp, aña es tapdırırǵa küreşedi. Alay ǵalit, juǵun bilmey, jathanlay turdu.

5. BÖLÜM

Mustafir köz-qaş bermegenin, jaşı anasını erkeletgença, tansıqlaǵança etmegenin Buqminat jaratmadı. Men aña qallay qıyın künlede qaraǵanma, aş bla, kiyim bla da ataları, anaları bolǵan sabiylege suqlandıрмаǵanma. Alay, kertidi, artda. Ne eterigem, er kişi boluşluǵıñ bolmasa, qaǵanaq sabiyim bla jaşaw qıyınlıǵın ǵorlayalmadım. Bügün jaşçıq Oqupǵa, maña da ne igi da qarasın. Anı qıyının çerkes qatın aşaǵandan bizge kelligi joqdu. Maña da üy, jaşaw kerekdi, dep Buqminat kesi kesine muruldadı. Jaşçıq, qoruñ bolayım, bügeçe juqlamay nek turduñ? dep Mustafirge kokalanıp söleşdi. Allaǵı birdi, keziwünde solumasañ, awuruwlu bolup qalırsa. Atasına nalat, duniya ırışını. Aña jan atarǵa kerek tüyüldü. Oquǵanıñ jetmeymidi, keçe beline deri entda kitaplaǵa qaplanıp turmasañ. Ekigiz da saw aylanıǵız, Oqup sen bilgenni jüzden birin bilse, kesimi padçaǵı sunarem. qayǵırmaz, zamanı jetse, ol da köpnü bilir, adamlarǵa qoşulur, dedi Mustafir. Oy, awuzuña qor bolayım. Oqupnu seniça aǵşı, bilimli adam bolup bir körsem, ölgendi dep maña kişi jilamasın. Aqlı, adamlıǵı bolǵan, oqumaǵanlıǵıǵa, qıralına, halqına kimden da igi jaraydı. Kerek künde ala üçün janın da ayamaydı. Bir birle wa körümdüleri adamǵa uşap, keslerine tap tüşgen jerde ölgenni kebinin sıyrırǵa da ǵazırıldı, dedi Mustafir. Saw on künden beri ol Buqminatnı közüne bügün bolmasa qaramaǵandı. Allayla öksüz, boluşluqları bolmaǵan, qıyınlıqını tüz ortasına tüşüp, andan qutulmay turǵan sabiyleni adırǵı janñan otların üçültürge da uǵay demegenledile. Atam ǵarip aytıwçulay, bek alǵa, adamda adamlıq bolurǵa kerekdi. Tüz aytasa, jaşçıq. Atañ ǵazna qol sala da bilmewçü edi. Alay uruşdan öşünü sawǵadan tolup kelgenin unutmay turamısa, dedi Buqminat. Adamnı aqlı bolmasa, bilim nege kerekdi. Atamı atın saǵınma, anı maǵtarǵa, sögerge da seni işiñ joqdu, dedi Mustafir kesi kesine. Birewge igilik eterüçün, anı janñan otha kirgen keziwleri bolǵandıla. Ol ölümde qorqmaǵandı. Uruşnu keziwünde anı birgesine bolǵan qırǵızlı teñi Jolboldı aythan ǵapar meni atamça kişi bolurǵa itindirgenley turadı. Sevastopolnu qatında bir el üçün qatı sermeş barganlı, eki sutka bola edi. Duşman köz açdırmaydı, bizni alǵa barırǵa qoymaydı. Ne ölüm, ne da elni alırǵa! Borçubuz alaydı. Palatada jathan jaralı soldatlar Suw! dep terk-terk aytadıla. qurǵaqısıǵan erinlerin jalap, adırǵı etedile. Suw juwuqçuqdadı. Ne medet, barırǵa oñ joqdu. Duşmannı pulemötu oqnu buzça jawduradı. Keçe oquna barıp, suw keltirirge köpleni qollarından kelmeydi. Suwǵa barıp, artha qaythanla bek azdıla. Keçe qarañıdı. Köznü közge ursañ, juq körlüq tüyülse. Eki janında da oq tawuşla sel bolǵandıla. Alay alanı jaralılanı inçǵaǵan tawuşları alıındırǵandı. Seni atañ, dedi qırǵızlı maña aythan ǵaparında, eki qolu bla qulaqların qatı qısıp, ol Suw! Anam! degen sözleni eşitmezge küreşdi.

Sora, sekirip qobup komandirden erkinlik alıp, suwğa tebiredi. Men da seni bla barama, dedim ataña, kesiñi jañız jiberallıq tüyülme. Ol oñ qolun imbaşına salıp: Bir da, eki da aytma, dedi tawça. Qırğızlı bla malqarlı bir birlerin añağanlarına oruslu jaşla seyir etdile. Sen meni aythanımtı etmeseñ, ömürde söleşirik tüyülme, dedim. Atañ, meni aythanımtı eterge unamay, kesi qol içine tigelep ketdi. Soldatlar, Seypunu duşman eslep, eşikni japmağa edi dep, sağıayıp tıñılaydıla. Bir kesek zaman ozdu. Nemetsli faşistle projektornu küçlü tıyaqların tögerekge boşladıla. Olsağatdan tarh-turh, dep şkok eki kere atıldı. Men qol içi taba sekirdim. Alay nögerlerim sermep tutdula, andan arı barırğa qoymadıla. Seypu jigit adamdı, dep soldatla, maña köl etdire, kesleri da tawkellik aladıla. Ma, aythın edik da! Beri qaraçı, dep nögerlerim, maña süyünçülük aythança, tögereğimden aldıla. Başımı örge kötürdüm. Seypu eki suwluqnu da eki qoltuğuna qısıp, koteloknu oq teşigine da qol ayazın basıp, terlegenleri barıp jetdi. Buqminatnı: Jaşçıq, kim ese da seni telefonña çağıradı, degen awazı Mustafirni sağışların buzdu. Ol telefon bla köp söleşmedi, kiyinip, ketip başladı. Jaşçıq, qayrısa? dedi Buqminat. işge. E jaş, busağatda keldiñ uşaydı da, ne hilikga işdi bu. Keçegide köp qalmazğa küreş. Mustafir juq aytmadı. qalpağın da kiymey, qoluna alğanlay, üyden çığıp ketdi.

6. BÖLÜM

Bek jarsıwlu iş bolğandı, dedi zavodnu direktoru Jantiyev. Biz mahtap turğan slesar ömürden ahırğa qıyawlu boldu. Andan ese, bir-bir mahtançaq onowçulanı bilekleri ketgiyed, dep Muhtar direktornu awuzuna çapdı. Ol zat, saqlıq, adamlanı yüsünden qayğırıw bolmağanın körgüztedi, dedi andan arı Jantiyev. Mustafir, biz seni kesiñi jürütüw halıñe artıq ırız tüyülbüz. Birinçiden partiya saña buyürğan borçnu alıqa igi tolturalmaysa, ekinçiden kesiñi tap jürütmeyse. Bu zamansız zamanda halq beri seni hatañdan jıyılıp turadı. Bilemise anı? Muhtar bek ullu tsehni tamatasıdı. Alay, aħşı ulan, sen anı adamğa sanamaysa. Tileğın tolturmaysa. işçileni aña üskürese! Mustafir qıralda qıyını bolğan adamnı jaşıdı, institutda igi oquğandı, anı kötürürge kerekdi, dep partiya alay aytadı, sen a, kesiñi tersine salıp, adamlanı bir birge qozutasa, işni alğa barıwuna çırmawluq salasa. Ne ol, ne men. Mustafir zavodda bolğan qadarda, işibiz alğa barlıq tüyüldü, dedi Muhtar biyağı direktornu sözün böle. Sora, örge qobup, qolları qaltıray, tütünün qabındırdı. Seni kibik onowçulanı, spetsiyalistleni işden erkin eterge dep turmaybız, dedi Jantiyev. qarayma da Mustafirni bla seni qazanığız birge qaynarıq bolmaz. Anı yüsünden onownu biz eterbiz. Direktor, andan sora juq aytmay, jerine oturdu. qol jawluğun çıkarıp, mañılayını, burun sırtını terlegenlerin sürtdü. ızı bla jan hırjunundan tarağın alıp, qalın, qara çaçın arthıa taradı. Tüzün aythın zamanda, Mustafirni nek terslegenibizni añaılamayma, dedi. Olturğanlardan birleri söz alıp. Bolmaçı zatnı barmaqğa çörgep, adamlanı qanların buzup turğannı qoyarğa kerekdi Muhtar, sen Mustafirge boş köl

aşaysa ansı, adamları aralarında birlikni, teñlikni küçler ornuna, tişirıw Һaparla bla küreşese. Ma, kördüñ da, dep Muhtar direktornu közüne qaradı. Busağatda ol sözleni Mustafır qozutup aytdıradı. Et bılağa ne eterik eseñ da. Men alanı: jaşawları, işleri igi bolsun dep, keçe, kün demey aylanama. qan qusup, işlep turğanlıǵına ma bılay etip, yüsüne sekiredile. Alan, Muhtar, kesinñden başhalanı telige nek sanaysa? Mustafır da, sen da qozuturça meni kim sunasa? Tersligiñi közüne aythanlıqğa, nek çibinleyse? Joldaş, eslep söyleş, dedi direktor. Bir ullan tseñni tamatasına Һar birigiz çibillep, ne bileyim, anı kibik hilikga sözleni aytıp tursañız, anı aҺırı ne bla boşallıǵın bilemisiz? Artda aman bolur. Busağatda kişi kişini qorqutallıq tüyüldü. Ol zamanla ertde ketgendile. Tambladan ozmay, men bu işni yüsünden şahar komitetni bürosuna bildirmey qoyarıq tüyülme. Allay bir terenñe kirirge ne kerekli bardı, dedi direktor. Men işçi, Muhtar tseñni tamatası bolğanlıqğa, biz kommunistlebiz, dedi direktor sözün bölgen adam. Direktor a kesimi juwuğumdu dep Һar zaman da Muhtarğa jaq başhanın qoyarğa kerekdi. Ol, direktor köl etdirgendin, tseñde adamları janlarından etedi. Añña söyleşip qarıw joqdu. Muhtar tseñinde adam açığan ese, baş injener ters nek boladı. Bek alğa Muhtar jıwapha tartırğa kerekdi. Men juwuğuma, teñime amanlıq eterge, alanı işde, yaşawda ırbinña tıyarğa, dep qulluqçu bolmağanma, dedi direktor ol söyleşip boşagan adamnı közüne jütü qarap. Muhtar aman onowçu olsa, anı işi alay alğa barlıq tüyül edi. Busağatda baş injenerni qulluǵına Muhtar salsaq, körür edigiz zavodnu atı qalay aytılsa da! Joldaş Jantiyev, işge sen almağansa meni, dedi bügeçeli tıñlap turğan Mustafır. Tüz aytasa, men ol zamanda direktor bolsam, saña bu qulluqnu jetmezligine wa tolu iynanñıyeñ. Mustafır, sen buzukçu adamsa. institutda oquğan zamanında oquna kesiñden tamatalanı awuzlarına çabar üçün qoymağan, alağa namıs bermegen jaşsa. Maña yüsümde bolmağan terslikni salırğa bir kişi da erkin tüyüldü, dedi Mustafır. Sen busağatda Muhtar sözlerin aytasa. Men zavodnu direktoru bolğanımı unutma. Men baş injener bolğanımı da kişi unutmasın. Bir kün, eki kün dep tüyül, sen ne kün Muhtar berı keltirgense, andan berı işimde tıñlıǵım joqdu. Ol blok zavodda buzowçu bolup, eki jıl işlegendi da, üç kere partiya juwapha tartılǵandı. Ötürük aytasa, dep qıçırdı Muhtar. Sen meni qayda, ne etgenimi tintirge erkin tüyülse. Erkinme. ZavodҺa nızamlı, iş köllü adamlar kerekdile, dedi Mustafır. Seni kibiklege wa mindan köp tözerik tüyülbüz. Añıladıñmı, işden qıstağan eterikbiz. Mustafır, allay erkinlikni alıqa kişi bermegendi saña, direktor men uşayma da, dedi Jantiyev. Adam qayda da, kim bolup da işlesin, bek alğa kesini borçun añlarğa kerekdi, dedi Mustafır. qarayma da, sen maña aqıl üyretip başlarıq bolursa deyme dedi Muhtar ol turğan jerinden tepmey. Sen Muhtar yüsünde aşırqan etgense, dedi Mustafır direktorga. Kişi bla keñgeşgeniñ bolmay, anı bek juwaphılı tseñhe tamata etgense. Adamnı bek alğa işde sınarğa kerekdi. Tseñde andan tarıqmağan adam joqdu. Muhtar, igi işlegiz, degenlikge, kişini janına tiymezege kerekdi, dedi direktor. Tersligin közüne aytsañ, köple süymeydile. Kimni ne

qulluqğa salğanımı, sallıgımı da bileme. Uğay, ol quru seni işiñ tüyüldü. Bu halıñı türlendirmeseñ, başıña erkin eterigime tolu iynan! Alay, sen Muhtarğa nek qadalqanıñı sıltawun aytdırmay a qoyarıq tüyülme. Mustafır Jantiyevni ol sözlerinden sora juq aytmay tıñılağanlay turdu. Bir kesekden tögereğine qaradı. Muhtar başın örge kötürüp, kesin kerti kişi etip, öhtem olturğanı Mustafırge açırw tiydi. Sora, közlüklerin qoluna alıp, qol jawluğu bla anı miyalaların ariwlap, közlerine salıp, sözün bılay aytıp başladı: Muhtar bla men bir institutda oquğanbız. Ol menden bir kurs alğa bara edi. Ekibizge bir otowda jıldan artıq zamannı jaşarğa tüşdü. Üçünçü nögeribiz bahsançı jaş Raşid edi. Sen anı bla ne aytırğa süyese? dep Muhtar Mustafırni awuzuna çapdı. Çırmama, aytma qoy, dedile olturğanla. Bek tatlı jaşap turduq, Raşid, tawlula aytıwuçulay, awuz qabının üçge üleşgen jaş edi. Jaz soluwubuzda birsi studentle bla birge biz da tselinağa atlandıq. Anda üçübüz bir qoş bolduq. Raşid kombayn jürütedi, biz ındırda işleybiz. Bir kün Muhtar bla Raşid şaharğa ketdile. Ekisi da kinodan çıqğandan sora, köp aylanıp, arthā keterge dep, şaharnı qıyırında maşına saqlap turğanlarınlay, qatlarına üçewlen keledile. Ala içip boladıla. Birleri Muhtarñı qatına kelip: aħça bermeseñ, añılaymısa? Alaydı da, şuyöh, terk bol, deydi. Raşid, içip turğan jaşħa: Biz studentlebiz. aħcabız joqdu deydi. Ayıp etmegiz, ekinçi tübesek, birge tartırğa da bolurbuz. Bılay uzaq barmay, tselina sovħozda işleybiz. Köp turmay aħça berirge aythandıla. Joldaş, juwuq zamanda teñleribizni sıylarğa qolubuzdan kellikdi, dep Raşid külüp-oynap, ol jaşñı imbaşına qolun saladı. Oħo, siz bizni tanımay köreme, dedi arlaqda süyelip turğan kef. Busağat ħurjunçuklarıgızñı çüyre aylandırıgız. Da, Allahñı süygen qulu, dep Raşid ħurjunlarına uzalıp başladı. Anı janı-tini: Allahñı süygen qulu, degen boluwçu edi. Olsağat Raşidni jelkesine awur zat tiydi. Raşidni jıhılğanın eslep, Muhtar, qaçıp, dump boladı. Amanlıqçıla salğan jaralarından kelgen qannı tıyarğa qolundan kelmey, Raşid uzun, qalın kirpiklerin ömürde da açmazça qısadı. Andan beri muhtarñı adamğa sanamayma. Men duniyada Muhtardan eriši janıwar joqdu sunama. Mustafır sözün boşağançı oquna, olturğanla Muhtar taba qaradıla. Ol a sekirip örge qobdu da: ötürük aytadı. Bilmegen zatların janşaydı, dedi. Senden da, menden da Raşidni az süyüwçünü degiyek. Men jan teñimi qalay atıp keter edim! Tileyme, siz mıña iynanmagız. Muhtar adamları aqılların kesinine bururğa ne bek küreşdi ese da, aña kişi tıñılamadı. Direktor a eki qolun saqal túbüne tiregenley turdu.

7. BÖLÜM

Fatima, satıwun etip, tükenden çıqdı. Alaydan üyelerine deri jol uzaq tüyül edi. Anı sebepli, avtobus da saqlamay, jiyawlay ketdi. Muhtar Fatimanı uzaqdan oquna tanıdı. Muhtar ol zamanda jol janında terekle túbüne salıññan şintikge olturup, qolunda gazetge bla tögereğine keziw qaray edi. Qara, qara, Fatimağa, dedi Muhtar ol qatına kelginçi oquna sekirip örge

qobup. Ne aqbet bolğansa? Teyri, biz bilmegen bir ulla qıynılığın barıdı. Uğay, Muhtar, bir hatam joqdu. Men seni blay aman bolup körmegenme. Bileme qıynılığın bolğanın. Ne eterikse, duniya yaşawu alaydı. Birde tatlı, birde wa aç boladı. Muhtar, sen neni yüsünden aytasa? qara, harıp, mña, alıqa bir zat da bilmey tura köreme. Muhtar, ne bolğandı, terk ayt! Meni halal jürekliğimi bilese, ant eteyim, seni tuwğan egeçimden başha körmeyme. Ne igilik körürüñü da süyeme... Saw bol, Muhtar. Aña kimni işekligi barıdı. Fatima, busağatda Mustafır bla aragız qalaydı? Bek tatlı yaşaybız. Añılayma, Mustafır tuwğanlı da tüklü boluwçudu edi. Jüreginde bolğannı bir zamanda da açıq aytmaz. İş etme sen anı... Muhtar, teñni üsünden nek aytsa alay. qoy, jarip, ol saña, maña da teñlik etallıq kişi tüyüldü. Busağatda ne keçe, ne kün anı közü-başı açılıp körmise. Anası kelgenli wa bütün da. qabartılı tişiriw maña ömürlük nöger bolallıq tüyüldü, ayırılma bolmayma, dep jaşlarğa hapar ayta turğanın qulağım bla eşitgenme. Bu bizge kerekli tişiriw tüyüldü, üyden terk qurut, dep anası da qısıp turadı. Fatima, söz aytmay, jerge qarap, tıñılağanlay turdu. qayğı etme, Fatima. Alıqa keçe bolmağandı. Mustafırni kesini juq bildirmegenley partiyanı şahar komitetine barıp, tariqğan et. üyge keçe belinde kelgenin, saña tırman etgenin, başha milletden qatın alğanına soquranñanın, qoyama dep aylanñanın bukdurmay ayt. Anı tizgnin terk jıydırırla... qayda da maña tübeğeniñi kişige bildirme. Bir da qorqma, Muhtar. Alay men Mustafırdan tariğallıq tüyülme, dep Fatima terk-terk atlap ketdi...

8. BÖLÜM

Buqminat, Mustafırlardan keterge süymey ese da, şaharda yaşawğa igi üyürsünalmaydı. ne hılıqgadı bu, ertdenden ingirge, qabırğa kirgen kibik, üyden çıqmağanlay. Ket-ket, bir söz nögeri bolmay, erigip öllükdü adam mında. Ne da bolsun, elde juwuklarını qatlarına tiyşeyim, dedi Buqminat kesi kesine. Oqupha wa ne onow? dedi ol dağıda. Mında qoyayım. Üsüne başına da qarasın, oquthın da etsin. qoy, andan ese, birgime tutayım, ol da jumuşuma jarar, Mustafır a ay sayın, qarnı burmay, aħça bla boluşsun. Jaşçıq, dedi Buqminat barı da birge uşhuwur aşarğa jıyılğanlay, meni esime bir teli aqlı tüşgendi. Mında sizni qıynap, tar etip turmay, Oqupnı da eltip, elge keteyim. Baħçaçıq eteyik, qolubuzdan kelgeniça qurayıq. Men bir jarı da barlıq tüyülme, dedi Oqup. Tüz aytasa, dep Mustafır anı imbaşından tutup kesine qısdı. har ıyıqdan kele turursa. Bizge jaşçıq da, kelinçi q da kelirle, allah aytsa, dedi Buqminat. Oğese, qarlığında anañı atıp qoyargamı aytasa? Oy, haram gawur. Toba, sen alay da eterse. Anasını ol sözlerin eşitgen Oqup, jumuşadı, anası qayda bolsa, anda bolluğun añlatdı. Busağatda bu üyge da sıyınırıqız. Eki-üç yerge çaçılıp aylanmay, birge jaşasaq da bolluq edi, dedi Mustafır. Men sizni bir jarı da jiberlik tüyülme, dedi Fatima. Allah alay körgüyedi, men sizni bla jaşarğa neçik süye edim. Alay bilemisiz, elde üyrenñen adamğa şaharda yaşarğa qıyındı. bıyıl bolmasa da, kelir jılğa bir gıtı işlerbiz. endi tışından eterik boluşluğunı kesin bilese, jaşçıq. Andan sora, köp turmay, Buqminat bla Oqup elge köçüp ketdile. Fatima sawğala

berip, qayın anasın quwandırır üçün qoymadı Mustafır, sen bizge köz-qaş bermey nek aylanñanıñ men endi añağanma, dedi Fatima Buqminatnı aşırıp, üyge qaythandan sora. Kesiñi da, meni da qıynamazıñı tileyme. Süymegen jaw da, bal da aşamaydı. üydegisinden ayırılğan saña töre tüyüldü Ne hıpar aytsa sen, dedi Mustafır Fatimağa. Seni muratıñı bek tüz adamdan eşitgenme. Ne eşitgense. üydegiñden ayırılırga aylannganıñı. qarağız mıña, şaşıp tura bolursa deyme, dedi Mustafır. Mudahlıgıñdan oquna bileme meni bla yaşargı süyümegeningi. Oy, telibaşçıq. Meni qayğı, tağış etdirgen da başña zatdı, dep Mustafır hıparın başladı: Bir kün atam soyum da alıp, qoşdan keldi, dep Mustafır hıparın başladı. Anam da, mamuq baħçada ğaga etip, olsağatda qaythın edi. Tamata, nedi bu qoyuñ a? dedi anam. Ol ħar zamanda atama ‘tamata’ deyüwċü edi. Qara aña, ħayıwan et aşğanña. Bilmeymise? dedi atam. Uğay. Bütün saña otuz jıl toladı. Oy, sensiz bolmayıq, tamata. Anı wa esiñde qaydan tutħansa? Seni esibizden keterib a qalay jaşarek duniyada. Tüz aytama da, jaşım, dep atam meni, eki qoltuğumdan tutup, atħa mindirdi. Atam kesini teñlerin da ċaqırıp, alay aşap-iċip, keċe beline deri turup ċaçıldıla. Baş iyeñden ayırılmay, ulanla anası bolğanlay, jüz jıl jaşa. Ayağıñı taşħa urgan ċaqlı bir qıynlıq körme, dey edile kişile meni anama alğış ete. Ol a, ħarip, örge qobup, saw boluğuz, siz da aħşı muratlırızğıa jetigiz, dey edi. Anı inċge qara qaşlarını túbünde ċolpan közleri ħar kimge da oğurlu qaray edile. Ol adamları arasında kimden da meni anam ariw edi. Ariw tilli, qarğış etgen tişiriwdan jiyirgenñen, uşhuwurdan ħonşularına eltginċi tiñċaymağan adam edi. Anı tanığanla: Ol jaşagan duniyasında betiñ qara bolsun dep kişige aytıp eşitmegenbiz, dep bugün da tansıqlaydıla. Tamata, dedi anam ol keċeni ertdenliginde atama. Juq aytırğıa ol adamlardan uyalıp turğanma anısı, ne bolğan ese da awurup öleme. Nek, neñdi awuruqanıñ? dep atam janı ketip sordu. Qalay ese da qarnım buradı. Tünene işde da bolup turğanma alay. Julduzħannı ċaqırıp, sılatħan etermek, dedi atam. Julduzħan darmanı, sözü bla da tiyrege köp jaragan qart tişiriw edi. Aña ol zamanda bir jetmiş jıl bola bolur edi. Tiyrede bir qayğısı bolğan adam Julduzħanña taş saldırthınċı tiñċaymağandı. Uğay demeyme, allaħaqına, dedi anam. Men terk oquna Julduzħannı üyge ċaqırıp keldim. Ol tüyümmek teşğenden, qarnın sılağandan sora anam bir kesek tiñċaydı. İnċağanın qoyup, tansıqlağan etgenċa, atama bla maña keziw qarap, ışardı. Men ol anı aħır ışarıw bolğanın añaılamay edim. Anamı ċolpan közlerini açılğanlarına aħır kün qarağanımı añaılamay edim. Ol kün doħturla anamı alıp ketdile. Alay. ne medet. tiyreni qartları anı arbağa salıp kelliklerin bilsem, bawurundan ayırılmazem. ölsem da, bir jarı jibermezem men anı. Ĉegileri tüyümċek bolğan edile, ne köp küreşdik esek da, ölümden saqlarğıa qolubızdan kelmedi. Doħturla aythın ol edi. üyübüzñü yılıw anamı birgesine ketdi. üyge kirligim kelmeydi. Oramda teñlerim oynaydıla. Meni anam ölüp turğanlay alanı oynayğanları açıw tiyedi. Kölleri qalay baradı külürge? qarar adamım bolmağanı sebepli, atam meni, at boynuna alıp, qoşħa eltdi. qoyċula meni bek ariw

kördile, birden birge alıp, erkeletedile. Bütün da ol uruşda atamı birgesine bolğan jolboldu qırğızlı kişi, elge barsa maña enci sawğa qoymağandı. Atha mindırıp, jawlıqda köp aylandırğandı. Elge tansıq bolğanma, dedim bir kün atama. Ol mudah boldı. Menden arlaqğa ketip, suw qırdıqğa olturıp, baş enişge qarağanlay turdu. Anı jılığanın körüp, jüreksinñenimi tıyalmadım. Jolboldu atama ayıp etdi. Bu sabıynı da, kesiñi da allay bir nek qıynaysa, dedi ol atama. qadar alay bolur edi. Tawkellik kerekdi. Mustafirni wa men. üyge elteyim da, anda bizni sabıyle bla tursun. Ugay, saw bol, Jolboldı, dedi atam. Azizalaga elteyim. Şkolga barır zamanı jete turadı. Yüsüne, başına da qarasın. Bizge ışanmaysa dedi Jolboldu. Işanmağandıqdan tüyüldü, dedi atam. Sizde da, bir birinden gitçe bolup, beş-altı sabiy bardı. Munu da alağa qoşsaq, jañız tişiriwnu junçuturbuz. Alayda tiyrede Azizağa üyrenñen da etgendi, alada tursun. Anam saw zamanda oquna ıalitni bla Azizanı janları-tinleri meni bla oynağan, meni erkeletgen boluwçu edi. Ala meni bukdursala, anam, ıarip qayğı etip aylanıwçu edi. Artda, alanı adetlerine üyrenñenden sora, anam, meni izlep küreşmey, aş üyübüzñü terezesinden qarap: Aziza! Ol jaşnı beri jiberçi, dep qoyuwçu edi. Çertleyük çıbıqğa çörgep turğan qaymağımı atamı artmağına saldım. Anı Azizağa eltiriğimi aythanımda, atam: Ol asırı az sawğa tüyülmüdü, ıayiwan et aşagan. Aşçı artmağın başın, dep arı igi kesek et saldı. Nögerlerine aytıp, qıp-qızıl gıbıtı ayrırandan tolturtdı. Biz elge jetip, üyge kirir-kirmez, Aziza meni erkeletip, quçaqlap közümden, başımdan uppa etdi. Terk oquna bıstırılarımı teşip, belimden örgemi, ayaqlarımı da jılı suw bla juwdu. Stolga olturtup, jılı azıq aşatdı. Köp zaman ozdu. Men, ekinçi klassnı boşap, üçünçü klassha ötdüm. Oquw jılını aıır qongırow qağılğan kün Aziza, şkolnı arbazına kelip, meni saqlap tura edi. Ol jıllıq bağalarımnan jañız bir üç bolmağanın bilip quwandı. Aşşı adam bolлуqsa, jaşım, dep quçaqladı. Ol ingirde atam da üyge keldi. Biz, uşıuwur aşagandan sora, üyübüzge ketdik. Atam eki-üç kün turdu üyde. Tambla seni da qoşha eltirikme, dedi atam. Süyemise meni bla barırğa? Sen a Azizağa sorğan et, dedim. Oıo, jaşım, Azizağa da aytayım da, qoşda bir kesek tur, dedi. Tüz ol sağıatçıqda eşigibiz açıldı. Oy, keçe aşşı bolsun! dedi üyge bek alğa kirgen kişi Ekinçisi Assalam olükum, Seypu! dedi. Allay töre da bar edi da! Qalay keliwçu bolğansız? Dedi atam. Da bir da sen bizni üyge jıyar qayğıñ joqdu, dedi qartladan birleri. Ollaııy, qoñaqdan biz bir zamanda qaçmağانبız. Qonaq allahnı qonağıdı, dedi atam. Ala bir birge köp zamannı çam etdile, ıapar aytdıla. Men atamı tobuğuna qaplanıp, ol adamlı ketginçi juqusuray, ayaza turdum. Qonaqla: Seypu, bu sabıynı, kesiñi da mından köp qıynamay, üydegili bolurğa kerekse, dep qısdıla. Ol zamanda atamı tobuqlarını qaltırağanları, meni başımı arı-beri qımıldatdı. Sekirip, örge qobup, atamı közüne qaradım. Anı tañır közleri jipi bolup tura edile. Bayam, ol kölsüzlüğün buqdururğa küreşgenden bolur edi, jerinden kötürölüp, iç üyge kirdi, qol jawluğı bla közlerin sürtdü. Seypu, sen aqıllı adamsa. Ol iş quru saña töre tüyüldü, dedi qaramıyıq, alaşa boylu, keñ

jawurunlu, qara şinli kişi. Sağış et kesiñ. Jilyap, sabiyni da eki kere öksüz etip turğanlıqğa, ölgenlege sawlağa da igi boluq bolsa, bir adam saña awuzundan söz çıgarmaz edi. Ölgen ölgenlikge, qalğanla jaşarğa kerekdile. Duniya jaratılğanlı adetdi ol. Bizge kelgen kişile, birden birge alıp, söleşgenley turdıla. Alanı barısını aythanı da bir mağanı tuta edi. Bayam, atama boy saldırğan bolur edile. Bir bölek kün ozğandan sora, köp adamla jıyılıp, bu sen körgeñ Buqminatnı bizge keltirdile. üyde beş-altı tişirıw şapalıq etedile. Lökumlardan toyğanıma quwanıp, men da ot başında olturama.

9. BÖLÜM

Buqminat meni yüsüme, başıma bek igi qaraydı. Nesin aytasa, bir zatdan gerekli etmeydi. Anı ol halin körüp, atam da quwanadı. qoşha ketip tebirese: men kelginçi, hayt degiz, jaşım, dersge igi hazırlana tur, dewçü edi. Bizni baħçanı artğında bir tawlu üyür jaşay edi. Nek ese da ança jılını içinde ala ħonşuda kişi bla şuyöħluq jüryütgendile dep bilmeyme. Gurmuk adamla edile. Sabiyları wa yoħ edi. Ani üçün bolur edi, ömürümde arbazlırına kirmegenme. Tüzün aytsam, atların da bilmeyme. Bir jol ol ħonşubuznu qatını kimni ese da qarğışdan soyup, bizni arbazğa keldi. E qatın, qan jawmağa ese üyüne, bu tawuqları baħçama jiberip, küçden sepgeñ urluğumu tışına nek çığartasa, dedi Bükminatħa. Bu üyge jawğan qan boluqdu, endi keziw sizdedi, dedi Buqminat. Tuqumu-juğu bolmağan qarawaş, tawuq baħçaga kirgenlikge, tiyreni yüsübüzge nek qaratasa. Busağatdan arbazımdan qurup ket. Birden birge bara aylanñan, qaħme! Men alğınñı erimi janına jiber eriñi, dedi Buqminat da. Namısım bla oynama, sen ħilikge etiwçüleden tüylüme. Ket, aman, dedi ol oğursuz qatın. qarğışdan sora sen ne bilese. Ekibizden da qarğışnı alğa başlağan qarğışlıq bolsun, dedi Buqminat. Buqminat da, ol qatın da bir birni awuzlarına çapñanlay, tiyreni sabiyları da bizni arbazğa jıyılıp köp zamanı turdıla. Ol oğursuz qatın etgeñ qarğışla igi kesek zamanña deri da bizni arbazda eştilip turğança boldıla. Buqminat a üyge kirgenden sora da jüreksinñenin tıyalmağı. Men anı qıynalğanına jarsıdım. qatına barıp, ne bla japsarırğa bilmey, süyelgenley turdım. Ne ħata edi bu maña, dedi ol jılamsırap. ömürümde bir kişi türt söz ayتماğandı. Bu ħuju üyge nek keldim? Birewnü kimildisin ösdürürge, qoşdan üyüne jıyılmağan qoyçunu kir bıstırların jüywarğa, arbazın saqlarğa. Uğay, bıllay yaşaw kerek tüyüldü maña! Bu işni et dep, bek alğa maña awuz açħannı awuzu qurusun. Sen da ne sın bolup turasa bılayda, bar şkolğa, keç bolasa, dedi Buqminat maña. Buqminatnı kölün alır üçün, ne aythanıdan da arħa turmazğa ħazır edim. Men üyden çığıp ketdim. Buqminat a ħar zamanda etiwçüsüça, ızımdan çığıp aşırmağı, şkolda aşarsa dep gırjın bermedi, dersini etgenmise dep sormadı.

10. BÖLÜM

Atam, minñen atını iyerin alıp, jawurluğun arbazda jüzüm terekleni kötürtürge salınñan köndelen ağaçları birlerine jaydı. Atını sırtını terlegenlerin sıypadı da: Jaşım, elt da munu alayda, suw jağada talaçıqda kişenlep kel, dedi. Atam buyurğan jumuşnu tıñılı etip, arthā qaytdım. Buqminatnı, kimge ese da çamlanıp, söyleşgenin üyge kirginçi oquna eşitdim. Bolluqdu, janımdan toyğanma. Maña bu jaşaw nege kerekdi, dedi Buqminat. Awuruwlu bolurğa, ölüрге dep kelmegenme beri. Süyseñ, meni da qoşha elt, uğay-uğay, dey eseñ a, sen da ھاڵqça elde işle. Men bu üyge kelgenli bir biri ızından eki keçe töşegiñde qalmağansa. Atam, awuzundan söz çığarmağanlay, tıñılap turdu. Bu jaş da jüregimi jarıp başlağandı, dedi Buqminat meni közüme oğursuz qarap. Başımı enişge tuttum. Ertidenlikde eşikge jayılp ketse, aħşam qarañısına deri üyge jıyılmaydı. Bir jumuşha iyerem desem, kesin tapdırmaydı. Men sizni qarawaşığızma bolğanma. Atam, olturğan jerinden örge qopdu da, qatıma kelip başımı sılay, aytdı: Jaşım, kesiñden tamatanı aythanın ete tur. Bu seni anañdı. Atamı közüne qaradım. Saqalım qaltıradı. Jılağan a etmedim. Nek sunarıq edi atam meni ters, dep jüregime küç aldım. Atam, bugünmi tanıyısıa meni? Jetgen kişiça, ol sözleni kesi kesime aytdım: Bu seni anañdı. Meni anam ne saña, ne maña alay aç bir zamanda da söyleşirik tüyül edi. Atam maña bla Buqminatħa keziw qaradı da mudah boldu. Boş tıñılamamız. qılığın türlendirmese, men ol bolğan üyde jaşayallıq tüyülme, dep Buqminat atama tarıqdı. Ol sözleden sora, kesim da bilmegen ayır ullu palahım bolğan sundum. Buqminatnı janına tiyerça ne hata etgenme men? Tersligim bar ese, bugünne deri nek ayتماğandı? Oy, üyüñe, Buqminat, bu jañız sabiy şo ne etse da, tözerge kerek edik, dedi atam. ariw ayt. ariw sözde awuruw joqdu dedile. Haw, siz da meni telige sanap, men da ariw aythānlay turluqma. Buqminat, seni bir kişi sanamaydı telige. Bu kerek siz guruşhalanı qoyarğa kerekbiz. Telige sanamasañ, men bu üyge kelgenli, jıl közü boladı, Kolħoz iş, malla, dep turğan bolmasa, bir kün körgüztmegense. Sabiyiñi ösdürürge keltirgen eseñ a, açık ayt da qoy. Mından keç bolğunçu, başımı madarın eteyim. Da, janıñ süygenley. Saña atañ, anañ degen joq, malçı bolğanıbızğa büsüremey eseñ a, men ol işden ayırılallıq tüyülme. Ma, körese da, siz aythān tüz, men a ters bolup çıqğanımı. Aytdırmay qoymay eseñ, maña da üy jılıwu kerekdi. Bu sabiyiñi qatında sılhırla söyleşgeniñi qoy. Sizge kelgenli, sılhır, teli da bolğanma. Mından köp tözallıgım joqdu, qalay süysegiz, alay jaşağız. Jañılğan etese, Buqminat, kereksiz sözleni qoy da, üyüñe qara, dedi atam. Alan, men aythān kereksiz nek boladı saña? Kesiñden telige sanama meni. qarayma da, sen adam aythānı añılırlıq bolmazsa. Buqminat, janım, közüm, entda da qaytarıp aytama, jaşayma dey eseñ, ma üyüñ, jeriñ, uğay-uğay, dey eseñ a, jolun mamuqdandı. Biz kereksiz tırmanlaqa üyrenmegenziz. Añıladiñ da, joluñ mamuqdandı. Mından köp başıbızni awurutma, dep atam, meni da qolumdan tutup, üyden çıqıp ketdi. Biz Azizalanı arbazğa burulğanlay, Buqminat: E,

kişi! Jaşçıq! dep qıçırdı. Bolğanıñız ölmesin, beri bir qaytıñız, e kişi, ol aħşı atañı, anañı janları bla tileyme, qaytıñız. Atam Azizalağa kirip tebiredi. Men anı qolundan arthı tarttım. Kel, üyge barayıq, dep tiledim. Uğay, dedi ol. Buqminat bizge adam boluq tüyüldü. Oho endi, bu jolçuqnu, ne aytırıq ese da bir eşiteyik, dedim. Ayıp etme, tileyme, dep Buqminat atamı köküregine başın salıp, kesin jilyatdı. Meni awuzum qurusun, endi awuzumdan bir söz çıqarsam. Söz aytmay a turmazsa, dedi atam; Alay, Buqminat, mağanasız zatla bla adamları jüreklerin qıynağan igi tüyüldü. Bu jol keçeriñi tileyme, dedi dağıda Buqminat. Meni quçaqlap, başımdan uppa etdi.

11. BÖLÜM

Andan sora köp zaman ozdu. Atam awurup töşekge tüşdü. ıyıqdan artıq zamannı içinde üyübüzñü içi, Buqminat bizge bek alğa kelgen iñirdeça, adamlardan tolu bolğanlay turdu. Jolboldu da qoşdan atamı körürge kelmey aradan ıyıq ozdurmaydı. Ol artıda kelgeninde atama: Seypu, qoşda sen qayğı eter zat joqdu. Jaşla salam aytdırğandıla. Bizge qayğı etip, janın qıynamasın, kesine qaratisın. İşde biz anı ayıplı etmek degendile, dep atamı kölün alırğa küreşdi. Hayt degiz, dedi atam. Men da Allaħ buyurgandan ozmam. Jolboldu, jaşlağa salam ayt. Barıñızğa da bek ırızıma. Jaşawuğuzdan quwanıñız! Atamı ol sözlerin eşitgende, Jolboldunu beti türlendi. Sora, tögereğine tıñsız qarap, igi kesekge deri juq aytmay turdu da, atamı mañılayını terlegenlerin qol ayazı bla sürte: Seypu, tawkellik al kesiñe, dedi. German oğuna boy salmağan kişise. Mamır jaşawubuzda ua awuruw seni horlarğa erkin tüyüldü. Oy, sen saw qalğın, Jolboldu, dedi atam. Men öleme dep bir zamanda da qorqmağanma. Alay maña Mustafır ni ösdürürge kerek edi. Ana jılıwundan ülüş almağan jañızım, arbazda atılıp qalmazğa kerek edi. Ne etgin, qadar alay bolured. Bizge alıqa jaşarğa kerekdi. Sen, ħar zamanda barıbizğa da es tapdırğan kişi, allay kölsüzlük eterge erkin tüyülse, dedi Jolboldu. Aħşı jolğa bar, Jolboldu, dedi atam. Jaşlağa salam ayt. Allaħ aytsa, men da, köp turmay, barırma. Jolboldu, enişge iyilip, atamı betine jıyağın saldı. Sora, köp da turmay, üyden çığıp ketdi. Ne eterikse, jaşım, dedi atam, Jolboldu ketgenden sora meni qatına çağırıp, bizge buyurulğanı alay bolur edi. qıralıña, ħalqıña, kertici adam bolurğa küreş. Juwuqlarıña, teñleriñe ullu köllülük etme. Jalğan sözden keri tur. öksüzlüknü sınağan duniyada jañız sen tüyülse. Qıyınlıqğa horlatma, beliñi qatı qıs. Jılama, dedi atam maña. Ol qarıwsuz adamnı işidi. Sen er kişise. Osuwatın ete turup da atamı oğurlu közleri jarıq janñanlay turdula. Ol ħali, sözü bla da maña tawkellik berirge küreşdi. Kesini ölgenine uğay, meni atılıp qalğanıma jarsığanın buqdurmadı. Andan sora, köp turmay, Oqup tuwdu. üyde entda da üçewlen bolduq. Eki er kişi bla bir tişirıw Buqminat, men, Oqup. Buqminat qarasin teşgendi. Alay, eşikge çığıp, oramda

köp körünmeydi. Jolboldu da, qoşda atamı birgesine işlewçü jaşla da bizge terk-terk kelip, hapar aladıla. Ne kerekligiz bardı, dep soradıla. Atamı haterinden hürmet etgenlerin jaşırmaydıla. Jolboldu Oqupqa bir qırğız beşik da işletgendi. halit bla Aziza wa bosagabızdan atlamaydıla. Buqminat alanı bizden iskiltin etgendi. Meni wa alanı qatları bla ozarğa da qoymaydı. halit, Aziza bla söyleşseñ, boğurdağıñı yüzerlikme, dep Buqminat maña muratın aythandı. Atamı, anamı süygen teñleri halit bla Aziza maña tüber üçün şkolğa jürüp turdula. halit atdan ketgenli, ömürden ahırğa qıyawlu bolğandı. Bir butu artallı da işlemeydi. Tiyaq bla jürüydü. Jaz ındırda qalawur bolup turğandı. Küz artı suwuqla kelgenli wa üyde edi. Aziza kolhoz işden hazine ayırılmaydı. Ala, şkolğa kelip, meni ustazıma tübep, Oquwu, kesin jürütüwü qalaydı? dep sormay qoymağandıla. Ustaz igidi dese, quwanñandıla, menden jüregi qıynalğan jeri bolup aytsa, jarsıgandıla. Törtünçü klassda oquy edim. Dekabr aynı ahır künlerinden birinde: tambla ata analanı jıyılıwları boluqdu. Atasından, anasından birin keltirmegen sabiyin şkolğa qoyarıq tüyülbüz. Ol direktornu buyruğudu, dedi ustazıbız. Klassda menden sora da öksüz sabiyle bar edile. Alay meniça, atadan, anadan da birça ayırılğan a uğay. Men ustazımı aythanın tolturalmadım. jıyılıwnu üsünden aythanımda, Buqminat: qaçanak sabiy bla keçegide seni üçün aylanñandan sora qayğımın bardı meni, dedi. Atam da, anam da joqdu dep aytırğa awuzuñ joqmudu? Buqminat tüz edi. Men anı bugün tanığan kibik, jıyılıwğa bar dep tilemezge kerek edim. Tıñlap qoysam, ol, öksüzlüğümü közüme tutup, jüregimi qıynamazğa boluq edi. jıyılıwğa meni üçhün adam barmağanlıqğa, ustaz uruşmadı. Mudahlığıma jüregi qıynalıp, japsarırğa küreşdi. Seni oquwuña, qılığıña da ırızıma, dedi Nafisat qubadievna, hayt de, atañı atına tiyişli adam boluğuña işekli tüyülme. Ne kerekliñ bolsa da maña ayta tur. Ustazımı ol sözleri öhtemlik da, quwanç da, küç da berdile. Nafisat qubadievna bizni şkolğa kelgenli eki jıl bola edi. Ol arı deri başha elde jaşağandı. Men añılağandan, aña jıyırma bla on jıldan atlağan edi. Bayam, kesinden sora kişisi da bolmazed, şkolnu qatında ustazlağa dep işlenñen üynü bir otowunda jaşay edi. Arıqsuw, sarı şinli adam edi. Anı bal betli eşmeleri qolan kişmir jawuluğunu çaçaqlarından igi da enişge ozğanlay turuwçu edi. Sabır söyleşgeniça, aşıqmay atlay edi. Sabiylege uruşhan zamanda da talğır közleri külgenley turuwçu edile. Nafisat Qubadievna meni qalam, tefter, kitap kerekli etmegendi. Allay adamğa Buqminat aythın bılımsız sözle, ustazımı allında meni jerge suqdu. Közüñ qıyıp, Nafisat Qubadievnağa qalay aman aytıp qoyduñ, Buqminat! Ol iş meni hatamdan bolğanı jüregimi bütün qıynadı. Uşhuwur zaman edi. Men Oqupnu beşiğin tebiretme. Buqminat ot çağada aşsuw etip küreşedi. Jaşçıq, dedi ol, körese, üyde işler adamıbız joqdu. Bılay bla jaşaw etallıq tüyülbüz. Men tişirıw başım bla eki öksüznü tutarğa qolumdan kelmeydi. Sen, şkolnu qoyup, işge jürürge kerekse, ol töş tübünde fermağa buzowçu izlep aylanadıla. Jolbolduğa da aytayıq da arı bar. Bir da qurusa da, qarnıñı anda keçindirirse. Men

awuzumu açıp söz aytmadım. Ol a: Boş tñğılaysa, üyde men aythan bolurğa kerekdi. Seni uğay, kesi sabiyimi da keçindiralğıyem. Endi ulla bolğansa, işlerge, başını tutarğa qoluñdan kellikdi. Ekinçi kün Buqminat meni şkolğa jibermedi. Aradan eki üç kün ozğandan sora, Nafisat Qubadiевна bizge keldi. Mustafir, awuruğanıñmı bardı, şkolğa nek kelmeyse? dedi ustaz. Endi ol şkolğa jürürük tñyüldü, dep Buqminat Nafisat Qubadievnanı awuzuna urğança juwap etdi. Ol degen ne sözdü? dedi Nafisat Qubadiевна. Ma allay sözdü. İşlep başın keçindirsin. Anı tutarğa meni qolumdan kelmeydi. Sabiyni şkolğa jibermezge erkin tñyülse. Olloğ-olloğ! Ne alamtı adamsa sen! Sabiy menikidi, qalay süysem, alay eterikme. Buqminat, sabiy seniki bolğanına kişi dawlaşmaydı. Alay bu qağanaq jaş, busağatda işlep saña ne hayır eterikdi? Ol oquwğa ulla ħuneri bolğan sabiydi, şkoldan tıymazını tileyme. Aytayıq da şkol yüsüne-başına qararça eteyik. Aña siz qarağız, bizge wa ne mardar? Busağatda aşdan öllük tñyülsüz. Bu ne zat işlerikdi, ħarip, dep Nafisat Qubadiевна meni başımdan sıladı. Aħşı qız eseñ, qatın eseñ da, men kişi aqlı bla jaşagan adam tñyülme. Mından arısında jaş şkolğa barlıq tñyüldü. Bir da, eki da aytmay, çığıp ket! Uğay, sen aythança boluq tñyüldü, Buqminat. Zakon saña sabiyni şkoldan tıyarğa erkin eterik tñyüldü. Ket, zakonuñu birsilege körgüzt. Aqlım, aythan sözüm kesime zakundu. Sen uçitel bolğanlıqğa, meni kesiñden bilimsizge sanama. Seni kibik qansızla, kökbetle jol körgüztüwçüleden, aqlı üyretiwçüleden tñyülme. Jaş, ne sın bolup turasa bılayda, bar ol iynekni suwuğa sur, dep Buqminat, meni da eşikge çıkarıp, kesi wa olturup, juqudan olsağatda uyanñan Oqupħa öşünün berdi. Bosagadan kirgen jerde süyelip turğan Nafisat Qubadiевна andan arı juk aytmay, arħa burulup ketdi. Sen qozutup keltirgense ol uwbetni beri, dedi Buqminat maña. Meni qıyınım urğuyed. Tört-beş jıldan beri kesi sabiyimden başħa körmey ösdüreme, aşıñı, suwuñu kerekli etmegenme. Alay ese közüme körünme, itden tuwğan, dep aytırğa da qolumdan kellikdi. Da, ol kökbet sibiljiden menden kim ħorlarığın bir köreyik. Yüsüne süyelip: Zakon seni sabiyni şkoldan tıyarğa erkin eterik tñyüldü, degenin kördüñmü? Zakonuñu da seni da... Buqminat, seni aythanıñdan bir künde da çıqmağanma. Endi da çıkarıq tñyülme. Allah üçün, Nafisat Qubadievnağa wa aman aytmazını tileyme, dedim. Anı bir ħatası joqdu. Bilemise, ol qalay igi adamdı? Sağınma ol sibiljini atın maña. Seni Qubadievnanıñ igi adam bolsa, kesinden tamatanı yüsüne süyelip, daw eterik tñyül edi. Anı namısı, sıyı da joqdu. Sen Qubadiy-Mubadievnaları da, şkolnu da unut. Mından arı kesi jaşawuñu yüsünden qayğı et. Ol betsiz tişiriwnu atın eşitirge da süymeyme.

12. BÖLÜM

Uyanñanımda, qayda bolğanımı bilalmadım. Başımı örge kötürüp, tögeregime qararğa umut etgenimde, eski temir unduruqçuqnu çıkırdağan tawuşu çınar ağaç otda janñança eşitildi. Men, anı qulağından tutup, belimi örge süyedim. Tar otownu ortasında igi da sürmelenmegen

qañaladan işlenñen stol, anı eki janında adamla oltururça öрге kötürtülünüp salınñan eki qaña. Stolnu üsünde jartı içilgen araqı şeşa, bir eki tuwram ötmek, qıyma qıyır bardıla. Arlaqda, müyüşde bir eski qıl qobuz atılıpdı. Üynü qabırğaları türlütürlü suratlardan toludula. qımıja tişırıwla, bir birlerin uppa ete turğan jaş bla qız. Suratları köbüsü allayladıla. öрге qopdum. Alay, başım tutmay, tentiredim. qusarıgım keldi. Ol ıalim bla, küçden barıp, otownu terezeçigini qolan basma jabıwçuğun bir janına tartıdım. Üynü içi bir keseq jariq boldu. Tögeregime ne bek ısanlap qarasam da, biz araqı içiwçü bu üy bolmağanını bildim. qaydadıla meni nögerle-rim? Ket-ket, araqı aman zat köreme, dedim kesi kesime. Adamla aıçaların qalay qorata bolurla? Bek seyirdi. Tükende ol qadar tatlı azıqla turğanlay, alanı almay, araqını saylaydıla. Bügeçe wa kördüñmü ol jaşlanı? Allay bir qıynalıp, tükenni aşıp, araqıdan başha zatha tiymegenlerin, endi wa ölsem da awuzuma salmam araqını. Alay, bu jol başım bir igi bolup, qusarıgımı kelgeni bir tohtağıyedi ansi, antsızem, men araqını atın sağınsam. Kiyinip eşikge cıqarğa umut etdim. Alay bolalmadım. Biyağı temir unduruqçuqğa sırtımdan tüşdüm. Juqlap uyanñanımda, künnü awurluğu ketip edi. Endi başımı awuruğanı bir keseq majal bolğandı. Alay qusarıgımı kelgeni wa tohtamağandı. ıuseyge kölqaldımı, çamlanñanımda da qoymayma. Ol menden eki-üç jıl tamatadı. Beri keltirip, nek atıp keterik edi, dep keledi kölüme. Saw künnü içinde joqlamağanı kerti oquna açıw tiyedi. Kendir ıalıdan Aziza soqup etgen zıbir köñçegim da atlağanım sayın çalgığa sırıñı tarthança tawuş ete, eşikge cıqıdım. Jaz başı ıawa maña bir alamat ııçıwunluq berdi. Bosagadan tışına atlağandan sora, jerimden tepmey, süyelgenley turdum. Köp sağış etgenden sora, tüzünley üyge keterge tawkel boldum. Endi qayda bolğanımı kesim da bilgenme. Alay, keçe men qalğan otow kimniki bolğanından a ıaparım joqdu. ıusey aman sağıatlı bolsun, dedim. Eki ayağımdı bir uyuqğa suğup, beri keltirip, amanlıq işleni etdirip, aıırında wa bar esem, joq esem da esine almay qoyğandı. Ol teñliq tüyüldü, şuyöh! Men jolnu öрге aylandım. Bir toğuzon atlam etgenimden sora, ekewlen eki janıma tohtap: Aıışı ulan, seni joluñ bu janınadı, dedile. qayrı barğanımı kesim bek usta bileme, dedim. Uğay, tünenege jañılıp turasa. Bütün a saña jolnu biz körgüztürükbüz, dep uzun mıyıqlı, qara şinli kişi qoltuğumdan tutdu. Qaçarğa umut etme, dedi anı nögeri. Az da qatıbızdan bir janına janlağanıñlay, keroı bla urluqma. Terlegenlerim bardı. Ayaqlarım, qollarım suwuğança boldula. Tilim tutulup, bir söz da aytalmay qaldım. Meni eltip, eki terezesine da temir jipden çaldış etilgen otowğa atdıla da allımdan kirit etdile. Anda dağıda üçewlen bar edile. Ala meni ortağa alıp: Nek tüşgense sen a beri? dep sordula. Bilmeyme, dedim. qara mıña, dep seyirsindile, nença jıl boladı saña? On tört. Da qalay bilmeyse da tutmaqğa nek tüşgeniñi? Bilmeyme! Ala üçüsü da küldüle. Meni ıılıqqa etdile. Men on dört jıllığımda tükenleni tonagan, kolıoznu tuuwarların urlap satıan, araqı şeşanı başı bla bolmasa içmegen jaş edim, dep mahtandı birleri. Sen a beri nek kelgeniñi da bilmey turasa. Oğese,

bizden iç sözüñü jaşırğanlığıñımdı? Alay oquna ete bolur bu balaçiq, dep ekinçisi burnumdan tutup, qatı qısdı. Bizni iç sözübüznü bilirge wa kelgen bolurmusa? Aaa? Ol murat bla kelgen esen a, iyi tıñla hıparıbizğa. Naçalnikge jik jigi bla jetdirirça bol. Jalqası kölek jağasın jabıp turğan jaş ol sözleni aytıp boşarboşamaz junduruğu bla kindiğime urdu. Jıgıldım. Jaşla da, üy da közüñü yüsünde tögerek aylanñañça boldula. Meni urğan, jıgılğanıma quwana bolur edi, ullu tawuş etip küldü. Sözge hazna qoşulmay turğan jaş, tişlerin qatı qısıp, meni urğan çaçlını gimhotuna başı bla qalay jetdirgenin eslegen oquna etmedim. Ol a çaçı qatış eki qolu bla betin japdı. Ekinçi da aylanıp tabannı jetdirgeninde, meni yüsüm bla sızılıp barıp qabırğağa giyip, ızı bla jerge soylandı. Ol jaş dağıda, anı taba atlap, jağasından tutup, örge qobarıp aytdı: Betsizse sen. Bu sabiy jaşnı kölüñ barıp qalay urduñ? Kesinden qarıwsuznu tüygen hıçıwunmudu? Alay suna esen sınadıñ. Jaşla, otowunu birer müyüşüne olturup awuzlarından söz çığarmay, köp zamannı tıñladıla. Men da çaçlı urup jıqğan jerimden tepmegenley turdum. Meni başımı bu palahğa tüşürgen husey boldu. Kavkazdan Qırğızğa köçgenli da, ala bla biz bir elde jaşaybız. Ol sabiyliğinde oquna çörçek, juqdan qorqa bilmegen jaş boluwçu edi. Şkolda oquğan zamanında top oyunğa bir kirse, tamata klasslada oquğan jaşla tilep turğanlıqğa, kesi erikginçi oyundan çığarğa amalı joq edi. Anı ösümü kesini teñlerinden igi da alaşadı. Alay, anda bir bilekle qaynaydıla da kölek jeñlerine qalay sıynadıla derse. Turnikde anıça usta şkolçu sabiyleden jañız biri da oynayalmaydı. qıl qobuznu da bek ariw soqğan jaşdı. Anı burnunu qıyırı az örge aylanıpdı. Ol sebebden, huseyni tatlı teñleri quşburun dewçüdüle. husey saqalın sabiyliğinden oquna jülüp başlağan edi. Artda wa anı saqalı asırı qalın çıqğandan, har künden jülüse da, qapqara bolğanlay turuwçu edi. huseyni atası uruşdan qaytmağandı. Anası wa başğa erge barıp, qayda ese da bir uzaq elde jaşağan hıparın aytadıla. huseyni wa atasını qarındaşı ösdürgendi. Men şkolnu qoyğanlı eki-üç jıl boladı. Kolhoznu fermasında buzowçu bolup işleyme. Günahı kesini bolsun, Jolboldu maña kelip: Şkolğa qayt, oquğan et, biz sawluqda açdan, jalanñaçdan da ölmezse, dep köp kere tiledi. halit a şkolnu qoyğanıma tüz eki közü bla teñ jilaydı. Alay Buqminat barıbnı da hırlağandı. Bir jol, biz da jaylıqğa tebirep turğanlay, ferma başçı maña: Mustafır, bıyıl sen elde qal. Jaylıqda malçılardı işleri bolmay aylanıp turadıla, buzowlağa da ala qararla. Küz artında wa, fermağa kelip, biyağı işiñe tohtarsa, dedi. Mudağ boldum. Alay ferma başçıdan meni jaylıqğa elt dep tilemedim. Barıp, kişige tarıqğan da etmedim, jüregimde bolğan mudağlıqnı da aytmadım kişige. Siz aythın, aqsaqal dep ferma başçığa ol sözleni aytıp, üyüme ketdim. İşden kesin süyüp ketgense, dedi Buqminat. Busağatdan, ozmaqanlay, ızıña qayt. Men endi arı barlıq tüyülme dedim. Suwda tabıldı da mıllıgıñ, közüme qarap, bu juwap etiwçü qoymadıñ ese! Buqminatnı qarğışına andan köp tıñlayalmay, eşikge çıqıp ketdim. Şkol taba bardım. Şkolnu parkçıgını içi jaşlardan bla qızlardan tolu edi. Ala jazğı ekzamenlege hazırlanadıla. Ey, ne aylanasa,

buzowlarını tas eterse, dedi jaşladan qaysı ese da. Çam ete bilmey eseñ, awuzuñu tıy, dedi aña anı qatında olturğan. Kerti oquna meni jüregim qıynaldı. Jaşla bla söyleşgen da etmey, bir janına burulup ketdim. Men da oramnı enişge tehiregenimley: Mustafır, dep kim ese da ızımdan qıçırdı. Arthı aylanıp qarağanımda, husey, terk-terk atlap, kele tura edi. Men seni tüneneden beri izleyme, dep ol imbaşımın sol qolu bla kesine tartıp quçaqladı. qalay jaşaysa? Fermada işlegen hıparını eşitgenem. Ol saña jumuş tıyıldı, şuyöh. Köremise, meni kiyinñenimi, hırjunla wa aħçadan toludula. Kel, bılay şaħar taba ötüp, bir sıramıra kibik da tartayıq. inirge üyge qaytırsa. Alan, saw bol, sıra degeniñ ömürümde içgen zatım tıyıldı, dedim huseyge. homuħ bolma, Mustafır. Endi bizge körge qıynlıqlarızın unuturğa, aşarğa, içerge da zaman bolğandı. Men sawluqda sen teñsiz bolmazsa. qoy, qısmı, husey, men bir jarı da barallıq tıyılma. Maña tıñılaçı, igi jaş kibik. Şaħarda saña jarağan iş tabarıqma. Mında meşhutı batıp aylanñannı qoy da, meni bla atlan. Sen huseyni alay boş adam sunma. Jalal Abadda meni köple tanıydı, meni bla köple şuyöhluq jürütedile. Ayıñdan miñ somdan artıq aħça alırça iş tabarıqma men saña. Biz ol kün şaħarğa barıp köp aylandıq. husey, kesini teñleri bla birge, meni restoranı eltip, sıylağan da etdi. Araqı, çağır içerge wa unamadım. husey da, anı nögerleri da maña jarağan iş tabarğa aytdı. Men üyge qaythanda, Buqminatları jatıp tura edila. Eşikni qaqdım. Kimdi ol? dedi Buqminat. Aç eşikni menme! Aylanğay jeriñe bar. Közüme körünme. Atam bla anam işlegen üyge kirirge erkinligim bolmağanına jüregim otça jandı. Anı eşigi maña bir zamanda da açılmazlıq sundum. Keçe qarañısında, ne eterge bilmey, armaw boldum. Köp zatnı yüsünden sağış etdim. Azizalağa barırğa tawkel boldum. Alay, ança zamannı içinde bosağalarından atlamay turup, eşikge atılıp qalğan keçemde wa uyalmay ne ay-tıp kireyim alanı üyelerine? Terslik kesimdedi. Buqminatnı sözüne qarap, aña tıñılap, saw eki üç jılın içinde Azizalağa barmay turğanma. Azizanı oğurlu, halitni aqıllı sözlerine tıñılamağanma. halitni sawluğun sormağanma. Bir eşek jüğü otun eltgen çaqılı boluşluğum tiymegendi. Barıp, Azizalanı eşiklerin qaqdım. E kişi, bu zamanda bizni eşigibizni qaqqan kimdi? Dep, Azizanı halitge söyleşgenin eşitdim. Menme, Mustafırma, dedim. Terk oquna ala çıraqlı jandırdıla. Aziza, eşikni açıp, men bosağadan arı kirginçi oquna, başımı köküregine qısdı. Mañılayımın uppa etip: Men egeçiñ öllük, bizge kelmey allay bir zamannı qalay turduñ, dedi. halit da tıyağına tıyana qatıma keldi. Azizalanı eşikleri açılğanlay, bosağadan arı atlağanımda, yüsüne teyri jarığı tiygen sundum. Duniyağa jañıdan tuwğança boldum. Betime bir hıçıwun jılıw urdu. halitge, Azizağa da bolğan işni jartı-qurtu aytdım. Qayğırmaz tap bolğandı, dedi Aziza. Endi bir jarı da atlarıq tıyılse. Ma üyüñ, jeriñ. Küz artına wa şkolğa barırğa hazırlan. Men şkolğa barıwdan qalğan bolurma, dedim Azizağa. Meni teñlerim bıyıl segizinçi klassıa barlıqdıla. Endi men uyalmay beşinçi klassıa jürüyalmam. Aytma alay, oqup bilim alğan ayıp tıyıldı, dedi Aziza. Oqurğa bir zamanda da keç bolmaydı, dep qoşdu halit da. Şkol

başlanñınçı, entda da üç aydan artıq zaman bardı, dedim men. Arı deri bir jerde işley turayım da, oquwğa da Allah buyurğan bolur. qayda işlerge aytasa? dedi halit Jalal-Abadha barlıqma. Anda maña iş tabarğa aythandıla. On törtjıllıq jaşnı şaharda işge kişi da allıq tüyüldü, dedi halit. Anı sebepli, Mustafir, boş tentireme. Uğay, anda huseyni bek aħşı, namısları jürügen teñ jaşları bardı. Süygen işime salırğa alanı qollarından kellikdi, dedim. Mında sizge jük bolup turallıq tüyülme. Mustafir, jaşım, jük bolğan degen ne sözdü? dedi Aziza. Janım sawlay seni üyden çıqarlıq tüyülme. Siz aythan, Aziza, dedim. Alay, huseyni nögerlerine, kesine da kelirme dep söz berip ketgenme. Tambla barayım da, bir majal iş tapsam, şkol başlanñınçı, anda jubanayım. Bolmasa wa, qaytırma. Ekinçi kün husey da, anı nögerleri da maña jarıq tübedile. Men bek alğa alağa işni yüsünden sordum. Bizni bla birge eki üç kün solu, dedi husey. İş mından arısında da erikdirir seni. Teyri, men añılağandan saña aħça kerek bolur. Ma munu hurjunuña suğup qoy. Közüme bir da qarama. Jüregim ħar zamanda açıqdı saña. Aħçanı bir qoluñdan kelgen kün qaytarırsa. Ollaħiy, bermeseñ da, juk aytırıq tüyülme. Bıllay bir aħçanı ne eterikme? dedim. Kesiñe kiyim al, kerekliñe joy, Mustafir, janım, közüm, aħçanu köbü bolmaydı. Uğay, kerek tüyüldü maña bıllay bir aħça. Artıda öñküçümü berirge qolumdan kellik tüyüldü. Jaşlıq etme, Mustafir. Men aħçanı saña öñküç bermeyme. Başıña jarat, bılay zıqıl bolup aylanma da jarağan kostüm, çuruqla da al. Ol iñirde jaşla maña kiyimle aldıla, alağa alğış etdile. iñirlikde wa biz barıbiz da bir üyge jıyıldıq. Stolnu üsü aşdan, içgiden toludu. Bizni bla eki qız da bardı. Ala huseyni jıl sanında bolur edile. Qızla meni, ortağa alıp, erkeletedile. Aşçı, balaçıq, awuzçuğuñu dep ala keziwkeziw maña çağır urtlatdıla. Men ol işni jaşağan duniyamda birinçi kere eteme. Uğay, içallıq tüyülme, desem, qızla küledile. Endi sen ħayt degen kişi bolğansa. ħar kim da jaşawğa alay ete üyrenedi deydile ala. Meni kiçi qarındaşıma aqıl üyrete bolursuz deyme, dedi husey qızlağa. Ala wa biyağı çağırdan quyp, maña içirdile. Bir keseq zamandan qızla, jaşla da közüme eki üç körünüp başladıla. Men batır da, qarıwlu da, jarıq köllü da boldum. Ömürde etmegen işimi etip, örge-örge sekirip, tepserigim keldi. qıçırıp, jırlap başladım. Alay üydegile külgenlerinde, qollarım bla betimi jabıp, bir söz da aytmay, tıñıladım. Uyalğanımı nögerlerim da bildile. Mustafirge jer etiğiz. Solurğa kerekdi. Bügünlü ayaq yüsündedi, dedi husey. Qızla terk oquna otowda bolğan jañız unduruqda töşek etip: Jat da solu, dedile maña. Uğay, menden tamatala oturup turğanlay, jatırıq tüyülme.

Ol sözleni küçden aytdım. Namıslı bol, Mustafir, dedi jaşladan biri. Sen qonaqsa, bizge qarama, jat da juqla. Biz bir biri ızından beş-altı iñirni tüz ol ħalda aşırıldıq. Maña işler jer tabılmay ese, arħa keteme, dedim huseyge (şaharnı bla biz turğan elni ortası jalan da segiz kilometr bar edi). Aşırma, Mustafir, işni yüsünden da söleşirbiz, dedi husey. Aşırmay jarırıq tüyüldü.

İş tapmasam, arthə qaytırma, dep Azizağa bla həlitge söz berip ketgenme, dedim. Tohta, alanı wa seni bla ne işləri bardı? həsey, aytma alay. Aziza bla həlit bek oğurlu adamladıla. Kereksiz həparları qoyduq dedi həsey. İşni yüsündən inirde onow eterbiz. Busağatda wa meni bla tebire. qayrı barlıqbız? Mustafir, janıñ-tiniñ maña soruw bergen, dedi həsey. Men, başımı enişge tutup, tıñıladım. Aythanıñ janıñnamı tiydi, dep həsey, qatıma juwuq kelip, maña ariw aytdı, japsarırga küreşdi. Uğay-uğay, həsey, sen meni janıma tiyerça söz aytmagansa. Kertisi bla asırı köp zatnı sorgandan erikdirgen oquna bolurma. Senden erigir künñe Allah jetdirmesin meni, dedi həsey. Şahar qıyırında bir tawuşluq tüken bardı. Ne zat izleseñ da anda tapmay amalıñ joqdu. Jaşla anda bolluqdula. Busağatdan biz da arı barırga kerekbiz. Kertisi bla da biz jaşlağa tükenñe kirgen jerde tübedik. Jaşla desem da, həseyni nögerlerine. Ala üçevlen bola edile. həlal жүrekli, bir birlerini yüsündən qayğıra bilgen jaşla. Meni wa yüsümə ölüp qaladıla. Ne kerekliñ bardı, munu anı aşarga süyemise, ol kostümnu jaratamısa? Maña jaşla alay aytıp sormagan künleri ozmaydı. Jaşla tizginlidile, keslerin bek kirsiz жүrütiledile. Şaharda alaça omaq kiyinñen həzına adam joqdu. Bılay qarap turama da jaşları barısı da həseyni onowunda жүrүydüle. Anı awuzundan söz çıqğanlay, qayşı biri da jumuşğa tebirep qaladıla. Kertidi, jaşları arasında həseyden ese bökemle da bardıla. Barısı da həseyden igi da biyikdile. Ne bolduğuz? dep sordu həsey jaşlağa. hər ne da tapdı. Allah awuzu bla aythança bolup turadı, dedi qara mıyıçlıqları bolğan, uzun jaş. Siz aytırıq da oldu da? dep sordu həsey birsi jaşlağa. həw, dep ekisi da birça juwap etdile. Aqşıdı. Alay hər zatnı entda da bir kere tintigiz, it bar ise, anı qurutuwnu qayğısın etigiz. Sen er kişise. nögeriñ bla birge erlik eterge kerekse, dedi qara mıyıçlıqları bolğan uzun jaş. Tart da bu stannı da arı awdur, ne jiyirgenip turasa. Oy üyüñe, busağatda bir poluştıpnı qızla oquna awduradıla da. Sen a, həyt degen tawlu jaş. Biyağı meni qısıp, çağır içirdile. Araqıçlıq tartıb a qoyarmen? dedi mıyıqlı. Qol sırtımı awuzumdan ayırmağanlay, başımı arıberi çayqap, anı soruwuna ırız bolmağanımı bildirdim. Mustafir, həmuhsa sen, həmuh. qayğırmaz, üyrenirse. qoy, süymey ese, qısmı, dedi həsey mıyıqlığa. Kesi qolayın hər kim kesi bileci. Ol içgenine Mustafir tünene da bek qıynalıp turğandı. Siz biraz olturluq bolursuz, men jatayım, dedim həseyge. Uğay, bügeçe jatıw joqdu. Kiyew nögerge barlıqbız. Jorağa qatın alabız, dey həsey mıyıqlı jaşnı imbaşından qaqdı. (həsey Joranı imbaşğa küçden jetdi.) qorqma, Mustafir, hər zat da tap bolur. Keçe beli bola, Tebireğiz, dedi həsey. Bek alğa men añılamağan uşaq etdile. Alayda ol, bılayda sen, ol janında wa men. turluqma. içine wa ol ekigiz kirliksiz, dep onowu həsey etdi. Bıla qıznı urlağan eterik köreme dep keldi kölüme. Ne adam bolur? Kesi süymey, zorluq etip, eşikni japmağa edile. Jora saqalın bugün andan gımıh жүlүp aylana edi. Sora ol qatın ala ese, bieden ayrılardı. həsey, kelinni qayrı eltirikbiz? dep sordum. Ma beri. Biz a qayda qallıqbız bügeçe? Tabılır bizge da qalır jer. Turma, tebire. Sen ne borçnu tolturluğunu jaşla aytırıla. qorqğan etme. Jaşları içinde kesiñi

körgüzt. huseyni nögeri alay etdi, dep aytdırma. Bılay eteyim dep bilmeyme, husey. Ömürümde kiyew nögerge barmağanma. Adetni bilmey, sizi ayıplı eterge boluqma. Andan ese, men üde turayım. Ol degen ne sözdü? Meni betimi joyma. Busağatdan tebirep qal, dedi husey. Biz şaharnı qıyırında, ol kündüz bargan tükenimizden uzaq bolmay tohtadıq. Sen bılaydan tepme dedile jaşla maña eki jol ayırılğan jerge jetgenimizde. Adam esleseñ, bir jañız kere qatı sızgırırsa. Jaşla alay aythanda, çaç tüklerim örge süyeldile. Kesi başımı bir ullan palahha suğa turganıma añıladım. Bügeçeli içgen çağırım da bermedi maña tawkellik. Kök küküre, jaşnap, ullan tawuş etgença boldu. qulaqlarım juk eşitmey, zızıldağanlay turdula. Jarlı kibik üyünde tur balam, degen edi Aziza. Saña şaharnı kerekli joqdu. Tanığan jerinde, tanığan adamlarını qatlarında bolsañ igidi. Şkolğa hazırlan, oqumay köp qalğansa, saña har zatnı da jañıdan başlarğa tüşerikdi. Azizanı ol aqıllı sözleri esime tüşdüle. Ullan aythannı etmegen. Ullaymaz, dewçüdüle tawlula. Mustafır qaytırğa aythan edi da, alay haji bolsun ol, dep tura bolur halit da. Ay, tañga saw a bir çıqıyem. Mustafır, tebire bizni ızıbızdan, dedi Jora. Sora bir keseq bargandan sora maña maşok kötürtdüle. Anı içinde bolğan qatı zatla sırtımdan basıp, açıtıp, amalsız etdile. Terlegenlerim, jıyaqlarımda ız qoya, jerge tamadıla. Baralmayma, arıqğanma, dedim huseyge. Oy, ant arısın üyüne, dedi husey. Aqırtın söyleş. Sora ol Joranı tohtatıp, meni joğumu aña kötürtdü. Biz fatarımızğa jetdik. Jaşla eki maşoqnu da jerge salıp, bir-bir közlerine qarap küldüle. quwanç tıprılı boldula. Keliniz qaydadı? dep sordum nögerlerime. hapçuqlarıma, kesi wa keke qalğandı, dedi Jora. Meni kibik jaşha ızımdan jayawlay kelirge da bir da erinmesin. Tereze jabıwlanı igi tap jabıgız, dedi husey. Tışına jırıq bilinmezça etiğiz. Endi wa maşoqlanı qotarıgız. Tört-beş qawum kostüm, bağalı çuruqla, qumaçla. qaydan çıqğandıla bıla? dedim huseyge. Kötürüp sen kelgense. qaydan çıqğanların da sen bil, dedi husey. Men oyunsuz sorama saña! Men da kölüm bla aytama. Tükenni tonap kelgenini bilmeyse, şuyöh. Aytma alay, dedim. Tamağımda bir zat tohtap, soluwumu tıydı. Süyseñ ayt, süyseñ qoy, işni kertisi alaydı, Mustafır, dedi husey. Eşigimi japdın, husey. Tañ atanlay sen meni mında körmeyse. Bizden ayırılıp, jañız bir atlam eterik tüyülse. Sen bolmağan zatğa janını qıynama. Ömürden ahırğa öksüzlük sinap, aman bla jaşağanıbiz boluqdu. Biz da itden tuwmağanbiz. husey, ol sözleni senden birinçi kere eşitmeyme. Mından arısında meni kesine nögerge tabarıq tüyülse. Tükenden tonalğan, bu hapçuklanı da, mında qoymay, ala ket, dedi husey. Tüken da tonamağanma, hapçuk da eltirik tüyülme. Men oynagan etgenlikge, sen a kerti da jomaq ayta köreme, dedi husey. Keteme, degen söz awuzuñdan çıqsa, janıñdan umut etme. Endi keziw senidi. Bu jaşla da ömürden ahırğa seni kiyindirip, aşatıp, içirip turmazla. Kesiñ da uyalırğa gerekse. Oquyma deseñ da, hurjunuñda bir kesek aħçañ bolsun dep küreşeme men da. Sen a, igilikni bilmey, yüsüme çabasa. Oy, talanñan, men senden bir-eki kölek alğa jırthan uşayma da. Jora, ol zezem suwdan quyu, dedi husey. Sawluğubuz,

esenligibiz üçün bir kesek tartayıq da, soluyuq. Kimibiz Oşha, kimibiz Andijanña ötüp, ol keçe majargan hupçuklaribizni satıp qaytdıq. Bugün sen birinci kere bek ulla işni tındırırğa barasa, dedi husey közüme qarap. Saqlarıq Allahdı, saq bol. qolğa tüşseñ, nögerlerini yüsünden bir söz aytırıq tüyülse. qışhası, antıbizğa biribiz da ölmezge kerekbiz. Jora bla men tükenñe tüşdük. Birisile wa tışında saqlaydıla. Biz eki jıyırmadan artıq araqı, çağır şeşe çığardıq. Ol keçe tar tıgırıqla bla barıp, bir jerbaş üyçükleni qatlarında tohtadıq. Jora maşokdan araqı şeşe çıkarıp, başın açdı. Sen bugün kişilik etgeniñ üçün bu ogurlu suwdan bılay adamıça tartmay bolmaysa, dedi. Tüz aytasa, dedi husey. Közlerini qatı qısıp, tart. Meni qolumdan kellik iş tüyüldü ol, dedim. Tileyme, qısmağız. Kesinnden tamatala tilegende, awzuñdan söz çığarmay, eterge kerek ediñ, dedi husey. Oy, üyüñe, sen bizni adamğa sanamaymısa? Biz da sen dep, sen da kesim dep turma. Ayıpdı! Alğa siz içigiz, dedim. Uğay, kesi qıyınıñdan sen alğa kör, dedile. Şeşanı oñ qoluma alıp, közlerimi qatı qısıp, tartdım. Ol alğa men qorqança açı körünmedi. Şeşanı başından igi da enişge tüşür-düm. Meni alay içgenime jaşla quwandıla. Alay bir keseqden men duniyada bar esem, joq esem da bilmey qaldım.

13. BÖLÜM

Maña soruw etilgenli on könden artıq zaman boladı. Sen sabiyse, tutarıq tüyülbüz, nögerlerini kim bolğanların ayt, degenley turdula har künden. Soruwğa bek artıd eltgenlerinde wa: nögerlerini taphanbiz. husey, bitew hatanı seni yüsüñe jükleydi. Men bilgen joqdu, bir iñirde Mustafır üç-tört araqı şeşa alıp keldi da, anı içdik, deydi husey. Ayt, iyi jaş, ol jolğa deri tükenñe tüşgenmeñ. Sen şaharğa kelgenli, eki-üç ıyıq bolmaydı. Sora ol az zamannı içinde, qoşt balası, qıralğa allay bir hatanu eterge qalay qoluñdan keldi? Siz turğan Aqbaş elde bıltır tüken tonalgandı. Anı etgen da sen bolğansa, dedi soruw etgen kişi. husey birgeñe bolğanmedi? Meni bla kişi da bolmağandı. Sora kesiñ jañız tükenni qalay tonağansa? Tonamağanma. Bu kartus kimnikidi, dedi maña soruw etgen. Men artallı da sağış etmegenley: Menidi, dedim. qayda tas etgeneñ? Bilmeyme. Bek junçuğan bolur ediñ ansı, kartusuñu tükende qoyup ketgense. Alay tizginsiz bolurğa jaramaydı, seni kibi q jaş adamğa. Buqminat külkülüğü boldum. Azizağa bla halitge wa ne betden tüberikme. Oñmağanña hıpar sorma, degenley, huseyni maña etgenin kördüñmü? Seypunu jaşı tükenni tonap, tutmaqğa tüşgendi, derle atamı teñleri, tanığanları. Maña uruşabız dep, 'İtden tuwğan' derle da, atama aman aytırıla. İgisagan, meni tutulğanımı elde kişi bilmese edi, Allahğa qor bolur edim. Busağatda ölüp ketsem, maña andan sora bir zat da kerek tüyül edi. Atañ, anañ qayda turadıla? dep sordı sledovatel maña. Uzaqdadıla. Bek uzaqda. Turğan jerlerin ayt maña. Tüzetip aytallıq tüyülme. Meni tutulup turğanımı kişiğe bildirmezizigizni tileyme. On kere, jüz kere tileyme, kişiğe bildirmegiz. Nek? dep sordı sledovatel. Uyalğan eteme. Köpmü, azmı sordula, bir ay çaqlı tuthandan sora, bizge sud eterge çığardıla huseyni da, Joranı da, alanı birsi nögerlerin da meni

bla bir maşınağa olturtdula. Mustafir, aythanıñdan çıhma, dedi husey. Kişi bolğansa. Biz mindan bir qutulayıq ansı, seni bir ıyıq da turmay içındırırbız. hayt de! Bir ullanı içi adamdan tolu edi. Bir jañızını betine da qaramadım. Meni atımı aytıp, bir birleri bla söyleşgenle da bardıla. Alay, alanı qulağıma da almayma. Başımı enişge iygenley turama. Sud işin başlaydı, örge qobuğuz, degen awuaz qulağıma şibla tawuşça eşitildi. Bitew barısı da olturgandan sora da öre süyelgenley turdum. Oltur, dedi sudiya maña. Es jıyıp, jala da ol zamanda olturdum men. Bek alğa soruw Jorağa etiledi. Bu jaşnı tanıymısa? dedi sudiya Jorağa meni körgüzte. Jora wa juk aytmay tıñılağanlay turdu. Men saña sorama, bu jaşnı tanıymısa? dep sudiya soruwun qaytardı. haw, tanıyma, dedi Jora. Men birew çimdigença, elgendim. Joranı közüne jütü qaradım. Mustafirni joldan şaşdırğan biz-biz, dep Jora bolğan işni jik jigi bla aytdı. husey a, aña qarap, qıl çaynadı. Sudiyanı soruwuna juwap eterge maña keziw jetdi. örge qop, dedi ol maña. Atıñ, atañı atı, tuqumuñ kimdi, qaysı jılda tuwğansa? dep sordı maña. Awuzumdan söz çığarmayma. Atañ kimdi? Tıñılayma. Anañ kimdi? Tıñılayma. Menme anası, dedi birew maña şağırey awaz bla. haw, menme anası. Jañızım, senden alğa öleyim. Bügünlü beri başımı birinçi kere yerge kötürüp, jıyılğan halqğa qaradım. Aziza örge süyelgenley turadı, anı közlerinden jilyamuqla baradıla. Azizanı qatında halit, aladan uzaq bolmay, Nafisat Qubadievna da olturadı. Men tanığan adamla dağıda bardıla. Jolboldu da andadı. Sabiy jaşnı şskoldan ayırıp, ters jolnu barırğa oñ bergense, dep sudiya Azizağa tırman etdi. Tileyme, bu jolnu keçerigizni, dedi Aziza. Men da tileyme, dedi halit. Nafisat Qubadievna da meni yüsümden köp oğurlu sözle aytdı. Tersligi bolğan adamnı tutmaqdan tilep qutharırğa oñ joqdu, dedi sudiya. Mustafir tutulğanlı tersme jañılğanma, dep awuzundan söz çığarmağandı. Alay ese wa ol mindan arısında da amanlıqdan arthıa turluq tüyüldü. Mustafir aqıllı sabiydi. Ol amanlıq iş eterik jaş tüyüldü. Anı bizge jükge beririgizni tileybiz, dedi Nafisat Qubadievna. Men Mustafirni ustazıma. Tört jıl oquthanma. Ne bek tiledile esele da, sud kesini borçun tolturdu. huseyge, Jorağa, dağıda birsi jaşlağa beşişer jılın tutmaqda tururğa, meni wa eki jılğa sabiy koloniyaga jiberirge sud etdi. Alay toğuz-on künden meni jiberdile. Tışına çıqğanımda, Aziza da halit da, Jolboldu da, Nafisat Qubadievna da saqlap tura edile. Ala meni birden birge alıp erkeletdile. Başını othı nek suqduñ, bizni da kesiñi da nek qıynadıñ? deb a aytmadıla ala. Men uyaldım. Alayda jer tehnik bolsa, kirip keterge jetdim.

14. BÖLÜM

Mustafirni qatını. Fatima, bu oğursuz haparnı nek aytdırdım, jüregimi nek küydürdüm, dep ajım etdi. Ol sağıatda Fatima Buqminat qatında bolsa, betine tükürge da uğay derik tüyül edi. Ozğan zatlanı barın da unut, dedi Mustafir Fatimağa. Başhanı men bilmeyme, Oqup öksüzdü, aña igi bolurğa, oquwun boşağınçı boluşa tururğa kerekbiz. Ol -biznikidi. jetse- añılar.

15. BÖLÜM

Aradan köp zaman ozdu. Mustafir işden qayıtıp kele, oramda Muhtarğa tübep qaldı. Salam aleykum, Muhtar, dedi ol. Meni yüsümde muratıña jetgense, köl keñdir, quwan, dedi Muhtar Mustafirge, salamın da almay. Sen Һar kimni da kesiñça sunasa, dedi Mustafir. Adamnı jarsıwuna jarsığan etiwçüme men. Men ne türlü bolsam da, Jantiev pensiyağa keter jılında eşikge atılıp qalmazğa kerek edi. Meni sizge bir türlü Һatam tiymegenin kesiñ usta bilese. Alay, adamğa işekli bolurğa tuwğanlı da adetiñdi da, meni qalay süyseñ, alay añıla. Ala, Mustafir, Һatañ qalay tiymeydi, obkomdan kelgen adam olturup turğanlay, közübüzge qarap: Partiyanı nizamına buzuqluq etedile, adamlar bla söyleşe bilmeydile, bir jumuşu bolğan adam direktorğa kirir üçün saw eki-üç kün aylanadı. Muhtar qolunda işlegenlege aman aytadı, dep qıçırğanıñı Һatağa sanamaymısa? Andan sora sen bizni boynubuznumu keserigeñ? Muhtar, meni yüsümde obkomğa sen tarıqğansa. Ol tüzdü da? Direktor qoymay jazdırğan edi. Alay bla meni tersligimi açıqlayma, dep başıgızğa palah etdigiz. Bitew kommunistle sizni bla işlerik tüyülbüz, dep tohtağanların körgenmeñ? Mustafir, ol da seni Һatañ bolmay etilgen iş tüyüldü. qalay süyseñ, alay añıla meni, Muhtar. Bugün brigadanı tamatası bolğanlıqğa, jaşawda borçunu tüz añılasañ, entda da biyağı tshhe başçılıq eter zamanña da jetişirse. Jantiev üçün a jarsıma. Aña da iş tabılır.

4. BÖLÜM METNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMI

4.1. AÇ KAPIYI – BENİM

1. BÖLÜM

Bukminat'ın geleceğini duyduğundan beri Mustafa'nın durgun üzüntülü halini herkes anlayabilirdi. Öyle ki o özleminin zorluğundan kimseye bir şey söylemedi. Sevgili karısı Fatma; sana ne oldu Mustafa, diye tekrar tekrar sorduğunda bile doğru düzgün bir cevap alamadı.

“Yavrucuğum seni görmeden duramıyoruz. Allah'tan korkmasam kardeşin Yakup'a daha fazla hasret kalmama gönlüm razı değil. Kırgızlar bizi çok iyi görüyorlar. Babamın ve annemin mezarları orada olsa da Yakup yalnız başına, kendi gücüyle yaşayabilse de ben onu bırakıp gitmedim. Allah izin verirse on sekiz mayısta orada olacağız. Yavrucuğum, bizi karşıla.”

Mustafa'ya Bukminat'tan gelen mektubun kısaca özeti işte buydu. O mektup Mustafa'nın içinde sakladığı eski acılarını yeniden uyandırdı. Defterin iki sayfasını kaplayan, çirkin yazıyla yazılmış kağıt parçası, ona cüzzamlı biri izlenimi verdi. Simsiyah kıyafetleri içinde, yüzü çökmüş, burnu kulaklarının arkasına ulaşacak kadar uzamış, ağzı kocaman olan korkunç bir yaratık gibi görünen kadını anımsar gibiydi. Sırtı kamburlaşmış, omuzları titriyordu. Soğuktan irkildi. Bu durum çocukken işkence eden, aklını başından alıp dengesini bozan, hezeyan yaratan sıtmanın geri dönmüş haliydi sanki...

“Öldüreceksin çocuğu! Elin kırılın! Vurma öyle başına vurma! Onunla uğraşma! İstedğim gibi konuşurum. Çeneni kapat, defol git seni zürriyetsiz!”

Kulağında çınlayan bu sözleri Mustafa sanki yeniden duyuyormuş gibi hissetti. Ne yapacağını bilemez bir halde kulaklarını elleriyle kapattı. Evlerinin kapısını dirseğiyle açıp dışarı çıktı. Esefle Yarabbi, acaba bir felaket gibi mi diyerek aklını başka şeylerle meşgul ederek içindeki özlemini bir nebze olsun dağıtmaya çalıştı. O gece saat on ikiye çeyrek kala bir telefon geldi. Mustafa yatmış olmasına rağmen kalkıp telefonun ahizesini kulağına götürdü, dinliyorum dedi. Yoldaş mühendis, fabrikadan arıyoruz. Bu tarafa acil gelme imkânın var mı, diyen acı bir ses Mustafa'yı ürküttü. Mustafa, ne oldu, diye sorsa da telefondaki ses çabuk gel çabuk dedi ve o an ses kesildi. Mustafa hızla fabrikanın önüne gitti. Fabrikanın kapısındaki bekçi, Mustafa'ya işaret ederek mekanik atölyeye, mekanik atölyeye diye seslendi. Mustafa ne olduğunu ona da sormadı koşar adımlarla atölyeye girdi. Gece gündüz durmaksızın çalışan o makinelerden tut da atölyenin orta yerinde toplanmış insanlara her şey suspus olmuş

vaziyetteydi. Kimsenin ağzından tek bir kelime dahi çıkmıyordu. Mişa'nın başına geldiği belliydi. Tezgâhın tamburu çıkmış o da elini bıçakla keserek yaralamıştı. Topluluktaki işçilerden biri Mustafa'ya durumu izah etti. O an Mişa ağır ağır acıyla iniliyordu. İpek yüzüne dökülmüş sarı saçları çiçek gibi açılmış boncuk boncuk ter damlaları alnından süzülüyordu. O ise terlerini silmeye çalıştı. Toplanan adamlar, elini kesen yerlere bastırmak için çabalasalar da sargı bezi bir türlü yetmiyordu. Mustafa yere eğilip Mişa'nın yüzüne dökülmüş saçlarını arkaya doğru sıvazladı. Cebinden el mendilini çıkarıp onun yüzündeki terleri sildi. Sonra o el mendiliyle bileğindeki yarayı sımsıkı sardı. Mişa'nın yarasından akan kan bir süre sonra durdu. O anda acısı bir nebze olsun dindi.

2. BÖLÜM

Mekanik atölyesinin yöneticisi olan muhtar komünistlerin toplantılarında konuşurken, tüm bu aksilikler başmühendisin suçu dedi. Başmühendis işini doğru düzgün yapsaydı, komünist çalışma atılımının öncüsüne böyle bir zorluk düşmezdi diye söylendi. Bu konuda haksız mıyım dercesine tasdik bekleyen sorgulayıcı bakışlarıyla toplanan adamları süzdü. Fakat kimseden bir cevap alamayınca daha da ileri gitti. Mişa'nın sağ bileğinin kopması bir felaketti; bu olayın fabrikamızın adıyla birlikte anılması ise ikinci bir felaketti. Ben Mustafa'yı sert bir şekilde hesaba çekmek gerekir diye düşünüyorum. Atölyede konuşulan bu şey ne kadar istenmiş olsa da Mustafa bunu hiç umursamadı. Adamların söylediklerini dinlemiyorsa onun başmühendisliğinden ne hayır gelir ki? Yalakalık yapmasını bilmeyen dürüst komünistler muhtarı susturdular. Aksini konuşanın da hatasını yüzüne vurdular. O şekilde muhtar alandakileri ve Mustafa'yı dahil ederek konuştu. Kendi bildiğini kendi söylediği iş bitinceye kadar inatçılığını bırakmadı. Muhtar, Mustafa'ya sen doğduğundan beri beni görmezden geliyorsun, dedi. Ben işimi iyi yapmaya çalışıyorum ama sen adamları bana karşı kışkırtıyorsun. Sabrımı daha fazla zorlama! Sen partinin iplerini elinde tutacak biri değilsin, dedi. Komünistlerden biri muhtara dönerek yanlış konuşuyorsun dedi. Mustafa gibi bir komünist olmak için birlikte uzun bir yol yürümek gerekirdi. Anladın mı?

Muhtar komüniste dönerek, senin gibiler Mustafa'yı aklamaya çalışıyorlar, dedi. Bu şekilde dilinizi ısıracağınıza da inanamıyorum. Muhtar, bizi üzme hep birlikte yanlışla doğruyu bir ayırıp orta yolu bulalım. Bundan sonra böyle karmaşık bir duruma düşmemek için ne yapmamız gerektiğini düşünelim dedi, Mustafa. Senin gibiler aramızda olduğu sürece işimiz yürümez dedi.

Muhtar, toplantıda gereksiz tartışmaları sürdürmenin anlamı yok, ayıptır dedi. Sen büyük bir atölyenin yöneticisisin! Adamlar aralarında tartışıp konuştular. Mustafa ise ondan sonrasında

hiçbir şey söylemeden sessizce oturup dinlemeye başladı. Toplantıya başkanlık eden muhtara, söylediklerin bitti mi, dedi. Hayır söyleyeceklerim daha bitmedi, cevabını aldı.

3. BÖLÜM

Mustafa eve döndüğünde Bukminat da Yakup da oradalardı. Bukminat'ı görünce Mustafa'nın yüzü değişti. Duygulanıp dudakları titredi. Bukminat, direkt Mustafa'nın yüzüne bakarak; dudaklarını yalayarak konuşmaya başladı: Baban buraya gelmeden oraya gitme yavrucuğum, tıpkı baban gibi olmuşsun. O sabırlı, akıllı sözünün eri bir adamdı. Bukminat, Mustafa'nın nazlanarak kendini ifade etmesine izin vermedi. Yakup'u gördüğüne içten içe sevindi ve özlemini hissetti. Bunca yıl boyunca bir kez bile gelmediğim için suçumu kabul ediyorum, dedi Bukminat. Hiç değilse kardeşinle yaşlı anneni sık sık ziyaret etmem gerekirdi. Evlenirken haber vermediğin için, eğer huyun buysa, cenazeme de gelmezsin, düğünden haberim olsaydı gelirdim. Yakup, Mustafa'nın yanından ayrılmıyordu. Hasretle için gözlerini ondan alamıyordu. Mustafa, onun başını okşadı. Şefkat göstererek kendi kendine, ne kadar da büyümüş; peki bu hayırsızın saç neye benziyor soğuk vurmuş mısır bahçesi gibi. Dizginsiz gavur, benimle durursan yeminini seni imana getirirdim diye içinde geçirdi. Bukminat diliyle konuşsa da felfecir gözleriyle etrafı süzüyordu. Gelin evet diye yanıt verdi. Bukminat ona dönerek Karaçayca bilir misin? Mustafa anlar dedi. Otur gelin. Samimi konuşacağım. Doğduğumdan beri gelinine kötü davranan kaynanadan hiç sevmem. Otur canım onurlu ol. Sus, git git! Kız! Bana Çerkesçe bile konuşturdun. Bukminat yaklaşıp, gelini elinden tutarak, onu eşinin yanına oturttu. Konuşulana da söyle evladım. Artık hayatımız ömrümüzün sonuna kadar birlikte geçecek. Artık konuşmadan duramayız. Bukminat Fatıma'ya konuşması için verdi. Hadi konuş hediyeni de veririm, dedi.¹ Allah bilir, onuruna dokunur muyum, dedi. Bu sözler üzerine Fatıma'nın yüzü kızardı bir anda fırlayıp ayağa kalktı. Bukminat da onun peşinden yanına yaklaştı. Sen otur diyene kadar ben de işte böyle dururum der gibiydi. Civarda söylendiği gibi onun uzun eteği Kırgız ayakkabılarını örtmüyordu. İki kolunu yere indirmiş eskiden kalan bir taş gibi duruyordu. Fatıma ne yapayım dercesine Mustafa'nın gözüne baktı. Mustafa da konuşması için Fatıma'ya izin verdi. Bir yandan da Yakup'un başını okşuyordu. Misafiri yemek sofrasına oturtular. Gelini bırakmadan rakı içirdiler. Bukminat çok konuşuyor. Fatıma Bukminatın sözüne bakıyor ondan daha merhametli ana yok diye düşünüyordu. Yakup sen kardeşini bunca zaman özlemedin mi diye sordu Bukminat, ağzındaki lokmayı zorlanarak yuttu. Doğru yapıyorsun, Allah bir birinizden ayırmasın. Beş

¹ Karaçay-Balkar kültüründe bir tür saygı geleneğidir.

vakit namazımda diliyorum. Siz babanızın çektiği çileleri çekmeyin. Uruş gitmek zorunda olmasaydı bugünde kalacaktı. Onun oğlu bile olmaz. O yaraları iyileşmeden öldü gitti. Bukminat ağlamaklı bir şekilde eşarbyla gözlerini sildi. Siz benim üzüldüğüme bakmayın, gözümden biraz yaş geldi de. Allahım sen merhametini bizden esirgeme. Kötü günleri hatırlamayalım, geçti gitti. Yine de öyle sağlıklı değiliz. Bukminat kendi kendine moral veriyordu. Onun iyi olduğuna Fatıma da sevindi. Yavrum, sen ölme o elbiseyi Yakup’a giydiremedim. Özel günlerde giydiği bir kıyafet. Oğlum, sana çok kıyafet alır, diyorum yine de kendi bildiğini okuyorsun. Mustafa, Yakup’a iltifat eder gibiydi, Yakup ise sessizliğini koruyordu. Fatıma gönlüne göre konuşamıyordu. Meramını el kol hareketleriyle anlatmaya çalışıyordu. Fatıma Mustafa’nın Bukminatla konuşmasına bakarak onu hiç özlemediğini düşündü. Her zaman keyfi neşesi yerinde olan Mustafa’ya şimdi ne oldu da bu kadar durgun? Benim bilmediğim ne derdi var acaba? Diye düşündü. Bunca görmediği kardeşinin annesine ziyarete gelmesi onun içindeki üzüntüsünü hissettirmeyeceği Fatıma aklına geldi. Bukminat, Mustafa’ya dönüp oğlum, dedi. Mustafa onu dikkatlice dinledi. Uykudan başını kaldırıp zoraki Bukminat’a baktı. Bize düşüncen nedir? Baba ocağını tüttürmek gerekir. Mustafa’nın kalbine hançer saplamış gibi oldu. Geldiği zaman iltifat edildiği günler aklına geldi. Böyle olsun diye söyleyemem, dedi Mustafa. Babamın doğduğu evde yaşanacak hal kalmadı o yüzden yeni bir ev yapmak gerek, dedi. Baba ocağını tüttürmezseniz halk sizi ayıplar. Benim bir ayağım bir çukurda. Oturacak da yaşayacak da sizsiniz. Ev yerinizi başka birine verdim deyince Bukminat hışımla ayağa kalktı. Bana lazım değildi ondan verdim. Allah birdir evladım, evin lazım olacağını annen nasıl bilemedi diye hayıflandı. Onun için üzölmeye zamanı dahi olmadı. Çocukluğumda çektiğim zorluklardan dolayı ev yapmama imkan tanımadılar. Dediklerinde haklısın, sen bana bakma, dedi. Allah babasının belasını versin! Allah’ın dediği olur! Senin iyi olduğuna sevindim. Sen sağ iken kapıda mı kalacağız? Bu hiç değişmemiş aynı tas aynı hamam. Onun bana söylediklerine ne dediniz? O yılan Mustafa o sözleri kendi kendine söyleyip gözlerini belerterek çoğu zaman dinledi. Geçen yılları anımsadı hatırladı.

4. BÖLÜM

O sırada Mustafa evin arsasındaki dar girişten iki büklüm içeri girdi. Omuzundaki yükü kenara atıp rahatladı. Başında bir Özbek kalpağı vardı. Kolunun tersiyle alnındaki terleri sildi. Çocuğun çok çalışması sebebiyle yorgun düşmesi ona çok dokunmuş. Dağdan getirdiği otların üzerine oturup ayakkabılarını çıkardı, çoraplarını dikti. Evlerinin kapısı gıcırdayarak açıldı. Bukminat Kapıdan çıkar çıkmaz, haramdan helal olur mu, dedi kendi kendine. Mustafa, getirdiği otla övünmeye başladı. Bukminat ise ona söz söyletmedi. Ağzımdan kan gele gele sizi arıyorum dedi. Sen benim başımın belası mısın? Allah sana ölüm acısı verirse o zaman bir

işe yararsın, dedi. Bu saat dükkâna varıp gel. Onun yüzü neye benzer, Allah'ından bulasica! Senin çamaşırlarını yıkamaktan usanmadım mı zannediyorsun? Dedi. Doğru söylüyorsun, bundan sonra sana çamaşır yıkarsam son olsun! Sen de küçük yaşta değilsin. Mustafa nasıl olduğunu bugün de bilemedi. Dükkândan gelirken sabundan kalan parayı düşürüp de gelmiş. Eve gelince onu saklamadan Bukminat'a söyledi. Gecikmeden parayı bul da gel dedi Bukminat sonra bir şey söylemedi. Mustafa'yı kapı dışarı etti. Bukminatın itmesiyle Mustafa burun üstü düştü. Çenesi taşa çarptı, gözleri yaşardı. Ağzından gelen kanı kolunun yeniyle sildi. Zorla ayağa kalkıp çalı dibine yaslanıp ağladı. Azize, Bukminatın kızgın sesini duyup çabucak geldi. Bukminat bu öksüz çocuğa bu şekilde eziyet etmekten Allahtan korkmuyor musun, dedi. Azize kanaldan gelen suyla Mustafa'nın yüzünü yıkadı. O an Bukminat oraya gelip, Allah'ından bulasica, Sen bana akıl vereceğine aklını kendine sakla. Başımdaki varken bana laf düşmez dedi Azize. Mustafa'yı korumaya gerek yok o her işini kendi halleder. Bukminat, benim kocamın başına gelen senin de başına gelsin. Aynı benim gibi ömrün ağlamakla geçsin. Bukminat Mustafa'yı kolundan tutarak kendine çekti, Mustafa da vuracak diye sakındı Azizenin eteklerine tutundu. Azize öksüzü bağrına bastı. Öyle Bukminat Mustafa'yı saçından tutarak eve girdi. Azizeler Kırgızistan'dan göçüp geleli komşulardı. Yıllar içerisinde Bukminat ile Azizenin aralarındaki samimiyet imrenilecek kadar iyiydi. İkisi de asma altında oturup muhabbet ederlerdi. Mustafa da beşik sallama ayağına bunları dinliyordu. Bukminat sen çok şanslısın, iki tane oğlun var dedi Azize. Ben ömrümde bir çocuğum olup da ölsem kimse arkamdan ağlamasın, dedi. Nerde ben de o şans?.. Allah bana bir çocuk vermedi! Bukminat kibirlenip, yalakalık yaparak, tövbe de kız! Allahı da kendine gücendirme, dedi. Sen Allah'a öyle söyleyince başımdan kaynar sular döküldü. Doğru söylüyorum. Allah birdir. Kimine on-on beş çocuk verir, kimine de bir çocuk verir. İlla söyleteceksin, ben Mustafa'yı çaldım. Allah da herkese eşit davransaydı, ben de çalmazdım. Azize Mustafa'yı asma ağacının altında oturup Bukminatla beraber yün işi yaparak kıyafetlerine yama yaparak günlerini böyle geçirdiler. Çocuk için Halit, Azizeden daha hevesliydi. Öyle öyle onca sene birbirlerini kırmadan incitmeden yaşadılar. Halit yedi-sekiz sene Kolhoz'da çiftçi olarak çalıştı. O, Mustafa'yı ata bindirip çok mutlu etti. Halit, atını eve getirdiğinde Mustafa da hemen koşup gelirdi. Mustafa, nasıl duruyorsun, iyi okuyor musun, diye sordu. Kendine gel, oğlum! Okumayan kördür, derler hiç duydun mu? Bizim zamanımızda imkanlar kısıtlıydı da okuyamadık, dedi. Halit, Benim okumam yazmam yoktu da bilimin kıymetini bilemedim diye Mustafa'ya öğüt verdi. Başını okşayıp, iltifatlar ederdi. Hem çocuğu sevip hem de işlerinde çocuktan faydalanırmış. Mustafa ata bir su ver gel... Dikkat et at seni alıp kaçırmasın, dedi Halit. Mustafa, Halit'in atına binip sulağa gidip geldiğinde büyük bir mutluluk yaşadığını zannediyordu. Bir gün Mustafa okuldan gelirken hiç aklında olmayan bir düşünce geldi. Halitlerin avlusu insan doluydu, kalabalıktı.

Azizenin ıgılgı uzaklardan duyuluyordu. Mustafa neler olduğunu bilmiyordu. Halit ile kendi evlerinin ortasındaki sınırdaki ağaca yaslanıp sakalı ve dudakları titreyerek gözleriyle etrafı izliyordu. Olayın aslı bilinse de kimse sormaya cesaret edemiyordu. Azize neden ağlıyordu? Mustafa bu cevabı kendi kendisine verip, annesinin öldüğü gün ağlayan kadınları hatırladı. Annem! Diye seslenip cevap alamayışını içerleyip evine gitti. Mustafa evde kalamadı. O sırada evin önüne gelen tek bir arabadan inen iki kişi Halit'in evine aceleyle girdi. Doktorlar! Halit ölmemiş diye bağırdı, Mustafa. Halit attan düşünce canı yanmış. Halit yapılı bir adamdı. Ne kadar kalın giyinse de göğsü belli olurmuş. Kışın en soğuk zamanlarında bile bağrını iliklemezmiş. Allah birdi benim sana her zaman söylediğim, gömlek düğmelerini ilikleyerek gez diye az söylemedi Azize. Halit ise Beni sevdiğin için bunları söylüyorsun, dedi. Halit o kadar kuvvetliydi ki yıldıdaki atları kuyruklarından tutup onları durdururmuş. Halit, yayladan eve geldiğinde kolhoz müdürünü çağırıp atların yetersiz olduğunu söyledi. Yılıkda yüzden fazla üçlü-dörtlü gruplar halinde atlar var, dedi. Onları eğitmek gerek, dedi. Hayatları iyi olan, yatıp çalışmayan insanlar var, bu insanlar bu atları evcilleştirirler. Adamlar işlerinin erbabıydı. O oğlanlardan biri, bir ata eyer takıp atın yularından tutup bir-iki kez etrafında döndükten sonra sıçrayarak atın sırtını bindi. İki ayağıyla ata yaslandı. Atın yularından sıkıca tutup atı kamçıladı. At, şaha kalkarak oğlanı yere attı, oğlanın sol ayağı atın altında kaldı. At da sırt üstü düştü. Halit koşarak oğlanın ayağını atın altından çıkardı. Canının yandığını anlamasından sonra kamçıyla atı dövdü. Ayağı kalkıp, Halit de sıçrayarak ata bindi. Ata bindikten sonra Halit gözden kayboldu. Dağı yaklaşırken atı yularından çekerek geri döndürmeye çalıştı. Ağzından köpürerek gelen kan ile at kendini akarsuya attı. Atın kendisini suya atmasıyla, Halit'i de üzerinden taşlara atması bir oldu. Taşlar resmen Halit'e dökük olmuş gibiydi. Halit'in de ağzından burnundan kan geldi. Halit düşmesiyle kafasını çarpmış, kafasını çarpmasıyla da bilincini kaybetmiş. Dağın eteklerinden çıkan su, Halit'in göğsünden akıp geçti. Halit bir türlü ayağı kalkamadı.

5. BÖLÜM

Bukminat Mustafanın hal ve hareketlerini beğenmedi. Ben onlara zor günler baktım. Aşla kıyafetle anası babası olan çocuklara imrendirmedim. Doğru değil mi? Bugün oğlan bana da Yakup'a da iyi baksın. Onun emeğini başkası yediğı için bize gelmeyecek. Bana da ev ve yaşam gerekli diye kendi kendine mırıldandı. Oğlum bu gece neden uyumadın diye Mustafa'ya söylendi. Allah birdir, dinlenmezsen hasta olursun. Anne tarafını hor görme. Gece yarılmasına kadar kitaplara kapanıp duruyorsun okuduğun yetmedi mi? İkiniz de sağlıklı geziniz, Yakup senin bildiğinin çeyreğini bilse kendini padişah zannederdi. Zamanı gelince o da öğrenir her şeyi bilir insanlar arasına karışır dedi Mustafa. Ağzına sağlık! Yakup'un da senin gibi okuyup büyük adam olduğunu bir görsem ölsem de gam yemem. Okumakla adam

olunmaz. Okumayan insanların da devletine milletine faydası dokunur. Gerektiği zaman o da yardımını esirgemez. Bazıları da insan gibi görünürler ama insan değildirler, menfaatleri için yapmayacakları şey yoktur, dedi Mustafa. On gün boyunca Bukminat'ın yüzüne bakmadı. Öyleleri öksüz ve yetim yaşayıp hayatın sillesini yemedikleri için bu durumun vahametinin ne denli zor olduğunu anlayamazlar. Babam şöyle derdi, insandan önce insanlık olması lazım derdi. Doğru söylüyorsun oğlum, dedi. Baban okumuş adam değildi. Kucağında hediyelerle geldiği günü unuttun mu, dedi Bukminat. Adamın akli olmasa bilim nesine lazım? Babamın adını ağzına alma, onun hakkında konuşacak son kişinin sen! Birine iyilik yapmak için kendini ateşe atardı. O ölümden korkmazdı. Savaş zamanı, onunla Kırgız arkadaşı Jolboldunun anlattığı gibi beni dedeme benzemeye itiyordu. Sevastopol yerinde bir belde için canhıraş gideli iki gün oldu. Düşman göz açtırmıyor, ilerlememize izin vermiyordu. Ya ölüm ya kalım. Enin sonunda almamız gerekti. Siperlerde yatan yaralı askerler su diye inliyorlardı. Çaresizlikten kuruyan dudaklarını yalıyorlardı. Su yakında fakat gidecek dermanları yoktu. Düşman durmaksızın ateş halindeydi. Geceleyin bile gidip su getirmek ellerinden gelmiyordu. Suyu gidip de dönen çok az kişiydi. Gece karanlığında göz gözü görmüyordu. İki taraftan da oklar sel gibiydi. Askeri alandan yaralı askerlerin iniltileri duyuluyordu. Senin baban o yaralı askerlerin acı seslerini duymamak için kulaklarını kapatıyordu. Sonra ayağa kalkıp komutanından izin alarak suya yürüdü. Ben seni yalnız başına göndermem dedi, komutan. Sağ elini omzuma koyup seni yalnız başına göndermeyeceğimi bana tekrarlatma. Kırgızlı ve Malkarların birbirleriyle anlaşabilmelerini Ruslar hayretle karşıladılar. Sen benim dediğimi yapmazsan ömrümce sana küserim. Benim dediğimi yapmadan kendi çekti gitti. Askerler Seyfi'yi düşman bilip kapı aralığından onu dinlediler. Biraz zaman geçti. Alman faşistler projektörle etrafı taradılar. O anda iki el silah sesi duyuldu. Ben kolumun üstüne atladım. O esnada arkadaşlarım beni tuttular oradan iler gitmeme izin vermediler. Askerler, Seyfi'nin yiğit adam olduğunu söyleyip onu bana met ederlerdi. Bana dedi arkadaşlarım, bana müjde verir gibi Seyfi'yi yanımdan çekip aldılar. Başımı yukarı kaldırdım. Seyfi iki suluğunu da iki koltuğu arasına almış vaziyette, terledi bunaldı ve gitti. Bukminat'ın, oğlum seni bu saatte kim aradı diyen sesi Mustafa'nın tüm bu düşüncelerini dağıttı. Telefonla çok konuşmadan hızla giyinip çıktı. Oğlum bu saatte nereye gidiyorsun? Diye seslenen Bukminat'a işe, dedi. Bu saatte ne işidir bu diyen Bukminat'a Mustafa hiç cevap vermedi. Kalpağını bile giymeden eline alıp evden çıktı.

6. BÖLÜM

Çok üzücü bir olay olduğunu söyledi fabrika müdürü Jantiyev. O adamların yüzünden olmadık telaşı gösterdi dedi Jantiyev. Mustafa, biz artık seni kendi haline bırakmaya razı değiliz, dedi. Birincisi sana verilen görevi layığıyla yapamıyorsun ikincisi de kendini geliştirmiyorsun

olduğın yerde sayıyorsun. Bütün bunlar senin hatalarının birikmesiyle oldu. Bunu biliyor musun? Muhtar atölyenin baş müdürüydü. Sen Mustafa'yı adam yerine koymuyorsun. Sözünü dinlemeyip bir de işçileri ona karşı doldurup kışkırtıyorsun. Mustafa devlette fazlaca emeği olan bir adamdı enstitüde de parlak bir öğrenciydi. Onu el üstünde tutmak lazımdır diye söylediler ama sen tam tersi çocuğun önüne taş koyuyorsun ortalığı karıştırıyorsun. Ya o ya ben! Mustafa fabrikada durduğu müddetçe işimiz yürümeyecek dedi Muhtar, müdür Jantiyev'e. Sonra ayağa kalkarak elleri titrer vaziyette bir sigara yaktı. Sen bu kadar yetkiyi nerden alıyorsun? Bakıyorum da siz Mustafa'yla sizin yıldızınız bir türlü barışmıyor, aranız düzelmiyor. Senin yüzünden ona işi bir öğretiriz. Müdür o andan sonra cevap vermedi ve yerine oturdu. Cebinden çıkardığı bir mendille alnını ve yüzünü sildi. Peşi sıra cebinden çıkardığı tarakla da kalın kara saçlarını arkaya doğru taradı. Doğru konuştuğunda neden Mustafa'yı azarlıyorsunuz anlayamıyorum, dedi. Oturanlardan birileri söz alıp, olmadık şeylerle insanların moralini bozmanın bir manası yoktur muhtar, sen birlik olup aramızda sükûneti sağlayacağına boş işlerle uğraşıyorsun. İşte gördün mü, muhtar o an müdürle bakıştı. Bu sözler Mustafa'yı kızdırdı ve elinden geleni ardına koyma diye yanıt verdi. Ben onlar için gece gündüz demeden uğraşıp kan kusup kızıcık şerbeti içtim, sırf hayatları iyi olsun diye birçok fedakarlıkta bulundum yine de yaranamadım. Muhtar sen kendini ne zannediyorsun? Muhtar sen de Mustafa da beni kale almıyorsunuz! Senin hatanı yüzüne söyleyince ne diye bozuluyorsun? Yoldaş, ağzından çıkanı kulağın duysun. Bir atölyenin müdürüne devamlı olarak bu şekilde küçümseyerek ve hafife alarak davranırsanız bu işin sonunun ne olacağını bilemezsiniz. Bu zamanda kimse kimseden korkmaz. Onlar eskidendi, o zamanlar artık geride kaldı. Yarından tezi yok. Ben bu işi şehir komitesi bürosuna bildireceğim. O kadar ayrıntıya girmeye gerek yok. Müdür sözünü bölen adama dönüp, her ne kadar atölyenin büyüğü muhtar olsa da biz de komünistiz, dedi. Müdür kendi akrabası diye muhtarı tolere etmeyi bırakmalı. Müdürün bu uzun konuşması adamları usandırdı. Ona karşı bir şey söylemeye dahi tenezzül etmediler. Muhtarın atölyesinde canı yanan bir işçiye baş mühendis niye tavır alır ki? İlk önce muhtarın söylediklerini eğrisiyle doğrusuyla bir düşünmek lazım. Ben eşime dostuma kötülük etmek için bu yola girmedim, dedi müdür onu söyleyen adamın yüzüne ciddiyetle baktı. Muhtar işinin ehli biri olmasaydı bu iş yürümezdi. Bu zamanda muhtarı baş mühendis yapsak o zaman fabrikanın halini görürdünüz. Yoldaş Jantiyev, beni işe sen almadın dedi, bütün gece konuşulanları dinleyen Mustafa. Doğru söylüyorsun, ben müdür olsam bu söylenenlere inanırdım. Mustafa sen ara bozucu adamsın. Mustafa sen Enstitüde okurken bile kendinden büyüklerle aşık atmaya çalışırdın. Hayır, alakası yok ben hiç de öyle biri değildim. Sen muhtarın ağzıyla konuşuyorsun. Benim bu fabrikanın müdürü olduğumu unutma. Benim baş mühendis olduğumu da kimse unutmasın. Bir gün değil iki gün değil, sen ne zaman muhtarı

buraya getirdin, o zamandan beri bir rahat yok bize. O fabrikada başçı olarak çalıştı üç kez de partiye ifade vermeye çağrıldı. Muhtar, yalan konuşuyorsun diye bağırdı. Sen benim ne yaptığımı araştırarak kadar yetkili değilsin. Mustafa ise evet yetkiliyim diye söze başlayıp, fabrikaya düzgünce çalışacak işçiler lazım diye devam etti. Sana bu saatten sonra iltimas göstermeyeceğiz. Anladın mı, kovulacaksın! Mustafa sana kimse bu kadar yetki vermedi, burada müdür benim, dedi Jantiyev.

- Adam nerde çalışırsa çalışsın önce kendi vazifesini bilmesi lazım, dedi Mustafa.
- Bakıyorum da sen bana akıl vermeye başladın, dedi muhtar yerinden kalkmadan.

Mustafa, Jantiyev'e dönüp: Sen muhtarı işe alırken acele etmişsin, dedi. Kimseye danışmadan da onu atölyeye müdür yaptın. Adamı işe almadan önce bir denemek gerekirdi. Atölyede ondan dert yanmayan yoktu.

Muhtar iyi çalışsın dese de insanların üstüne çok da gitmemek lazım dedi müdür. Bir insanın hatasını yüzüne vurmaktan kimse memnun olmaz zaten. Kimi nerede çalıştıracağımı ben gayet iyi biliyorum.

- Hayır bu sadece senin işin değil.
- Bu halini değiştirmezsen benden çekeceğin var.
- Senin muhtarla derdin ne bunu bana açıklamak zorundasın.

Mustafa Jantiyev'in sözlerinden sonra hiçbir cevap vermeden sessizce dinledi. Az sonra etrafına bakındı. Muhtarın başını kibirle yukarı kaldırarak durması Mustafa'nın zoruna gitti. Sonra gözlüklerini eline alıp camlarını mendiliyle temizleyip tekrar gözüne taktı ve söze başladı: muhtarla aynı enstitüde okuduk. Muhtar benim bir dönem üstümdeydi. Bir seneyi aşkın süre beraber yaşadık. Üçüncü arkadaşımız bahçıvan Raşid idi. Sen bununla ne konuşuyorsun, dedi muhtar. Oturanlar muhtara tepkiyle sen karışma, dediler. Pek güzel günlerimiz oldu, Raşid ekmeğini bölüşen bir arkadaşımızdı. Yaz tatilinde öğrenciyken Tselina'ya gitmeyi kafaya koyduk. Raşid biçerdöver sürüyordu biz ise harmanda çalışıyorduk. Birgün muhtar ve Raşid şehire gittiler. Sinemadan çıktıktan sonra çok gezip dolaştılar. Geri dönmek için araba bekliyorlardı. O sırada yanlarına üç kişi geldi. Onlar sarhoşlardı. Birisi muhtarın yanına gelerek para istedi. Bak kardeş! Doğru söylüyorsun da biz de öğrenciyiz para falan yok! dedi Raşid. Paramız yok diye bize ayıp etmeyin, bir daha karşılaşsak beraber içeriz. Çok uzakta değiliz yakınlarda bir yerde çalışıyoruz. Yakın zamanda paramızı verecekler. Yakın zamanda eş dostla toplanıp ziyafet vereceğiz, dedi Raşid elini omzuna koyarak. Az ötede duran sarhoş siz bizi tanımıyor musunuz diyerek şimdi boşaltın ceplerinizi, dedi. Raşid Allah'ın sevgili kulları diyerek ellerini ceplerine soktu. Raşid Allah'ın sevgili kulu diye hitap etmeyi çok severdi. O an Raşidin ensesine sert bir şeyle vuruldu. Raşidin düştüğünü

gören muhtar kaçıp gözden kayboldu. Sarhoşların açtığı yaralardan oluk oluk kan akıyordu. Raşid kana bulanmış yüzünde kirpiklerini dahi aralayamıyordu.

- İşte o zamandan beri ben muhtarı adam yerine koymuyorum.

Bu dünyada muhtardan daha kötü başka biri yoktur, dedi. Mustafa daha sözünü bitirmeden bile herkes muhtara baktı. Muhtar, hışımla ayağa kalkarak, o yalan söylüyor bilmediğiniz şeyler var dedi. Ben de Raşid'i en az senin kadar seviyorum dedi. Ben can yoldaşımı nasıl geride bırakırım? Siz buna inanmasanız da ben onu orada bırakmadım. Muhtar ne kadar açıklamaya çalışsa da kimse onun sözlerine itibar etmedi. Müdür ise eli çenesinde öylece dinlemekle yetindi.

7. BÖLÜM

Fatıma satış yaparak dükkândan çıktı. Oradan evine yol yakındı. Ondan dolayı otobüs beklemeden yayan gitti. Muhtar Fatıma'yı uzaktan tanıdı. Muhtar yol kenarında ağacın altındaki sandalyede oturup elinde gazeteyle etrafına bakıyordu. Bak bak dedi Fatıma. Muhtar Fatıma yanına gelmeden zıplayarak ayağa kalktı.

- Ne oldu sana? Benzin sararmış bizim bilmediğimiz bir derdin mi var.
- Hayır Muhtar bir derdim yok.
- Ben seni hiç böyle görmedim. Senin bir derdin var. Ama ne yapacaksın hayat işte acısıyla tatlısıyla böyle.
- Senin bir şeyden haberin yok.
- Ne oldu çabuk söyle. Sen beni bilirsin seni bacımdan başka görmüyorum. Senin iyi olmanı istiyorum.

Sağ ol muhtar dedi Fatıma. Bu aralar Mustafa'yla aranız nasıl diye sordu Muhtar.

- Çok tatlı yaşıyoruz. Mustafa doğduğunda da ketumdu. İçindekini açıkça söylemezdi. Sen onu dert etme muhtar.
- O sana da bana da arkadaşlık yapacak birisi değil. Bu aralar ne gece ne gündüz onu neşeli görebilirsiniz. Annesi geldiğinden beri ben senden ayrılmayı düşünüyorum boşanmayı düşünüyorum dediğini kulaklarımla duydum. Bu bize lazım değil, bunu çabuk evden gönder dedi anası.

Fatıma bir şey söylemeden yere baktı durdu. Telaş etme Fatıma, daha gece olmadı Mustafa'nın haberi olmadan şehir komitesine gidip derdini anlat eve gece yarısı geldiğini sana hakaret ettiğini başka milletten hanım aldığına pişman olduğunu boşanacağım diye gezdiğini anlat.

Onu çabucak yola getirirler. Sakın bana rastladığını da kimseye söyleme. Korkma muhtar ben Mustafa'dan şikayetçi değilim diyerek gitti.

8. BÖLÜM

Bukminat, Mustafalardan gitmek istemese de şehirde yaşamak güzel.

- Ne biçim hapis hayatı gibi. Git git bir sohbet arkadaşın bile yok. İnsan burada sıkıntıdan patlar. Ne de olsa akrabalarımın yanına giderim dedi Bukminat kendi kendine.
- Yakup'a ne olacak?
- Burada kalsın üstüne başına baksın. Yanımda kalsın o da hizmetimi yapar. Mustafa da her ay bize para versin.

Oğlum dedi Bukminat, akşam yemeğe toplandığımızda benim aklıma bir şey geldi. Burada sizi yorup sıkıntıya sokmadan Yakup'u da alıp gideyim. Bahçe yapalım elimizden geldiği kadar. Ben bir tarafa gitmiyorum dedi Yakup. Doğru söylüyorsun diyerek omuzundan kendine çekti Mustafa. Her zaman gelebilirsin. Bize oğlun da gelin de gelirler dedi Bukminat.

- Yoksa ihtiyarladığında ananı bırakmayı mı düşünüyorsun, sen onu da yaparsın yazıklar olsun sana.

Anasının o sözlerini duyan Yakup yumuşadı. Sen neredeyse ben oradayım dedi. Bu zamanda da bu eve sığarız. İki üç yere bölünüp gezmeyelim beraber yaşayalım dedi. Mustafa ben sizi bir yere göndermem dedi Fatıma. Ben sizinle yaşamayı seviyorum dedi Fatıma. Köyde yetişip şehirde yaşamak zordur bu sene olmasa da gelecek sene bir şeyler yaparız. Ondan sonra çok sürmeden Bukminat ve Yakup köyden göçüp gittiler. Fatıma hediyeler verip kaynanasını sevindirdi. Mustafa sen bize neden yüz vermediğini anladım dedi Fatıma. Bukminat'ı gönderip eve döndükten sonra kendini de beni de üzme dedi. Sevmeyince bal da yağ da yenmiyor. Evindekinden ayrılmak sana has değildir dedi Mustafa Fatma'ya.

- Senin muradını pek dürüst adamdan duydum.
- Ne duydun?

Evindekinden ayrılacağını duydum dedi Mustafa. Üzüntünden anladım benimle yaşamak istemediğini vay deli oğlan beni telaşlandıran başka bir şey diyerek Mustafa başladı. Bir gün babam yayladan geldi annemde bahçedeydi. O her zaman babama büyüğümüz derdi. Bak anne hayvan eti yemesini bilmiyor musun dedi. Hayır bugün sana otuz yıl doldu. Sensiz olmaz büyüyüm. Onu nasıl düşünürsün. Seni aklımızdan çıkarıp nasıl yaşayacaktık dünyada. Doğru söylüyorsun oğlum diyerek iki kolundan tutarak beni ata bindirdi. Babam kendi yaşitlarını da çağırarak gece boyunca yiyip içip dağıldılar. Annemle başındakiyle yüzyıl yaşa. Ayağına taş değmesin diyerek anneme iltifat ettiler. Annem de ayağa kalkarak sizin de her şey gönlünüzce

olsun dedi. İnce kaşlarının altından bakan gözleri. Herkese güzel bakardı. İçlerinde en güzeli annemdi. Tatlı dilli, hakaret etmeyen, pişirdiği yemeklerinden komşularına götüren birisiydi. Onu tanıyanlar yaşadığı dünyada kimseye beddua etmezdi dediler. Bugün de özlüyorlar. Bir şey söylemek istiyorum da insanlardan utandığım için söyleyemedim. Çok hastayım ölüyorum. Nedir benim hastalığım diyerek sordu. Nasıl olduysa karnım ağrıyor dedi. Bütün gün ağrıdı. Culduzhan'ı çağırıp kendini ovdurdu. Culduzhan çevrede tanınan bilinen bir ihtiyar kadındı. Yetmiş yaşlarındaydı. Çevresindeki herkes onun sözüne itimat ederdi. Hayır demiyorum diyerek gidip Culduz'u eve çağırdım. Annemi ovunca biraz rahatladı, inlemesi kesildi. Babama ve bana bakarak gülümsedi. Ben o manalı gülümsemeyi anlayamadım. Annemin gidici olduğu barizdi. Annemin gözlerindeki hüznü göremedim. O gün doktorlar annemi alıp gittiler. Onun yanından asla ayrılmazdım, öleceğini bilsem de. Bağırsakları düğümlenmişti. Çok uğraşmamıza rağmen elimizden bir şey gelmedi dedi doktorlar. Evimizin bereketi gitti. Eve giresim gelmiyordu. Sokakta arkadaşlarım oyun oynarken onlara katılmak bile içimden gelmiyordu. Nasıl da acımı paylaşmıyorlar dedi kendi kendine. Annem gidince babam beni ata bindirerek yaylaya götürdü. Oradakiler beni çok hoş karşılayıp güzel sözler söylediler. Babamın yanındaki Kırgızlı kişi bana çok hediye alırdı. Ata bindirip çok gezdirirdi. Köyü özledim dedim bir gün babama. Üzüldü. Benden ayrılıp suyun kenarına gidip düşüncelere daldı. Onun ağladığını görünce üzüldüm. Arkadaşı babamı ayıpladı. Bu çocuğa da kendine de yazık ediyorsun dedi babama. Kadere rıza göster dedi babama Kırgızlı. Mustafa'yı bizim eve götüreyim de bizim çocuklarla dursun dedi Jolboldu. Hayır olmaz dedi babam. Onu Azizeye götüreyim dedi babam. Okula gitme zamanı geliyor. Üstüne başına baksın dedi. Bize güvenmiyor musun dedi Jolboldu. Hayır güvenmediğimden değil dedi babam. Senin beş altı çocuğun var. Bunu da katarsak yalnız kadına çok yük olur dedi babam.

- Azize'ye alıştı onda kalsın.

Annem sağlığında bile Halit ile Azize benimle oynarlardı. Beni severlerdi. Beni sakladıklarında annem beni merak edip arardı. Onlara alıştıktan sonra annem beni aramazdı. Mutfak penceresinden seslenip çocuğu gönder derdi. Azize'ye götürmek için babamın heybesine kaymak koydum. Onu Azize'ye götüreceğim dediğimde babam o az olmaz mı dedi. Yanına bayağı bir et koydu. Arkadaşlarına söyleyerek bir kaba ayran doldurttu. Biz köye girince Azize beni yüzümden gözlerimden öperek sevdi. Çabucak elbiselerimi çıkartıp beni bir güzel yıkadı. Masaya oturtup sıcak yemek yedirdi. Aradan çok zaman geçti. Ben ikiden üçe geçtim. Aziza okulun avlusunda beni bekliyordu. İyi adam olacaksın oğlum diye beni kucakladı. Akşama babam da eve geldi. Biz yemek yedikten sonra evimize gittik. Babam iki üç gün evde kaldı. Yarın seni yaylaya götüreceğim benimle gelmek ister misin diye sordu. Sen Azize'ye sor dedim babama.

- Tamam Azize'ye söyledim de oda izin verdi.

Tam o sırada kapımız açıldı. İyi geceler dedi eve ilk giren kişi ikincisi Essalamun Aleykum Seyfi dedi. Babam alaylı bir tavırla böyle bir adetimiz vardı da nasıl geldiniz dedi. Senin bizi eve almak gibi bir derdin yok dedi gelenler birisi. Biz hiçbir zaman misafirden kaçmadık. Misafir Allahın misafiri dedi babam. Böylece çokça muhabbet ettiler. Ben misafirler gidene kadar babamın dizinde yarı uykulu yarı uyanık bir şekilde durdum. Misafirler: Seyfi, bu çocuğu da kendini de bu kadar üzme, yorma senin evlenmen lazım dediler. O anda babamın dizlerinin titrediğini hissettim. Ayağa kalkarak babamın gözlerine baktım. Kararsızlığı gördüm. Yerinden kalkıp iç odaya geçti. Mendiliyle gözlerini sildi. Seyfi, sen akıllı adamsın. Bu herkesin başına gelebilir dedi, iri yarı bir adam babama. Kendini teselli et. Ağlayarak çocuğa da kendine de yazık etme. Biz sana olmayacak bir şey söylemiyoruz. Ölenle ölünmüyor, hayat devam ediyor. Hayat devam ediyor dünya düzeni böyle. Gelenlerin söylediklerinde de bir haklılık payı vardı. Babama çok baskı yaptılar. Bir grup akşama doğru toplanarak senin gördüğün Bukminatı bize getirdiler. Evde beş altı bayan aşçılık yapıyorlardı. Yemekten doyduktan sonra ocak başında oturdum.

9. BÖLÜM

Bukminat benim üstüme başıma çok iyi baktı. Beni hiçbir şeye muhtaç etmedi. Babam da bu duruma sevindi. Ben yaylaya gidip gelene kadar derslerine iyi çalış dedi babam. Bizim bahçenin kenarında dağlı bir aile yaşıyordu. Nedense onca sene kimseyle komşuluk ilişkileri olmadı. Soğuk bir aileydi. Çocukları yoktu. Ömrümce avlularından içeriye girmedim. Doğruyu söylemek gerekirse isimlerini bile bilmiyorum. Bir defasında Bu komşunun hanımı birine beddua etmek için bizim avluya geldi. Evine ateş düşsün, bu tavukları benim bahçeme gönderip ektiğim tohumları niye dışarıya taşıyorsun diye Bukminata çıkıştı. Senin evine ateş düşsün şimdi sıra bende dedi Bukminat. Kimin olduğu belli olmayan tavuklar yüzünden neden bu kadar tepki veriyorsun. Herkes bize bakıyor. Defol git buradan bir daha da gelme. Seni buralar da görmeyim bir daha. Benim namusumla da oynama. Ben senin bildiğin kadınlardan değilim. Sen bedduadan başka ne bilirsin dedi Bukminat. İlk önce beddua eden beddualık olsun. İki komşunun bağırışmaları sonucu bir sürü insan toplanıp durdu. O uğursuz kadın yaptığı beddualara epey bir devam etti. Bu olay Bukminatın çok zoruna gitti ve canını sıktı. Ben onu nasıl teselli edeceğimi bilemedim. Öylece kalakaldım. Ömrümde hiçkimseden böyle sözler duymamıştım, dedi Bukminat. Bu eve niye geldim? Birilerinin çocuğunu büyütmek için mi yoksa yayladan gelenin elbiselerini yıkamak için mi? Ben böyle bir hayat istemiyorum. Bana böyle bir teklifle gelenin Allah belasını versin. Sen de karşımda dikilip durma okuluna geç kalıyorsun, git dedi. Ne söylese de zoruma gitmedi. Ve evden çıkıp gittim. Her zaman yaptığını yapmadı beni yolcu etmedi yanıma azık koymadı dersini çalıştın mı diye sormadı.

10. BÖLÜM

Babam bidiği atın eğeri alıp bahçedeki ağaçların üstüne koydu. Atın terini sildi. Olum atı götür de su kenarında sula da gel dedi bana. Babamın söylediklerini yapıp geriye döndüm. Bukminatın kızıp sinirlendiğini eve gelmeden duydum. Canımdan bezdim, böyle bir hayat istemiyorum dedi Bukminat. Ben buraya ölmeye gelmedim. İstersen beni de yaylaya götür ya da sen de buralarda çalış dedi Bukminat. Ben bu eve geleli iki gece evimde yatmadım. Babam cevap vermeden dinledi. Bu çocuk da canımı sıkmaya başladı dedi Bukminat bana bakarak. Kafamı öne eğdim. Sabah çıktı mı akşam eve geliyor. Bir yere göndermek istesem kendisini bulamıyorum. Ben sizin köleniz miyim? Babam yanından kalkıp benim yanıma gelerek başımı okşayarak: Oğlum senden büyüklerinin sözünü dinle dedi. Bu senin anandır dedi. Babamın gözüne baktım. Çenem titredi ama ağlayamadım. Ben bir şey yapmadım diye kendimi teselli ettim. Beni yeni mi tanıyorsun baba diye kendi kendime söylendim. Bu senin anandır, benim anam böyle konuşmazdı. Babam bana ve Bukminata bakarak üzüldü. Bu çocuk aklını başına almazsa ben bu evde yaşamam dedi Bukminat. O sözlerden sonra ben de ne günah işledim diye kendi kendime sordum. Ben Bukminata ne kötülük ettim? Hatalıysam bugüne kadar neden söylemedin? Bu çocuktur, ne yapsa da sabırlı olmak lazım dedi babam Bukminata. Güzel söyle, tatlı dili yılanı deliğinden çıkarır. Yok öyle olmaz ben deli değilim. Kimse seni deli yerine koymuyor. Gereksiz kuruntu yapmayı bırak! Deli yerine koymasın ben bu eve geleli bir sene oldu. İş güc deyip durdun. Bir göstermedin. Çocuk büyötmeye getirdiysen açıkça söyle! Bundan geç olmadan başımın çaresine bakayım. Sana bir şey diyen yok. Bizim yaptığımız işi beğenmiyorsan biz bu işi bırakamayız. Senin söylediğin doğru, benimki yanlış. Doğrusunu istersen bana da sıcak bir yuva lazım. Bu çocuğun yanında saçmasapan konuşmayı bırak. Size geleli salak da deli de oldum. Buna daha fazla dayanamayacağım. Nasıl isterseniz öyle yaşayın. Yanılıyorsunuz Bukminat gereksiz lafları bırak evinle ilgilen. Benim söylediklerim niçin gereksiz oluyor sana. Ben senden deli değilim. Bakıyorum da sen benim söylediklerimi anlamıyorsun Bukminat. Yaşamak istersen işte evin. Yok dersen yolun açık olsun dedi babam. Biz gereksiz konuşmalara alışık değiliz. Daha çok başımı ağrıtmaya diyerek elimden tutarak evden çıktık. Biz Azizelerin avludan geçerken. Arkamızdan seslendi Bukminat Allahınızı severseniz geri dönün, gitmeyin. Babam Azizelere girmeye başlayınca ben onu kolundan çektim. Gel geri dönelim dedim. Yok olmaz o Bukminattan bize ana olmaz. Bu seferlik ne söyleyecekse bir dinleyelim dedim. Ayıplama beni diyerek başını babamın göğsüne yaslayarak ağladı. Benim Allah belamı versin ki bir daha bir şey söylersem dedi Bukminat. Sen duramazsın dedi babam. Gereksiz sözlerle insanları üzme doğru değil dedi babam. Senden bütün gece diliyorum diyerek beni kucaklayıp beni başımdan öptü Bukminat.

11. BÖLÜM

Aradan çok zaman geçti. Babam hastalanıp yatağa düştü. Epey bir zaman içinde evimizin içi doldu boşaldı. Jolboldu da yayladan babamı görmeye geliyordu. Babama Seyfi senin yayladan yapacağın bir şey kalmadı dediler. Selam söylediler. Bizi merak edip üzölmesin, kendine baktırsın. Biz onun yokluğunu aratmayız diyerek babamın gönlünü almaya çalıştı. Hey dedi babam Allahın dediğı olur. Jolboldu çocuklara selam söyle hepinizden razıyım. Allah gönlünüze göre versin. Babamın o sözleri Jolboldu'yu duygulandırdı. Sonra etrafına bakınarak epey sessizce durdu. Alındaki teri sildikten sonra Seyfi, kendine gel, dedi. Hayatın boyunca sen hastalığın üstesinden gelecek adamsın. Sen çok yaşa Jolboldu, dedi babam. Ben ölümden korkmuyorum. Yalnız Mustafa'nın biraz daha büyümesi lazım. Ana sıcaklığı alamayan oğlum, yalnız kalmamalıydı. Ne yapalım nasip böyleymiş. Sen her zamanda hepimize akıl veren kişi, böyle umutsuzluğa düşmemen gerekir dedi Jolboldu. Güle güle git, çocuklara selam söyle dedi babam. Allahın izniyle ben de en kısa zamanda yanınıza geleceğim. Jolboldu aşağıya eğilerek babamın yüzünü yüzüne yasladı sonrasında çıkıp gitti. Ne yapacaksın oğlum dedi babam beni yanına çağırıp, bizim kaderimiz böyleymiş dedi. Devletine milletine dürüst adam olmaya çalış. Eşine dostuna büyüklük taslama, kibirlenme. Dünyada öksüz olan yalnız sen değilsin. Zorlukların karşısında pes etme kendini bırakma. Ağlama o zayıfların işidir dedi babam. Sen erkek adamsın. Vasiyetini yaparken bile gözleri parlıyordu. O haliyle bile beni teselli etmeye çalışıyordu. Kendinin ölmesine değil de benim ortada kalmama üzüldüğünü saklamadı. Ondan sonra çok geçmeden Yakup doğdu. Evde yeniden üç kişi olduk. İki erkek bir kadın. Bukminat, ben, Yakup. Bukminat üzüntüsünü attı. Fazla sokağa çıkmadı. Jolboldu da yayladaki babamın arkadaşları da sık sık hatrımızı sormaya geliyorlardı. Ne ihtiyacınız varsa söyleyin diyorlardı. Babamın hatrından hürmet gösterdiklerini biliyorduk. Jolboldu Yakup'a bir Kırgız beşik yaptırdı. Halit ile Azize kapımızdan içeriye girmediler. Bukminat onları bizden soğuttu. Beni bile evlerinin yanından geçmeme izin vermedi. Halit ve Azize ile konuşursan senin boğazını keserim dedi. Bukminat bana Halit ile Azize beni sevdikleri için beni görmeye okula geliyorlardı. Halit attan düştüğünden dolayı ayağı sakat kaldı. Bastonla yürüyordu. Sonbaharda evdeydi. Azize çalıştığı yerden fazla ayrılamıyordu. Azize okula gelerek öğretmenimden benim hakkımda görüşlerini alıyordu. Hakkımdaki düşünceleri güzel olursa sevinip kötü olursa üzölürdü. Dördüncü sınıfta okuyordum. Aralık ayının günlerinden birinde yarın anasından babasından birini getirmeyen çocuğı okula almayacağız, müdürün emiri böyle dediler. Okuldan benden başka da öksüz çocuklar vardı. Ama hem öksüz hem yetim olan bendim. Bukminat çocuk ile gece yarılarında ne işin var sokaklarda. Annem de babam da yok diyemedin mi, dedi Bukminat. Haklıydı. Benim bunu Bukminat'a söylememem gerekirdi. Keşke söylemeseydim. Hiç olmazsa üzölmezdim. Toplantıya benim için kimse gelmedi. Fakat öğretmen bana kızmadı. Benim üzüldüğümü görüp beni teselli etmeye çalıştı. Senden de

okumandan da memnunum dedi. Nafisat Qubadiyevna, babana layık bir evlat olacağından hiç şüphem yok. Bir isteğin olursa bana söyle demesi bana güç ve kuvvet verdi. Nafisat bizim okula geleli iki sene oldu. Bizim oraya başka yerden geldi. Anladığım kadarıyla otuzlu yaşlarında vardı. Okulun bir odasında kalıyordu. Zayıf ve sarışındı. Onun bal rengi saçları, örgüleri güzel eşarblı saçaklarından aşağıya sarkıyordu. Acele etmeden yürürdü. Çocuklara kızdığı zaman bile güzel gözlerinden gülümseme eksik olmazdı. Nafisat benim ihtiyaçlarımı karşılardı. Öyle insana Bukminat'ın söylediği gereksiz laflar beni utandırdı. Sen nasıl Nafisat'a o lafları söyleyebildi? Ben yerin dibine girdim dedi Mustafa. O hata benim yüzümden olduğu için çok üzıldüm. Yemek zamanıydı. Ben Yakup'un beşiğini sallıyordum. Bukminat yemek yapmakla uğraşıyordu. Bana dedi ki evde çalışacak adamımız yok. Böyle olmuyor. Ben iki öksüzle baş edemiyorum. Senin okulu bırakıp çalışman lazım dedi. Fabrikaya çalışmaya git. Sen orada karnını doyurursun, ben ağzımı açıp bir şey söylemedim. Boşuna dinleme. Bu evde benim sözüm geçer dedi Bukminat. Seni bırak kendi çocuğuma bile bakamıyorum. Şimdi büyüdün artık çalışabilecek yaşa geldin. Ertesi gün beni okula göndermedi. İki üç gün sonra Nafisat öğretmen eve geldi. Mustafa hasta mı okula neden gelmedi dedi. Artık o okula gitmeyecek dedi Bukminat öğretmene. O ne demek? Çalışarak geçimini sağlasın, ona bakmak içimden gelmiyor dedi Bukminat. Çocuğu okula göndermeme lüksün yok! Allah allah sana ne oluyor? Çocuk benim değil mi? İstedigimi yaparım. Kimse aksini iddia etmiyor bu yaştaki çocuk nasıl çalışacak? Bu çocuk okuyacak onu okuldan alma. Söyleyelim de çocuğun ihtiyaçlarını okul karşılasın. Biz ne olacağız, dedi Bukminat. Açlıktan ölmezsiniz dedi Nafisat ve benim başımı okşadı. Ben kimsenin aklıyla hareket etmem dedi Bukminat. Çocuk okula gitmeyecek diye kestirip attı. Sen de burayı terk et dedi. O öyle olmuyor dedi Nafisat kanunlar çocuğu okuldan alıkoymana izin vermez. Sen git o kanunu başkalarına uygula. Benim sözüm de kendime kanun. Sen okumuşsun ama beni de hafife alma. Senin gibiler bana yol gösteremez. Senden akıl alacak değilim. Çocuk ne duruyorsun orda git ineği sula dedi. Ben de dışarı çıkarıp kendi de uykudan yeni uyanan Yaku'u emzirmeye başladı. Kapıda dikilen Nafisat ise bir şey söylemeden gitti. Senin yüzünden geldi, dedi Bukminat bana. Seni dört-beş senedir kendi oğlumdan ayrı görmeden büyüttüm. Aşını suyunu eksik etmedim. Gözüme görünme de diyebilirim sana o öğretmenin alacağı olsun. El mi yaman bey mi yaman görsün, dedi. Yüzüme karşı kanunlar seni okuldan almama manidir dedi bana. Kanununu da seni de..... Bukminat şimdiye dek senin sözünden çıkmadım. Bundan sonra da çıkmam. Yalnız sen ona kötü söyleme. Onun bir suçu yok. O iyi bir insan. Hayır onun adını bana anma. Ondan insanlık olsa kendinden büyüğüne böyle davranmazdı dedi Bukminat. Ona yazıklar olsun dedi. Seni okulu da öğretmeni de unut. Bundan sonra kendi geleceğini düşün. Onun ismini benim yanımda anma dedi Bukminat.

12. BÖLÜM

Uyandığımda nerede olduğumu bilemedim. Başımı kaldırıp baktığımda eski demir sesleri, ve çınar ağacı yanında yanan ateşin sesini duydum. Ben ayağa kalktım. Odanın ortasında bir masa iki tarafında sandalye. Adamların oturması için oturaklar vardı. Masanın üzerinde yarısı içilen rakı şişeleri ve mezeler vardı. Az ilerde ise bozuk bir akordeon vardı. Evin duvarları çeşit çeşit resimlerle doluydu. Müstehcen resimlerdi hepsi. Ayağa kalktım. Başım döndü midem bulandı. Zar zor pencerenin perdesini çektim. Evin içi aydınlandı. Etrafıma ne kadar baksam da bizim rakı içtiğimiz evin bu ev olmadığını anladım. Nerede benim arkadaşlarım. İçki kötü şey diye söylendim kendi kendime. İnsanlar buna neden para verirler ki çok tuhaf. Bakkalda o kadar yiyecek varken niye gidip rakıya para verirler. Bu gece gördün mü o gençleri. Rakıdan başka bir şey almadılar. Ölsem de artık ağzıma koymam. Başım bir iyi olaydı mide bulantım bir geçseydi bir daha rakıyı ağzıma sürmezdim. Giyinip dışarı çıkmak istedim ama beceremedim. Sırtüstü düştüm. Uyuyup uyandığımda akşam olmak üzereydi. Başımın ağrısı biraz geçmişti. Mide bulantım henüz geçmedi. Hüseyin'e durmadan söylendim. O benden iki-üç yaş büyüktü. Beni buraya getirip niye yalnız bıraktı diye düşündüm. Hiç arayıp sormayınca zoruma gitti. Azizenin diktiği pantolon da çalılara takıla takıla kapıya çıktım. İlkbahar bana bir rahatlık verdi. Dışarı çıktıktan sonra yerimde kımıldamadan durdum. Çok düşündükten sonra eve gitmeye karar verdim. Nerede olduğumu kendim de bilmiyorum. Gece kaldığım evin de kimin olduğunu bilemedim. Hüseyin Allah senin cezanı versin dedim. Beni aceleyle buraya getirip işlerini gördürdükten sonra beni umursamadın. Böyle arkadaşlık olmaz hüseyin. Ben yolu yukarı doğru yürüdüm. Biraz gittikten sonra yanıma iki kişi gelerek senin yolun bu taraf dediler. Nereye gittiğimi kendim biliyorum dedim. Hayır yanlış biliyorsun. Bugün sana yolu biz göstereceğiz dediler. Uzun boylu esmer adam koltuğumdan tuttu. Kaçmaya çalışma dedi. Öbürü eğer öyle bir şey yaparsan seni vururum dedi. Terlemeye ve korkmaya başladım. Ellerim ayaklarım titredi. Öylece kalakaldım. Beni pencerelerinde demir olan bir yere kapattılar. Ve üzerimden kilitlediler. Benden başka orada üç kişi daha vardı. Beni aralarına alarak sen niye buraya düştün diye sordular. Bilmiyorum, dedim. Hayret ettiler. Kaç yaşındasın dediler. 14 dedim. Nasıl bilmezsin buraya neden düştüğünü diye benimle alay ettiler. Ben on dört yaşımdayken diye başladı öteki. Rakıyı başıyla içerdim diye kendini met etti. Ama sen buraya bile neden geldiğini bilmiyorsun diye benimle dalga geçtiler. Yoksa bizden saklıyor musun? Bu çocuk belki söylemiyor, dedi birisi. Diğeri de burnumdan iyice tutup sıktı. Bizim aramıza casus olarak gelmesin. O niyetle geldiyse bizi iyi dinle. Vurmaya hazırlan dedi birisi. Diğeri de o sözleri duyunca yumruğuyla karnıma vurdu. Düştüm. Başım döndü. Benim düştüğüme sevindiler. Yüksek sesle güldüler. Lafa karışmayan bir kişi dişlerini gıcırdatarak beni yumruklayan kişiye bir kafa attı ki çocuk iki eliyle yüzünü kapattı. Bir de

ayağıyla vurduktan sonra duvara çarpıp geri geldi. Yere uzandı. Yakasından tutup yukarı kaldırarak bu çocuğa nasıl kıyıp vurdun kendinden zayıfı dövmek marifet mi? Hepsini sinip bir köşeye oturup hiç konuşmadılar. Ben de yerimden kalkmadan oturdum. Benim başıma bu belayı Hüseyin getirdi. Kafkasya'dan Kırgızistan'a göçtüğümüz için bir evde beraber yaşıyoruz. O çocukluğunda da ati cesur bir çocuktur. Okulda okuduğumuz amanda bile onu oyundan kimse çıkaramazdı. Biraz alçak boyluydu ama kuvvetliydi. Bilekleri gömleklerine zor sığıyordu. Onun gibi kimse oynayamıyordu. Akordeonu da güzel çalardı. Onun burnu biraz kalkıktı. Yaşıtları ona kuşburunlu derlerdi. Hüseyin çocukluğundan beri tıraş olurdu. Onun için sakalları sık ve gürdü. Hüseyin'in babası savaştan dönmedi. Annesi ise başka kocaya gittiğini söylediler. Hüseyin'i amcası büyüttü. Ben okulu bırakalı iki-üç sene oldu. Kolhozda çobanlık yapıyorum. Günahı boynuna, Jolboldu bana gelerek, bizim sağlığımızda okulan dön ve oku dedi. Halit ise ağladı. Bukminat hepimizi de yendi. Bir seferinde biz yaylaya giderken ustabaşı bana Mustafa sen burada kal, yaylada çobanların işleri pek iyi değil. Olanlara da onlar bakacak. Sonbaharda gelip işine başlarsın dedi. Üzüldüm. Ben ustabaşına beni yaylaya götür demedim. Kimseye de üzüntümü anlatmadım. Sizin dediğiniz olsun diyerek eve döndüm. İşten niye ayrıldın dedi Bukminat. Hemen geri dön dedi. Ben gitmeyeceğimi söyledim. Cevap vermeyi bir bırakmadın dedi bana. Onun bedduasını bile dinlemeden okula doğru çıkıp gitti. Okulun bahçası kızlarla erkeklerle doluydu. Sınavlara hazırlanıyorlar. Ne geziyorsun buralarda dedi bir tanesi dalga geçer gibi. Şaka yapma dedi yanındaki. Bu benim zoruma gitti. Kimseyle konuşmadan oradan ayrıldım. Sokakta yürürken arkamdan birisi Mustafa diye seslendi. Döndüm baktım. Hüseyin bana doğru geliyordu. Ben seni dünden beri arıyorum diye beni kucakladı. Nasılsın? Fabrikada çalıştığını duydum. O senin işin değil dedi bana. Bak bana üstüm başım cebim dolu. Gel şöyle senle bir şehire doğru gidelim. Akşam eve dönersin dedi. Sağol. İçkiyi ömrümde içmedim dedim Hüseyin'e. Çekinme Mustafa bana arkadaş ol. Bundan gayri bizim yeme içme zamanımız geldi. Ben sağken sen arkadaşsız kalmazsın. Hüseyin ben bir yere gitmek istemiyorum. Beni dinle ey çocuk sana şehirde iş bulurum. Buralarda oyalanma da bana takıl. Sen beni boş adam mı belledin. Celal-Abadda beni çok insan tanır. Çok da arkadaşım var. Parası iyi bir iş bulacağım sana. Biz o gün şehire gidip çok gezdik. Hüseyin kendi arkadaşlarıyla birlikte beni restorantta karnımı doyurdu. Rakıyı içmedim. Hüseyin ve arkadaşları bana iş bulacaklardı. Eve döndüğümde Bukminatgil uyumuşlardı.

Kapıyı çaldım kim o dedi Bukminat.

Aç kapıyı. Benim.

Geldiğin yere dön gözüme görünme, dedi.

Annemle babamın yaptığı eve giremediğim için yüreğim yandı. O kapı bana hiç açılmayacakmış gibi geldi. Gece yarısı ne yapacağımı bilemeden çok düşündüm. Azizeye gitmeye karar verdim. Onca zamandır kapılarını çalmadığım insanların evine utanmadan nasıl gidecektim. Hata bende. Bukminatın sözüne bakıp onca sene kapılarını çalmadığım insanların yüzlerine nasıl bakacaktım? İki üç senedir Azizelere gitmiyordum. Azizenin uğurlu Halit'in akıllı sözlerini dinlemedim. Halit'in sağlığını sormadım. Onlara hiçbir faydam dokunmadı. Gidip kapılarını çaldım. Bu saatte kim ola dediklerini duydum.

- Azize. Benim. Mustafayım, dedim.

Hemen ışık yaktilar. Azize kapıyı açarak içeri girmemi beklemeden başımı göğsüne yasladı. Alnımdan öptü. Onca sene bize gelmeden nasıl durdun dedi. Halit de bastonuna yaslanarak yanıma geldi. Azizelerin kapıları açılıp içeri girdiğimde yüzüme bir sıcaklık vurdu. Dünyaya yeniden gelmiş gibi oldum. Halit ve Azize'ye olan biteni yarım yamalak anlattım. İyi olmuş dedi Azize. Artık bir yere gitmeyeceksin. Senin evin artık burası. Sonbaharda da okula gitmek için hazırlan dedi. Benim okul zamanım geçmiştir dedim Azizeye. Benim yaştlarım bu sene sekizinci sınıfa gidiyorlar. Şimdi ben utanmadan beşinci sınıftan başlayamam. Öyle söyleme. Okumanın yaşı olmaz. Ayıp değil, dedi Azize. Okumak için henüz geç değil. Halit de onu destekledi. Okulun açılmasına daha üç ay var. O zamana kadar bir işe gireyim de çalışayım. Okul zamanı Allah büyük. Nerede çalışacaksın dedi Halit. Celal-Abad'a gideceğim. Orda bana iş bulacaklar dedim. On dört yaşındaki oğlanı şehirde kimse işe almaz dedi Halit. Mustafa bundan dolayı ümitlenme. Hayır Hüseyin'in orda çok tanıdıkları var. Beni orada istediğim işe koyarlar dedim. Burada kalıp size yük olmak istemiyorum dedim. Mustafa oğlum o nasıl söz. Öyle şey olur mu, dedi Azize. Canım sağ oldukça sen burada kalacaksın dedi. Tamam dedim. Ama Hüseyin ve arkadaşlarına geleceğim diye söz verdim. Yarın gideyim de iyi bir iş bulunca okul zamanına kadar çalışayım. Olmazsa dönerim, dedim. İkinci gün Hüseyin ve arkadaşlarına rastladım. Onlara işin ne olduğunu sordum. Bizimle beraber iki üç gün dinlen dedi Hüseyin. İş bundan sonra seni usandırır. Anladığım kadarıyla sana para lazım olur, al şunu cebine koy, yüzüme de bakma, dedi. Seni seviyorum, paranı kazandığın zaman ödersin. Vermesen de ağzımı açmam. Bu kadar parayı ne yapacağım dedim. Üstüne başına bir şeyler al, kendine harca. Paranın çoğu olmaz. Bana bu kadar para çok. Geri ödemek zor olacak. Ben parayı sana ödünç vermiyorum. Üstüne başına ayağına bir şeyler al pasaklı gezme, dedi. Bana kıyafetler aldılar. Akşam hepimiz bir eve toplandık. Masanın üzeri yemekler ve içkilerle doluydu. Bizimle birlikte iki de kız vardı. Onlar Hüseyin'in yaşlarındaydı. Kızlar beni aralarına alarak beni sevdiler. Çocuk aç ağzını diyerek bana içki içirdiler. Ben o işi ilk defa yapıyordum. Hayır içmeyeceğim deyince, kızlar gülüyorlardı. Sen delikanlı oldun artık. Hayat böyle böyle öğreniliyor dediler. Benim küçük kardeşime akıl mı

veriyorsunuz dedi Hüseyin kızlara. Onlar da durmadan bana içki içirdiler. Biraz sonra kişileri iki-üç görmeye başladım. Ben çok neşeli oldum. Ömrümde yapmadığım bir şeyi yaptım. Ayağa kalkıp oynamaya gülmeye başladım. Oradakiler gülünce elimle yüzümü kapattım. Hiçbir şey söylemeden dinledim. Utandığımı anladılar. Mustafa'ya yatak serin bugün dinlenmesi lazım, sürekli ayaktaydı dedi Hüseyin. Kızlar hemen yatak serip beni yatırdılar. Hayır. Benden büyükler varken ben yatmam dedi. Ama o sözleri zor söyledim. Namuslu ol Mustafa dedi arkadaşlardan birisi. Sen misafırsın bize bakma yat uyu! Biz peş peşe beş-altı günü böyle geçirdik. Bana iş yoksa geri dönüyorum dedim Hüseyin'e. Şehir bize sekiz kilometreydi. Acele etme dedi Hüseyin. İş bulamazsam döneceğim diye Azize ve Halit'e söz verdim dedim. Onların ne işi var seninle dedi. Hayır öyle söyleme. Onlar pek hayırlı insanlar. Gereksiz muhabbeti bırakalım dedi Hüseyin. İş için akşam konuşuruz dedi. Şimdi benimle gel. Nereye gidiyoruz. İşin gücün bana soru sormak dedi Hüseyin. Ben cevap vermeden dinledim. Söylediklerim zoruna mı gitti diye yanıma geldi beni teselli edip güzel sözler söyledi. Yok yok ben sana gücenmedin Hüseyin. Ben de çok soru sordum dedi Mustafa. Allah senden usanacağım günü bana göstermesin dedi Hüseyin. Şehrin kenarında ne ararsan bulacağın bir bakkal var. Arkadaşlar orada olacaklar. Şimdi bizim de oraya gitmemiz gerekiyor. Gerçekten de Hüseyin'in arkadaşlarına bakkalda rastladık. Hüseyin'in arkadaşları üç kişiydiler. Birbirlerine karşı saygılıydılar. Beni de çok sevdiler. Ne yer içersin bir ihtiyacın var mı diye üstüme titrediler. Çok güzel giyiniyorlardı. Üstleri başları çok temizdi. Şehirde onlardan güzel giyinen yoktu. Şöyle bir baktım da hepsi Hüseyin'in dediğini yapıyordu. Onun ağzından çıkacak bir söze bakıyorlardı. Doğrudur. Gençlerin arasında Hüseyin'den daha genç ve atikleri vardı. Hepsi Hüseyin'den uzundular. Naber, dedi Hüseyin gençlere. Onlar da yok bir yaramazlık her şey yolunda dediler. Siyah bıyıklı uzun olanı ve diğerleri de aynı sözleri söylediler. Güzel, her şey yeniden bir daha gözden geçirin dedi Hüseyin. Köpek varsa onu yok edin dedi. Sen erkek adamsın arkadaşlarıyla birlikte olmalısın dedi siyah bıyıklı uzun genç. Çok bu bardağı devir. Bunu kızlar bile deviriyorlar. Neden tiksiniyor duruyorsun dağlı genç. Bana yine içki içirmek istediler. Başımı iki yana sallayarak istemediğimi anlatmaya çalıştım. Mustafa bana, sen işe yaramazsın ama alışsın, dedi. Hüseyin de istemiyorsa içmesin, dedi. Herkes kendini bilir. Dün içtiği için de zaten üzülmüştü. Siz oturacaksınız herhalde, ben yatıyorum dedim Hüseyine. Hayır, bu gece yatmak yok, bu gece damat görmeye gideceğiz. Joraga'ya hanım alıyoruz, diyerek Hüseyin bıyıklı olanın omzuna dokundu. Korkma Mustafa her şey güzel olacak, dedi. Bu gece yarısı hareket ederiz dedi Hüseyin. Daha önceden benim anlamadığım konulardan konuştular. Orada ol, burada ol; oraya git, buraya git yanında ben duracağım içeriye ikiniz gireceksiniz diyerek Hüseyin hepsini yönlendiriyordu. Bunlar kızı mı kaçıracaklar acaba diye geldi aklıma. Kendi rızası olmadan kaçırılan kız yüzünden başları

belaya girebilir, diye düşündüm. Jora bütün gün traşlı geziyordu. Hanım alırsa birazdan ayrılır, dedi Hüseyin. Gelini nereye götüreceğiz diye sordum Hüseyin'e. Buraya, dedi. Biz nerde kalacağız? Buluruz kalacak bir yer, dedi. Durma, yürü. Senin ne yapacağını gençler söyleyecekler. Sakın korkma. Gençlerin içinde kendini göster Hüseyin. Hüseyine arkadaşı böyle yaptı dedirtme, beni mahcup etme. Ne yapmam gerektiğini bilmiyorum Hüseyin. İlk defa böyle bir şeye katılıyorum. Yol yordam bilmeden sizi utandırmayayım. Ben gelmeden evde kalsam olmaz mı? O ne demek, beni utandırma dedi Hüseyin. Hemen yürü. Biz şehrin kenarında gündüz gittiğimiz bakkalın yakınlarında durduk. Sen buradan ayrılma dediler bana. İki yol ayrımına geldiğimizde eğer birileri gelirse bize ısıklık çal, dediler. Gençler öyle söyledikten sonra benim içime bir korku düştü. Saçlarım diken diken oldu. Olmayacak bir işe bulaştığımı anladım. Bu gece de bana kimse bir şeyden bahsetmedi. Gök gürleyince çok gürültüden kulaklarım bir şey duymaz oldu. Senin ne işin var şehirde demişti Azize. Tanıdığın bildiğin insanların yanında kal, demişti. Okula hazırlan, çok ara verdin. Her şeye yeniden başlaman lazım demişti. Azizenin o sözleri aklıma geldi. Büyük sözü dinlemeyenin işi gücü rast gitmez demiş büyüklerimiz. Mustafa döneceğim demişti ama dönmedi diye düşünmüştür Halit. Ah sabaha bir çıkaydım. Yürü bizim arkamızdan dedi, Jora. Biraz yürüdükten sonra bana bir çuval yüklediler. Çuvalın içindekiler sırtıma baskı yaparak soluğumu kestiler. Terlerim yanaklarımdan süzülerek yere damladı. Gidemeyeceğim, yorulduğum dedim Hüseyine. Oy yoruldu mu dedi Hüseyin alaycı bir şekilde. Yavaş konuş sonra benim yükümü alıp Jora'ya yükledi. Biz gideceğimiz yere vardık. Gençler iki çuvalı da yere koyup birbirlerine bakıp güldüler sevindiler. Gelininiz nerede diye sordum arkadaşlarıma. Kendi de yolda geliyor dedi Jora. Benim gibi birinin arkasından yayan gelmeye üşenmesin. Pencerenin perdelerini iyi kapatın dışarıya ışık sızmasın. Şimdi de çuvalları boşaltın. Dört-beş adet elbise, pahalı ayakkabılar pahalı kumaşlar nereden çıktı bunlar diye sordum Hüseyine. Çuvalı sen getirdin içinde ne olduğunu da sen bil dediler. Ben sana ciddi soruyorum, ben de ciddi söylüyorum. Dükkanı soyup geldiğini bilmiyor musun? Öyle söyleme dedi, yutkundum, nefesim kesildi. İster konuş ister sus işin doğrusu bu dedi Hüseyin mustafa'ya. Ocağımı yaktın Hüseyin, sabah olunca ben burada yokum. Bizden ayrılıp bir yere gidemezsin. Olmadık şeylerle canını sıkma. Bundan sonra da iyi kötü günümüz de olacak. Biz de kaya kovuğundan çıkmadık. Hüseyin o sözleri senden ilk defa duymuyorum, bundan sonra beni yanında göremeyeceksin. Bakkaldan aldıklarını da götür geri ver. Götürmeyeceğim! Ben şaka yapsam da sen ciddi misin diye sordu Hüseyin gideceğim diye tutturduğum zaman. Canından olursun. Şimdi sıra sende, kimse seni ömrünün sonuna kadar giyindirip kuşandırıp besleyip durmaz. Senin de utanman lazım. Okumak istersen cebinde üç-beş kuruş paran olsun diye uğraşıyorum dedi Hüseyin. Sen yapılan iyiliği bilmeden bana kızılıyorsun. Ben senin birkaç gömlek üstünüm. Hüseyin, Jora o

rakıdan bir kadeh doldur, dedi. Sağlığımız ve güzel günlerimiz için biraz içelim de kendimize gelelim. Kimimiz aşağıya kimimiz yukarıya gidip o gece çaldığımız eşyaları sattık. Bugün sen ilk defa çok önemli bir işe gidiyorsun dedi, Hüseyin gözlerime bakarak. Allah korusun bir şey olursa yakalanırsan bizden bahsetmeyeceksin. Kısacası hiçbirimize bir şey olmayacak. Jorayla birlikte dükkâna gittik. Birileri dışarıda bekliyordu. Biz yirmiye yakın rakı şişesini alarak o gece içeceğimiz yerde durduk. Jora çuvaldan rakı şişesini çıkarıp açtı. Sen bugün iyi çalıştığın için bunu hak ettin, adam gibi iç dedi. Doğru söylüyorsun, dedi Hüseyin. Gözlerini iyice yumarak iç dedi. O benim yapacağım iş değil, bana kızmayın. Kendinden büyüklerinin sözünü dinlemek lazım, dedi Hüseyin. Sen bizi adam yerine koymuyor musun? Biz sen dedikçe, sen de kendim deyip durma. Ayıp! Önce siz için dedim. Hayır kendi emeğin önce sen buyur dediler. Şişeyi sağ elime alarak gözlerimi yumup şişeyi diktim. Evvelki kadar acı gelmedi. Şişeden epeyce içtim. Benim içmeme gençler sevindiler. Bir zaman sonra da sarhoş oldum. Ne olduğumu kim olduğumu unuttum...

13. BÖLÜM

Beni on günden fazla sorguladılar. Sen çocuksun. Eğer arkadaşlarının kimler olduğunu söylersen seni tutuklamayacağız diyerek her gün sorguladılar. Sonraki günlerdeki sorguda ise arkadaşlarını bulduk. Ama bütün olanlardan seni sorumlu tuttular. Ben bir şey bilmiyorum. Mustafa üç-dört rakı şişesi getirdi biz de onları içtik dedi, Hüseyin. Söyle, iyi çocuk şimdiye dek böyle bir şey yaptın mı? Sen şehire geleli iki-üç ay olmadı. Bu kadar kısa süre içinde böyle bir hata yapmak nasıl içinden geldi. Sizin durduğunuz yerde geçen sene de bir bakkal soyulmuştu. Onu da yapan sen misin, diye sordu Hakim. Hüseyin seninle miydi? Hayır kimse benimle değildi. Sen yalnız başına mı bu işi becerdin? Hayır ben yapmadım. Bu Kimin dedi hakim. Ben önümü arkamı düşünmeden benim dedim. Nerede kaybettin diye sordu, bilmiyorum dedim. Tedirgin olduğu için kartusunu bakkalda bırakıp gitmişsin. Senin gibi genç bir adama bu hiç yakışmadı. Bukminat'ın diline düştüm. Azize ile Hali'in yüzüne nasıl bakacağım? İşlerin bu denli ters gitmesi hep Hüseyin yüzündendi. Seyfi'nin oğlu hırsızlık yapıp hapse düşmüş derler babamın arkadaşları eşi doştı. İt oğlu it derler. Allah vere de içerde olduğum duyulmasa. Allah'a kurban olayım. Bu zamanda ölüp gitsem bile şu düştüğüm durumdan daha iyi olurdu. Annen baban neredeler diye sordu hakim. Uzaktalar çok uzakta dedim. Nerede olduklarını söyle bana. Tam olarak bilmiyorum. Benim burada tutulduğumu kimsemeye söylemeyin diye yalvardı Mustafa. Niye diye sordu hakim. Utanıyorum. Bir ay içerde tuttuktan sonra dışarı çıkardılar. Hüseyin ve arkadaşlarıyla birlikte bir arabaya bindirdiler. Sözümden çıkma dedi Hüseyin, Mustafa'ya. Biz buradan bir çıkalım seni de kurtarıyoruz dedi. Bir salon dolusu adamın bulunduğu duruşma salonuna girdik. Kimsenin

yüzüne bakmadım. İsmimi söyleyerek aralarında konuşuyorlardı. Ama hiçbirisi kulağıma girmediydi. Devamlı baş aşağı baktım. Duruşma başlıyor, ayağa kalkın dediler. Herkes yerinde oturduğunda bile ben ayaktaydım. Hakim bana otur dedi, ben de oturdum. İlk önce Jora'ya soruldu. Bunu tanıyor musun dedi hakim. Jora bir şey söylemeden öylece durdu. Hakim tekrarladı, tanıyor musun? Evet dedi Jora. Ben birden irkildim. Yüzüne ciddi ciddi baktım. Mustafa'yı yoldan çıkaran biziz dedi Jora. Olan biteni anlattı. Hüseyin Jora'ya çok ters baktı. Sıra bana geldi. Ayağa kalk dedi hakim. Anan, baban, doğum tarihin, doğum yerin kim diye sordu. Neden cevap vermiyorsun diye sordu hakim. Benim, annesi diye bir ses duyuldu. Kıyamam, oğlum ben sana. Senden önce ben öleyim dedi. Kafamı kaldırıp baktığımda Azize ayakta duruyordu. Gözü yaşlıydı. Azizenin yanında Halit, onların az ötesinde öğretmenim Nafisat Hanım da vardı. Jolboldu da oradaydı. Çocuğu okuldan ayırıp gayrimeşru işlere bulaştırmışsın diye tepkilendi hakim Azizeye. Bunlar da geçer dedi Azize ve Halit. Nafisat Hanım beni çok övdü. Gerçek suçluyu bulmamız lazım, dedi hakim. Mustafa ise suç bende diye ağzından bir tek kelime çıkmadı. Bundan sonra da yapacağından geri durmaz, dedi hakim. Mustafa akıllı çocuk, öyle şeyler yapacak bir çocuk değil dedi Nafisat Hanım. Ben onu dört sene okuttum. Ne söylendiyse de kar etmedi. Hüseyin, Jora ve diğerlerine beşer sene hapis bana da iki yıl ceza vererek çocuk ıslah evine gönderdiler. Ama beni dokuz-on güne çıkardılar. Dışarı çıktığımda hepsi beni bekliyordu. Güzel sözler söylediler. Ayıbımı yüzüme vurmadılar. Ben utandım. Yer yarılrsa da içine girseydim.

14. BÖLÜM

Mustafanın hanımı Fatıma, bu gereksiz hadiseyi sana ne diye anlattırdım diye hayıflandı, pişmanlık duydu. Bukminat yanımda olsa yüzüme tükürürdü de sesimi çıkaramazdım. Geçmiş unut dedi Mustafa, Fatıma'ya dönerek. Başkası beni ilgilendirmez. Yakup, öksüzdü. Onun yanında durmamız okulunu bitirene kadar ona destek olmamız lazım dedi, Mustafa. O bizi ilerde anlar.

15. BÖLÜM

Aradan çok zaman geçti. Mustafa işten dönerken sokakta muhtara rastladı. Selamun aleyküm muhtar dedi. Benim üzerimden muradına erdin. Gözün aydın. Sevin dedi. (imalı) Selamını da almadan. Sen herkesi kendin gibi biliyorsun, dedi Mustafa. Ben insanın üzüntüsüne ortak olurum. Acısını paylaşırım. Ben nasıl olsam da Jantiyev'in emekliliğine yakın kapıya konmaması gerekirdi. Benim size zararımın dokunmadığını en iyi sen bilirsin. İnsanlara şüpheyle yaklaşmak senin yapında var dedi Mustafa. Beni de nasıl biliyorsan öyle anla. Ey mustafa senin nasıl zararın dokunmadı, partiden gelen kişi oturduğu yerden gözümüzün içine bakarak parti disiplinine uymuyorlar gerektiği yerde konuşmasını bilmiyorlar, bir işleri

düştüğü zaman da iki üç gün direktörle görüşmek için uğraşıyorlar. Muhtar yanında çalışanlara bağırıp, azarladı diye söylendiğini hata saymıyor musun? Ondan sonra sen bizim boynumuzu mu keseceksin muhtar. Muhtar beni partiye şikayet eden sensin! Doğru söylüyorsun direktör ısrar etmişti onun için benim hatalı olduğumu açıklamak isterken kazdığınız kuyuya kendiniz düştünüz. Bütün komünistler sizlerle çalışmayacağız dediklerini gördün mü Mustafa? Bütün bunlar senin yüzünden başımıza geldi. Beni istediğin şekilde anlayabilirsin muhtar! Bugün buranın amiri olabilirsin. Ama hayatta yaşadığın sürece doğru dürüst bir insan olursan yine de fabrikada amir olursun. Jantiyev için üzıldüm ona da iş bulunur.

5. BÖLÜM ORİJİNAL METİN

АЧ ЭШИКНИ — МЕНМЕ

1

Букъминатны келлигин эшитгенли, Мустафирде болгъан мудахлыкъны ким да ангыларча эди. Алай ол кесини сагъышыны, кыйынлыгъыны юсюнден кишиге жукъ айтмай турду. Суйген къатыны Фатима: «Не болгъанды санга, Мустафир?» — деп къайтарып-кайтарып соргъан заманында да тюз жууап алалмады.

«...Жашчыкъ, сени кёрмей тёзалмайбыз.

Аллахдан кѡркѡмай, Окѡупну кѡарындашына андан кѡп термилталлыкѡ тѡйѡлме. Кѡыргѡызлыла бизни бек ариу кѡредиле. Болса да атамы, анамы кѡабырлары болгѡан жерге бармай, Окѡупну жангыз билегине тѡбетмей жашаяллыкѡ тѡйѡлме. Аллах сау кѡйса, биз он сегизинчи майда анда бол-лукѡбуз. Жашчыкѡ, аллыбызгѡа кѡара».

Мустафирге Букѡминатдан келген письмону кѡысха магѡанасы алай эди.

Ол письмо Мустафирни эски жараларын кѡозгѡады. Тетрачны эки бети да эриши хат бла жазылгѡан жазуудан толгѡан чапырагѡы анга келефен сыфатлы кѡрюндю. Кѡап-кѡара кийимлери, хуртда бети, узун бурну, кѡулакѡ артларына жете тургѡан аузу болгѡан желмаууз тишируу аллында сюелгенча болуп, аркѡа жиклери кѡалтырадыла, эти сууукѡсурап, сабий заманында кѡыйнаучу, башында акѡылын алып, сант этдириучю безгек аѡрууу кѡайтып келген сунду...

«— Ёлтюресе сабийни, кѡолларынѡ кѡурлукѡ. Урма башына алай.

— Аны бла атангы башымы барды?! Не этсем да эркинме. Аузунгу кѡысып, былайдан кетип кѡал, кѡаратон!»

Ол сѡзле Мустафирге жангыдан эшитилгенча болдула. Не этерге билмей, кѡулакѡларын кѡоллары бла жабып, ѡйлерини эшигин жингириги бла ачып, эшикке чыкѡды. «Ярабий, бир палахха кѡала ушайма да», — деп, акѡылын башха жанына буруп, сагѡышларын чачаргѡа кѡурешди.

Кѡче сагѡат он экиге ишлеген кезиуде телефон зынгырдады. Тѡшекге ол сагѡатда

кирген Мустафир телефонну чолпусун кѳулагына артыкѳ жууукѳ да элтмей:

— Тынгылайма,— деди.

— Жолдаш инженер, заводдан сѳлешибиз. Бери терк жетмей амалынг жокѳду, — деген кѳайгылы ауаз Мустафирни сескендиреди.

— Не болгѳанды?!

— Терк кел! Терк дейме! — Заводдан сѳлешген андан сора жукѳ айтмады.

Мустафир заводха мычымай жетди. «Механика цеххе бар, механика цеххе...», — деди заводну эшигин сакѳлагѳан адам. Мустафир не кѳайгы болгѳанын анга сормады. Терк-терк атлап цеххе кирди.

Анда ол кече, кюн да тохтамаучу станокланы тауушларын эшитмеди. Мекамны тюз ортасында бирге тѳбе болуп тургѳан адамланы ауузларындан жангыз сѳз чыкѳмай эди.

— Миша ачыгѳанды. Станокну барабаны чыгып, аны кѳолун бичакѳ бла сойгѳанча союп алгѳанды, — деп жыйылып тургѳанладан бирлери болгѳан ишден Мустафирге хапар айтды.

Миша ауур ынчхайды. Аны жибек бетли сары чачы тозурап, бетине тѳгюлюп, суу чечекча бурчакѳ-бурчакѳ болуп басхан терлегенлерине жабышыпды. Бир бирде аны терлегенлери энишге саркѳадыла. Ол терлегенлерин эринлеринден юфгюрюп кетерирге кюрешди.

Жыйылгѳанла кѳолуну кесилген жерлерин байларгѳа кюрешгендиле ансы, жунчугѳандан бир тюрлю болушлукѳ бералмайдыла.

Мустафир, энишге ийилип, Мишаны бетине тегюлюп тургъан чачын артха сылады. Хуржунундан кьол жаулугъун чыгъарып, аны бетини терлегенлерин сыйпады. Сора кьол жаулукъ бла жаралы билегини жингиригини ёргерагъындан къаты къысды. Мишаны жараларыны къаны бир кесек тохтады. Олсагъат окъуна саусузгъа женгил болушлукъ берген машина алайгъа жетди...

2

— Битеу терслик баш инженердеди, — де-ди механика цехни таматасы Мухтар, коммунистлени жыйылыуларында селеше.

— Хау, ма сендеди, Мустафир. — Баш инженер иги ишлесе, алчы слесаргъа, коммунист урунууну ударнигине аллай къыйынлыкъ келлик туююл эди. Мен тюз айтама да? — деп Мухтар жыйылгъанлагъа соруулу къарады. Киши жукъ айтмагъандан сора, сёзюн андан ары бардырды: «Миша онг билегинден айырылгъаны бир палах, заводу-бузну аты аман бла айтылгъаны — экинчи палах. Мен Мустафирни къаты жууапха тартыргъа керекди деп алай санайма. Цехде ол зат, бу зат керекди деп не кёп тилеген эсек да, Мустафир эсине алмагъанды. Адамланы айтханларын этерик туююл эсе, аны баш инженерлигинден не хайыр!?»

Кёзбаулукъ эте билмеген, тюзлюкню суюген коммунистле Мухтарны аузуна чапдыла. Терс селешгенин кёзюне тутдула. Алай Мухтар аланы, Мустафирни да жанып селешди. Тарыгъырыгъын, кеси айтхан иш баргъынчы тынчаймазлыгъын букъдурмады.

— Сен туугъанлы да мени кёрюп болмагъанынгы билеме, — деди Мухтар Мустафирге. — Бюгюн мен ишни иги этер жанындан айтама, сен а, жолдаш баш инженер, цехибизни артха тартаса. Адамланы манга юскюрюп, намысымы тюшюрюрге кюрешесе. Мындан ары ол затха тёзмезлигимиз ангыла! Сен партияны тизгинлеринде турургъа тийишли адам туюлсе.

— Терс селешесе, Мухтар, — деди коммунистледен къайсы эсе да, — Мустафирча коммунист болур ючюн, бир бирлеге узакъ жол жюрюрге керекди. Ангыладынгмы?

— Хау, сени кибикле Мустафирни ариуларгъа кюрешгенлерин ангылайма. Алай тилигизни къабаргъа тюшеригизге да ийнама.

— Мухтар, бизни жанып турма да, барыбыз да бирге терсни, тюзю ортасын айырайыкъ. Энди ишибизде аллай чылмыкъла болмазча не этерге кереклисиз юсюнден сагъыш этейик, — деди Мустафир.

— Этерик оноубуз олду — сени кибикле мында болгъан къадарда ишибиз алгъа барлыкъ туюлду...

— Мухтар, жыйылыуда керексиз даулашланы бардырып турургъа айыпды. Сен бир уллу цехни таматасыса. Адамланы алларында сагъыш этип селеш.

Мустафир андан сора жукъ айтмай, шинтигине олтуруп, тынгылауну басды.

Жыйылыуда председателлик этген Мухтаргъа:

— Селешип бошадынгмы? — деди.

— Угъай, бошамагъанма! Алыкъа айтырыкъларым кёпдюле...

3

Мустафир юйге къайтханда, Букъминат да, Окъуп да келип тура эдиле. Букъминатны кёргенде, Мустафирни бети тюрленди. Жюреги толуп, эринлери къалтырадыла. Букъминат а кесин Мустафирни юсюне атды. Эрнин, бурнун тили бла жалап айтды:

— Атанг харип бери келгинчи, ары барма, жашчык, анга союп къаплагъанча ушайса. Ол сабыр акъыллы, сатмай сёзюн бермеген адам болуучу эди.— Букъминат Мустафирге жойкъулланыр, жүрек халаллыгъын ачар ючюн къоймады.

Мустафир Окъупну кёргенине къууанды, аны тансыкълады.

— Анча жылны ичинде бир келмей тургъаным ючюн терслигими бойнума алама, — деди Букъминат. — Алай айтханым ючюн, жангыз къарындашынгы бла къарт анангы уа бек алгъа сен жокъларгъа керек эдинг. Къатын алгъанда айтдырмагъанынг ючюн, кесинг терссе ансы, ёлю мыллыгымы атсам да, келмей къаллыкъ туююл эдим.

...Окъуп Мустафирни къатындан кетмейди. Анга къысылгъанлай, кёзюне къарап тансыгъын алалмагъанлай турады. Мустафир да аны башын сылай, эркелете, кеси кесине былай айтады: «Уллу болгъанды. Алай бу хайырсызны чачы неге ушайды, буз ургъан нартюх бахча кибик. Тизгинсиз гяуур, мени бла турсанг, ийманнга жыярем...»

Букъминатны аузу сёлеше тургъанлыкъгъа, юйню ичинде аны эки кёзю жетмеген бир жерчик да къалмады. «Бир отоуда

«...эки кыйыз, эки шкаф, юй тубюнде
да кыйыздар...»

— Кыйызың, насыбыңгы аллах кыыз-
гыммың. — деди Букьминат, — келин а
кыйымыда?

— Хау.

— Тауча билемиди?

— Ангылайды.

— Олтур, келин. Кёлюм бла айтама. Туу-
гъанлы да келинине аман къайын анадан
суймегеним жокъду. Олтур, жаным, намыс-
лы бол. Тыс... Кет-кет, э кыыз, черкес тили-
ми да ачдырдынг.

Букьминат ёрге кёбуп, келинни кёолун-
дан тутуп, кесини къатына олтуртду.

— Сёлешген да эт, балам. Энди жашау-
уубуз ёмюрден ахыргъа биргеди. Бир бирге
сёлешмей туралмакъ. Сёлеш да къой. На-
мысыңгы да этерме, аллах айтса, — деди
Букьминат Фатимагъа. Ол заманда аны бе-
ти кыызарды, не этерге билмей, секирип ёр-
ге турду. Букьминат да ёрге кёбуп:

— Сен олтур дегинчи, мен да ма былай
этгенлей турлукъма, — деп «Къабыргъа узуну
къара къатын», деп элберледе айтылыу-
чусуча, аны узун къара жыйрыгъы къыр-
гъыз галошларыны башларын аз жаба, эки
кёолун да энишге жибергенлей, бурундан
къалгъан сынташча сюелди. Фатима, «Къа-
лай этеме» дегенча, Мустафирни кёзюне со-
руулу къарады. Ол а башын къымылдатып,
сёлеширигине ыразылыгъын билдире, онг
кёолу бла Окъупну башын сылады.

...Къонакъла къонакъ къанганы ортагъа
алгъандыла. Келини къоймай, аракъычыкъ

уртлатханлы, Букъминат бютюн бек жан-шайды. Фатима, аны сёзюне тынгылай, дунияда Букъминатдан халал ана жокъ сунады.

— Окъуп, сен а къарындашынгы тапханлы къалгъанланы кюсемейсе, — деди Букъминат аузунда къабынын къыйналып жута. — Тюз этесе. Аллах, заман да бир биригизден айырмасын. Беш ууахты намазым бла тилейме, энди сиз ол жарлы атагъыз сынагъан къыйынлыкъланы сынамагъыз. Урушну зарауатлыгъы болмаса, ма бюгюн да саулай турлукъ эди. Аны жашчыкъ биле болмаз, жарлы кюнюне, бир жол, къошдан бек сууукъ болуп келгенден сора, ауруп тюшдю да, окъ жаралары ашланып, андан иги болмай, ёлюп кетди. Букъминат кесин жиямсыратып, жаулукъ къанаты бла кёзлерин сюртдю.

— Къой-къой, сизге ырысламай, кёзюмден жаш чыгъардым да. Аллах сен чамланма, — деп тиледи Букъминат, — огъурсуз кюнлени кёзгъамайыкъ. Анса да алай саулукълу туююлбюз.

Букъминат кеси кесине кёл этдире, ашха узалды. Аны кёзю-башы жарыгъанына Фатима да къууанды.

— Жашчыкъ, сен ёлмегин, ол костюмну Окъупха кийдиралмай жанымдан болама. Омакъллыкъгъа болмаса, юсюне салыргъа унамайды. «Жашчыкъ санга энтда кёп костюмла алып, кий», — деп да кюрешеме, алай, кеси айтхан болмаса, бир да бой салдыралмайма.

Мустафир бир бирде Окъупну эркелетген болмаса, ушакъгъа хазна къошулмайды. Фа-

тине тини ачханлыкъга, эркин сёлешал-
майы. Жангылып, жумушун кёолу-башы
бла билдирген кезнулери да болады.

Фатима Мустафирни Букъминат бла сёлешмегенине, аны тансыкъламагъанына уялады. «Оюнун-кюлкюсюн бир кюнде да кёймагъан Мустафирге не болгъанды? Мен билмеген бир уллу къайгысы бар эсе уа? Алай кёп заманны кёрмей тургъан анасы, къарындашы келгенде, не кыйынлыгъын да унутургъа, аланы эркелетирге, тансыкларгъа керек эди», — деп келеди Фатиманы акъылына.

— Жашчыкъ, — деп Букъминат Мустафирге айланып сёлешди. Сагъышлы тынгылап тургъан Мустафир, жукъудан уянганча, башын ауур кётюрюп, Букъминат таба къарады. — Къалайды бизге оноуунг? Окъуп бла мен эл тийресине тийишсек иги болурмеди? Атангы туугъан юйюн тютюнсюз къояргъа жарамаз...

Букъминат «жашчыкъ» деген сёзню хар айтханы сайын Мустафирни жүрегине биз бла сукъгъанча болады. Ол алагъа бек алгъа келген кечеси, ал кюнледе «жашчыкъ» деп эркелетиучюсю эсине тюшмей къалмады.

— Былай болсун деп айталлыкъ туююлме, — деди Мустафир. — Атам туугъан юйню мурдору да къалмагъанды. Алайда жашар ючюн, юй ишлерге керекди.

— Энди ёлетден, ёртенден къалгъанлай, Окъуп бла сенсе толу юйюрден къалгъан, тыпыр ташыгъызда от тамызмасагъыз, халкъ айып этер. Манга уа не, бериден ары жууукъ болгъанма. Ашарыкъ, жашарыкъ да сизсиз.

— Элде юй орунубузну башха адамгъа бергенме.

— Нек? — деп Букъминат ёрге къопду.

— Манга керек туююл эди да андан.

— Да Окъуп кимилди туююл ушай эди да. Аллах бирди, жашчыкъ, анга юй керек боллугъун а билирге керек эдинг.

— Аны юсюнден сагъыш этерге заманым болмагъанды. Сабийлигимде сынагъан къыйынлыгъым, жашау, окъуу, иш санга юй ишлерге кереклисини юсюнден оюм этерге къоймагъандыла.

— Алайды, алай харип, мен бош телесине жаншай турама ансы. Кет, атасына налат, юйге да бир аллах айтхан болур, кесинги тынч болгъанынга къууандым. Сен сау-лукъда эшикдеми къаллыкъбыз. Буюрулгъанындан озмакъ.

«Бу биягъынлай тура кёреме. Аны манга кёл ашагъанына не айтдыгъыз. Уу жилиан». — Мустафир ол сёзлени кеси кесине айтып, кёзлери чыракъ болгъанлай кёп заманны тынгылап турду. Озгъан жылланы эсине тюшюрдю.

4

Чырмауукъ тёбени тюбюнден башы азчыкъ къарай, төрт гуппур болуп, Мустафир арбазгъа кючден кирди. Ол, жюгюн хал-жаргъа кийирип, куудушха атып, ёрге сюелгенинде, бир уллу палахдан къутулгъанча болду. Башында узбек тюбетейкасын къолуна алып, төрт бюклёп аны бла терлегенлерин сюртдю. Аз жугъуруракъчыкъ болгъан бурун сыртыны терлегенлерин а кюн, ханс

келтирген жарылган кьолчугъу бла келтирген эрикмегенни ёрге кетюрюп сыйпады.

Сабай жанны ишлегени татып, халжардан чыкмай, ити кесекни турду. Келтирген хансыны юсюне олтуруп, быстыр чарыкчыкъларыны баш бармакълары бери чыгып турган жерлерин кендир жипден алган халысы бла жамарга кюешди.

Юйлерини эшиги жауу кьуругъан арба чарх таууш этип ачылды. Эшикке чыгарчыкмаз, «Къайры кьуругъан болур бу мурдардан туугъан», — деди Букьминат кеси кесине. Мустафир, халжардан чартлап чыгып, ханс келтиргенин махтанырга башлады. Алай Букьминат анга сёз айтдырмады.

— Аузунгдан къанынг келип айланганг, бюгюнлю излейме, — деди.

— Да мен...

— Да мен. Сен не? Манга ауруугъа жаратылганса дунияга, аллах ёлор ауруу берир эсе жанынга. Бир затха жарасанг а, кюнню узуну ызынгдан кычыртып айланмай. Бусагъат тюкеннге барып кел...

Ол юсюнг да неге ушайды, аман кюн келлик. Сени быстырларынгы жууа эрикмегенми сунаса. Керти айтаса, энди мен санга быстыр жуусам. Кесинг да гитче талау туюлсе...

Мустафир, къалай болгъанын бюгюн да билмейди, тюкеннге барып, сапындан къайтахан ахчаны тюшюрюп келди. Ол юйге киргенлей окъуна, аны Букьминатха букьдурмай айтды.

— Мычымай табып кел, — деп Букьминат, андан сора сёз айтмай, Мустафирни

аркѣасындан тюртюп, босагѣадан тышына атды. Жаш, абынып, арбазгѣа бауурундан тюшдю. Жуху ташха тийип, кѣзлери от чакѣдыла. Аузундан келген кѣанны кирден мелте болуп тургѣан женги бла сюртюрге кюрешди. Ёрге кючден кѣобуп, арлакѣгѣа кетип, чалы буруугѣа тыянып жилияды.

Азиза, Букѣминатны огѣурсуз тауушун эшитип, алайгѣа терк келди.

— Букѣминат, бу ёксюз сабийге аллай бир кѣыйынлыкѣ берирге аллахдан кѣоркѣмаймыса, — деди Азиза. Сора, орамны бир кѣыйыры бла баргѣан илипинге ийилип, Азиза Мустафирни бетин жууду. Олсагѣат Букѣминат алайгѣа жетип:

— Кѣаратон, кюйген кесеу баш, манга акѣыл юйретме да баштакѣлыгѣынгы оноун эт, — деди.

— Баштагѣ а сенсе, — деди Азиза. — Халит саулукѣда манга баштакѣлыкѣ жетмезлигин ангылагѣан эт, кѣарауаш.

Айхай да, ол да кесин кѣорууларгѣа кѣолундан келмезлик кѣатын туююл эди.

— Халитинге уа мени эриме келген кюн келгид.

— Кѣзюмю аузума кѣапдырдынѣ эсе, жашауунѣ жилиу бла озгѣуед...

Букѣминат Мустафирни, билегинден тутуп, кесине тартды. Ол а энтда да урупму кѣояды деп кѣоркѣгѣандан Азизаны этеклерине чулгѣанды. Азиза ёксюзню кеси баууруна кѣысды. Алай Букѣминат Мустафирни, чачындан тутуп, юйге кийирди.

Азизалары Кѣыргѣыстаннга кѣчюп келгенли да, Мустафирлары бла хоншуда жашайдыла. Кѣп жылланы ичинде Букѣ-

минатны бла Азизаны араларында болгъан шуёхлукъгъа ким да сукъланырча эди. Эки-си да, жүзюм терекни тюбюнде олтуруп, кёп затны юсюнден ушакъ этиучю эдиле. Мустафир да бешик тебирете, алагъа аз тынгыламагъанды.

— Букъминат, сен къалай насыплыса. Эки жашынг барды, — деучю эди Азиза. — Мен ёмюрюмде бир сабий кёрюп ёлсем, ёлгенди деп киши жилямагъа эди. Къайда манга аллай насып. Аллахны да кёп терс ишлери бардыла. — Букъминат, кокаланып, махта-нып, кесини кимге эсе да кёзбау этгенин билдирмезге кюрешип:

— Тоба де, э къыз, аллахны кесинге чамландырма. Сен аллахха алай айтханда, башымдан бир уллу палах басхан сундум да, — дер эди.

— Бек керти айтама, аллах бирди. Бирлеге он-он беш сабий береди, бирлеге уа — жангыз да угъай. Айтдырмай къоймай эсенг, мен а аны тузунму урлагъанма. Керти айтама, ол а насыпны да, ырысхыны да хар кимге бирча юлеше билсин...

Азиза Мустафирланы жүзюм терекни тюбюнде Букъминат бла бирге олтуруп, жүн ишге жубана, къайда эски жамай, кесини кёп кюнлерин ол ушакъ бла ашырыучу эди.

Сабийге Халит Азизадан аз термилмейди. Алай, ала экиси да, къадарларына чамланып, бир бирге он беш жылны ичинде тюрт, тырман сёз айтмагъандыла. «Сабий-ибиз болмагъаны сени хатангданды», деп ауузларынд ан чыкъмагъанды.

Халит колхозда жети-сегиз жылны жылкычы болуп тургъанды. Ол, Мустафирни

ат бойнуна алып, кёп кёууандыргъанды. Халит, элге келип, миннген атын арбазгъа такъгъанлай, Мустафир алагъа мычымай жетиучю эди.

— О, Мустафир, къалай тураса, иги окъуймуса? Хайт де, жашым, «Окъумагъан сокъурду» деп эшитгенмисе? Сиз киши болугъуз. Урушну, кёчгюнчюлюкню зарауатлыгъы бизни окъуудан айыргъанды. Окъууум жокъду да мен билимни кыйматын бек ангълайма, — деп Халит Мустафирге акъыл юйретир эди, башын сылап, эркелетир эди. Сора, алай эте келип сабийни муратын ангълай:

— Ой, сен жигит жашым, барчы атха суу ичирип кел. Сакъ бол, аман къатыауузду, алып къачар, — дер эди Халит. Мустафир а кеси жашауунда Халитни атына минип, суу бойнуна барып къайтхандан уллу кёууанч сынамагъан суна эди.

Бир кюн Мустафир, школдан келе, эсинде болмагъан къайгъыгъа тюбеди. Халитланы арбаз адамдан толуду. Азизаны кычырыгъы, жербаш юйден чыгып, узакъгъа эшитиледи. Мустафир, не болгъанын да билмей, Халитланы бла кеслерини юйлерини ортасында чекге салынган балли терекге тыянып, сакъал тюбю, эринлери къалтырап, кёзлери жипи этип сюеледи. Хапарны толусун ангыларгъа сюйсе да, кишиге сорургъа базынмайды.

«Нек жияйды Азиза?» — Сабий жаш ол сорууну кеси кесине берип, анасы ёлген кюн къатынланы сарнап жиягъанлары, «Анам!» деп не бек кычырса да, андан жуу-

ап тапмагъаны кёз аллына келип, жүрексингенин тыялмай, юйлерине ташайды.

Алай Мустафир эшикке чыкмайтёзмедди. Ол арбазда эки чыбыгъы хазна бир жерде къалмагъан эски гёзенекни къатына келип сюелирге, жангыз ат жегилген арбадан эки акъ халатлы тюшюп, Халитлагъа ашыгъышлы кирдиле.

— Дохтурла! Ура! Халит сауду! — деп кычырды Мустафир.

Сора, тюбетейкачыгъын тешип, онг кёолуна алып, аны бла кесини къуйругъуна къатыла, терек бахчалары таба чабып кетди.

...Халит, атдан кетип, ачыгъанды. Ол бёкем санлы адам эди. Не къалын кийинсе да кёкюреги тышына белгили болгъанлай туруучу эди. Къышны не сууукъ кезиуюнде да ол кёлегини баш туюмесин этмегенди.

— Аллах бирди, мен сенден тизгинсиз кёрмегенме, кёкюрек туююню да жагъангдан бери къаратып айланмай, туюмелеринги этген этсенг а, — деп Азиза Халитге аз айтмагъанды.

Халит а:

— Тырманны мени сюйгенден этесе, — деп лакъырда этиучю эди.

Халит жылкыда ючлю эмиликлени къуйрукъларындан тутуп, кымылдатмай тыйып болгъанды.

Халит кёшдан юйге келгенлей, колхозну правление чакъырып:

— Малчы, кёйчу, сабанчы кёшлада жегерге, минерге атла жетишмейдиле. Жылкыда жюзден артыкъ ючлю, тёртлю барды. Аланы юйретирге керексиз, — дедиле...

Жашаулары — иги, ашап, ичип, боюн къайнатып тургъан жылкычы жашла эмилик атланы юйретедиле. Чычхансырт атла не бек чибинлеселе да, кеслеринден залим-леге бой саладыла.

Жашладан къайсы эсе да, бир къаратор ючлюге жүген салып, къамичи бла къатыла, башындан тутханлай, ыстауатны тегерегине бир-эки кере айланды да, сора, секирип сыртына минип, эки аягъын атны къолтукъ артларына тиреди. Жюгенинден жалкъасы къатыш къаты тутуп, къамичини жетдирди. Ол а алгъа ёрге секирип, ызы бла кесин жерге урду. Жашны сол аягъы атны тюбюнде къалып, кеси уа сыртындан тийди.

Халит, алайгъа чабып жетип, жашны атны тюбюнден чыгъарып, жылкычыны ачымагъанын ангылагъандан сора, ачыуланнганын ангылата, атны желкесине къамчи сап бла адамыча къатылды. Къаратор санлары къалтырай, аягъы юсюне болду. Халит анга секирип минди да, аузун бошлап, узун арба къамичини шибиле таууш этдирди. Къаратор кесин алгъа атды.

Халит кёз туурадан узайды. Тау черегине жууукълашханлай, атны жюгенинден тартып, артха бурургъа кюрешди. Алай, аузундан шытылары къан къатыш келе тургъан къаратор, гургун солуу эте, кесин черекге атды.

Ёмюрден ахыргъа черек сууу жалап агъартхан сыйдам акъ ташла Халитге тешек болдула. Аны аузундан, бурнундан да къан келди. Тёрт санындан бири да Халитге бой салмады. Ол, эси аууп, дуния жашауундан сезими болмай къалды.

Тау чыранланы тюплеринден чыгып, тазалыгы жыламукъга ушагъан суу Халитни кёкюрегинден сылайды, бир бирде, кесин ташха уруп, Халитни бетине чачылып, анга эс тапдырыргъа кюрешеди. Алай Халит, жугъун билмей, жатханлай турду...

5

Мустафир кёз-къаш бермегенин, жашы анасын эркелетгенча, тансыкълагъанча этмегенин Букъминат жаратмады.

— Мен анга къаллай къыйын кюнледе къарагъанма, аш бла, кийим бла да аталары, аналары болгъан сабийлеге сукъландырмагъанма. Алай, кертиди, артда... Не этеригем, эр киши болушлугъунг болмаса, къагъанакъ сабийим бла жашау къыйынлыгъын хорлаялмадым... Бюгюн жашчыкъ Окъупха, манга да не иги да къарасын. Аны къыйынын черкес къатын ашагъандан бизге келлиги жокъду. Манга да юй, жашау керекди...» — деп Букъминат кеси кесине мурулдады.

— Жашчыкъ, къорунг болайым, бюгече жукъламай нек турдунг? — деп Мустафирге кокаланып сёлешди. — Аллах бирди, кезиуюнде солумасанг, ауруулу болуп къалырса. Атасына налат, дуня ырысхыны. Анга жан атаргъа керек туююдю. Окъугъанынг жетмеймиди, кече белине дери энтда китаплагъа къапланып турмасанг. Экигиз да сау айланыгъыз, Окъуп сен билгенни жюзден бирин билсе, кесими падчах сунарем.

— Къайгъырмаз, заманы жетсе, ол да кёпню билир, адамлагъа къошулур, — деди Мустафир.

— Ой, аузунга кѳор болайым. Окѳупну сенича ахшы, билимли адам болуп бир кѳр-сем, ёлгенди деп манга киши жилямасын.

— Акѳылы, адамлыгѳы болгѳан, окѳу-магѳанлыкѳгѳа, кѳыралына, халкѳына ким-ден да иги жарайды. Керек кюнде ала ючюн жанын да аямайды. Бир бирле уа кѳрюмдю-лери адамгѳа ушап, кеслерине тап тюшген жерде ёлгенни кебинин сыйырыргѳа да ха-зырдыла, — деди Мустафир. Сау он кюнден бери ол Букѳминатны кѳзюне бюгюн болма-са кѳарамагѳанды. — АллаЙла ёксюз, бо-лушлукѳлары болмагѳан, кѳыйынлыкѳны тюз ортасына тюшюп, андан кѳутулмай тур-гѳан сабийлени адыргы жаннган отларын ючюлтюрге да угѳай деменгенледиле. Атам ха-рип айтыучулай, бек алгѳа, адамда адам-лыкѳ болургѳа керекди...

— Тюз айтаса, жашчыкѳ. Атанг хазна кѳол сала да билмеучю эди. Алай урушдан ёшюню саугѳадан толуп келгенин унутмай турамыса, — деди Букѳминат. — Адамны акѳылы болмаса, билим неге керекди...

«Атамы атын сагѳынма, аны махтаргѳа, сѳгерге да сени ишинг жокѳду, — деди Мус-тафир кеси кесине. — Биреуге игилик этер ючюн, аны жаннган отха кирген кезиулери болгѳандыла. Ол ёлюмден кѳоркѳмагѳанды. Урушну кезиуюнде аны биргесине болгѳан кѳыргѳызлы тенги Жолболду айтхан хапар мени атамча киши болургѳа итиндиргенлей турады...

...Севастополну кѳатында бир эл ючюн кѳаты сермеш баргѳанлы, эки сутка бола эди. Душман кѳз ачдырмайды, бизни алгѳа

барыргъа къоймайды. «Не ёлюм, не да элни алыргъа!» Борчубуз алайды. Палатада жатхан жаралы солдатла «Суу!» — деп терк-терк айтадыла. Къургъакъсыгъан эринлерин жа-лап, адыргы этедиле.

Суу жууукъчукъдады. Не медет, барыргъа онг жокъду. Душманны пулемёту окъну бузча жаудурады. Кече окъуна барып, суу келтирирге кёплени къолларындан келмейди. Суугъа барып, артха къайтханла бек аздыла.

Кече къарангыды. Кёзню кёзге урсанг, жукъ кёрлюк туюлсе. Эки жанында да окъ тауушла сел болгъандыла. Алай аланы жаралыланы ынчагъан тауушлары алышындыргъанды. — Сени атанг, — деди къыргъызлы манга айтхан хапарында, — эки къолу бла къулакъларын къаты кысып, ол «Суу!», «Анам!» деген сёзлени эшитмезге кюрешди. Сора, секирип къобуп командирден эркинлик алып, суугъа тебиреди.

— Мен да сени бла барама, — дедим атанга, — кесинги жангыз жибераллыкъ туюлме. Ол онг къолун имбашыма салып:

— Бир да, эки да айтма, — деди тауча. Къыргъызлы бла малкъарлы бир бирлерин ангылагъанларына орусла жашла сейир этдиле.

— Сен мени айтханымы этмесенг, ёмюрде сёлеширик туюлме, — дедим. Атанг, мени айтханымы этерге унамай, кеси къол ичине тигелеп кетди. Солдатла, Сейпуну душман эслеп, эшикни жапмагъа эди деп, сагъайып тынгылайдыла.

Бир кесек заман озду. Немецли фашистле прожекторну кючлю тыякъларын теге-

рөкге бошладыла. Олсагъатдан «тарх-турх», деп шкок эки кере атылды. Мен кьол ичи таба секирдим. Алай нёгерлерим сермеп тутдула, андан ары барыргъа кьоймадыла.

— Сейпу жигит адамды, — деп солдатола, манга кёл этдире, кеслери да таукеллик аладыла.

— Ма, айтхан эдик да! Бери къарачы, — деп нёгерлерим, манга суююнчюлюк айтханча, тегерегимден алдыла. Башымы ёрге кётюрдюм. Сейпу эки суулукъну да эки кьолтугъуна къысып, котелокну окъ тешигине да кьол аязын басып, терлегенлери барып жетди...»

Букъминатны: «Жашчыкъ, ким эсе да сени телефоннга чакъырады», — деген ауазы Мустафирни сагъышларын бузду. Ол телефон бла кёп сёлешмеди, кийинип, кетип башлады.

— Жашчыкъ, къайрыса? — деди Букъминат.

— Ишге.

— Э жаш, бусагъатда келдинг ушайды да, не хиликгя ишди бу. Кечегиде кёп къалмазгъа кюреш...

Мустафир жукъ айтмады. Къалпагъын да киймей, кьолуна алгъанлай, юйден чыгып кетди.

6

— Бек жарсыулу иш болгъанды, — деди заводну директору Жантиев. — Биз махтап тургъан слесарь ёмюрден ахыргъа кыяулу болду.

— Андан сора, бир-бир махтанчакъ оноучулары билеклери кетгиде, — деп Мухтар директорну аузуна чапды.

— Ол зат, сакълыкъ, адамланы юсюнден къайгырыу болмагъанын кёргюзтеди, — деди андан ары Жантиев. — Мустафир, биз сени кесинги жүрютюу халинге артыкъ ыразы туююлбюз. Биринчиден партия санга буюргъан борчну алыкъа иги толтуралмайса, экинчиден кесинги тап жүрютмейсе. Бу замансыз заманда халкъ бери сени хатангдан жыйылып турады. Билемисе аны? Мухтар бек уллу цехни таматасыды. Алай, ахшы улан, сен аны адамгъа санамайса. Тилегин толтурмайса. Ишчилени анга юскюресе!

Мустафир къыралда къыйыны болгъан адамны жашыды, институтда иги окъугъанды, аны кётюрюрге керекди деп партия алай айтады, сен а, кесинги терсине салып, адамланы бир бирге къозутаса, ишни алгъа барыууна чырмаулукъ саласа.

— Не ол, не мен. Мустафир заводда болгъан къадарда, ишибиз алгъа барлыкъ туююлдю, — деди Мухтар биягъы директорну сёзюн бёле. Сора, ёрге къобуп, къоллары къалтырай, тютюнюн къабындырды.

— Сени кибик оноучуланы, специалистлени ишден эркин этерге деп турмайбыз, — деди Жантиев. — Къарайма да Мустафирни бла сени къазаныгъыз бирге къайнарыкъ болмаз. Аны юсюнден оноуну биз этербиз.

Директор, андан сора жукъ айтмай, жерине олтурду. Къол жаулугъун чыгъарып, мангылайыны, бурун сыртыны терлегенлерин сюртдю. Ызы бла жан хуржунундан та-

рагъын алып, къалын, къара чачын артха тарады.

— Тюзюн айтхан заманда, Мустафирни нек терслегенибизни ангыламайма, — деди олтургъанладан бирлери сёз алып. — Болма-чы затны бармакъгъа чёргеп, адамланы къанларын бузуп тургъанны къояргъа керекди. Мухтар, сен Мустафирге бош кёл ашайса ансы, адамланы араларында бирликни, тенгликни кючлер орнуна, тиширыу хапарла бла кюрешесе.

— Ма, кёрдюнг да, — деп Мухтар директорну кёзюне къарады. — Бусагъатда ол сёзлени Мустафир къозутуп айтдырады. — Эт былагъа не этерик эсенг да. Мен аланы жашаулары, ишлери иги болсун деп, кече, кюн демей айланама. Къан къусуп, ишлеп тургъанлыгъынга ма былай этип, юсюнге секиредиле.

— Алан, Мухтар, кесингден башхаланы телиге нек санайса?! Мустафир да, сен да къозутурча мени ким сунаса? Терслигинги кёзюнге айтханлыкъгъа, нек чибинлейсе?

— Жолдаш, эслеп сёлеш, — деди директор. — Бир уллу цехни таматасына хар биригиз «чибиллеп», не билейим, аны кибик хиликгя сёзлени айтып турсагъыз, аны ахыры не бла бошаллыгъын билемисиз? Артда аман болур.

— Бусагъатда киши кишини къоркъуталлыкъ туююлдю. Ол заманла эртде кетгендиле. Тамбладан озмай, мен бу ишни юсюнден шахар комитетни бюросуна билдирмей къоярыкъ туююлме...

— Аллай бир тереннге кирирге не кереклиси барды, — деди директор.

— Мен — ишчи, Мухтар цехни таматасы болгъанлыкъгъа, биз коммунистлебиз, — деди директор сёзюн бёлген адам. — Директор а кесими жууугъумду деп хар заманда Мухтаргъа жакъ басханын кёояргъа керекди. Ол, директор кёл этдиргенден, цехде адам-ланы жанларындан этеди. Анга сёлешип къарыу жокъду. Мухтарны цехинде адам ачыгъан эсе, баш инженер терс нек болады. Бек алгъа Мухтарны жууапха тартыргъа керекди.

— Мен жууугъума, тенгиме аманлыкъ этерге, аланы иште, жашауда ырбынга тыяргъа, деп къуллукъчу болмагъанма, — деди директор ол сёлешип бошагъан адамны кёзюне жютю къарап. — Мухтар аман оноучу болса, аны иши алай алгъа барлыкъ туююл эди. Бусагъатда баш инженерни къуллугъуна Мухтарны салсакъ, кёрюр эдигиз заводну аты къалай айтылса да!

— Жолдаш Жантиев, ишге сен алмагъанса мени, — деди бюгечели тынгылап тургъан Мустафир.

— Тюз айтаса, мен ол заманда директор болсам, санга бу къуллукъну жетмезлигине уа толу ийнанынгенг. Мустафир, сен бузукъчу адамса. Институтда окъугъан заманында окъуна кесингден таматаланы ауузларына чабар ючюн къоймагъан, алагъа намыс бермеген жашса.

— Манга юсюмде болмагъан терсликни салыргъа бир киши да эркин туююлдо, — деди Мустафир. — Сен бусагъатда Мухтарны сёзлерин айтаса.

— Мен заводну директору болгъанымы унутма.

— Мен баш инженер болгъанымы да киши унутмасын. Бир кюн, эки кюн деп туююл, сен не кюн Мухтарны бери келтиргенсе, андан бери ишимде тынчлыгъым жокъду. Ол блок заводда бригадир болуп, эки жыл ишлегенди да, юч кере партия жууапха тартылгъанды.

— Ётюрюк айтаса, — деп кычырды Мухтар. — Сен мени къайда, не этгеними тинтирге эркин туююлсе.

— Эркинме. Заводха низамлы, иш кёлю адамла керекдиле, — деди Мустафир. — Сени кибиклеге уа мындан кёп тёзерик туюлюбюз. Ангыладынгмы, ишден кыыстагъан этерикбиз.

— Мустафир, аллай эркинликни алыкъа киши бермегенди санга, директор мен ушайма да, — деди Жантиев.

— Адам къайда да, ким болуп да ишлессин, бек алгъа кесини борчун ангыларгъа керекди, — деди Мустафир.

— Къарайма да, сен манга акъыл юйретип башларыкъ болурса дейме — деди Мухтар олтургъан жеринден тепмей.

— Сен Мухтарны юсюнде ашыкъгъан этгенсе, — деди Мустафир директоргъа. — Киши бла кенгешгенинг болмай, аны бек жууаплы цеххе тамата этгенсе. Адамны бек алгъа иште сынаргъа керекди. — Цехде андан тарыкъмагъан адам жокъду.

— Мухтар «иги ишлегиз» дегенликге, кишини жанына тиймезге керекди, — деди директор. — Терслигин кёзюне айтсанг, кёпле суймейдиле. Кимни не кзуллукугъа салгъанымы, саллыгъымы да билеме.

— Угъай, ол къуру сени ишинг туююл-
дю.

— Бу халынгы тюрлендирмесенг, башы-
нга эркин этеригиме толу ийнан! Алай, сен
Мухтаргъа нек къадалгъанынгы сылтаун
айтдырмай а къоярыкъ туююлме.

Мустафир Жантиевни ол сёзлеринден со-
ра жукъ айтмай тынгылагъанлай турду. Бир
кесекден тегерегине къарады. Мухтар башын
ёрге кётюрюп, кесин керти киши этип, ёхтем
олтургъаны Мустафирге ачыу тийди. Сора,
кёзлюклерин кёолуна алып, кёол жаулугъу
бла аны миялаларын ариулап, кёзлерине
салып, сёзюн былай айтып башлады:

— Мухтар бла мен бир институтда
окъугъанбыз. Ол менден бир курс алгъа ба-
ра эди. Экибизге бир отоуда жылдан артыкъ
заманны жашаргъа туюшдю. Ючюнчю неге-
рибиз бахсанчы жаш Рашид эди...

— Сен аны бла не айтыргъа сюесе? —
деп Мухтар Мустафирни аузуна чапды.

— Чырмама, айтма къой, — дедиле ол-
тургъанла.

— Бек татлы жашап турдукъ. Рашид,
таулула айтыучулай, аууз къабынын ючге
юлешген жаш эди. Жаз солуубузда бирси
студентле бла бирге биз да целинагъа атлан-
дыкъ. Анда ючюбюз бир къош болдукъ.

Рашид комбайн жүрютеди, биз ындырда
ишлейбиз. Бир кюн Мухтар бла Рашид ша-
харгъа кетдиле. Экиси да кинодан чыкыгъан-
дан сора, кёп айланып, артха кетерге деп,
шахарны кыйырында машина сакълап тур-
гъанларынлай, къатларына ючеулен келе-
диле. Ала ичип боладыла.

Бирлери Мухтарны къатына келип: «Ах-

ча бермесенг... ангылаймыса?.. Алайды да, шуёх, терк бол», — дейди.

Рашид, ичип тургъан жашха:

— Биз студентлебиз. Ахчабыз жокъду — дейди. — Айып этмегиз, экинчи тюбесек, бирге тартыргъа да болурбуз. Былай узакъ бармай, целина совхозда ишлейбиз. Кёп турмай ахча берирге айтхандыла. Жолдаш, жууукъ заманда тенглерибизни сыйларгъа кьолубуздан келликди, — деп Рашид кюлюп-ойнап, ол жашны имбашына кьолун салады.

— Охо, сиз бизни танымай кёреме, — деди арлакъда сюелип тургъан кеф. — Бусагъат хуржунчукъларыгъызыны чюйре айландырыгъыз.

— Да, аллахны скойген кьулу, — деп Рашид хуржунларына узалып башлады. Аны жаны-тини: «Аллахны скойген кьулу» деген болуучу эди. Олсагъат Рашидни желкесине ауур зат тийди. Рашидни жыгъылгъанын эсеп, Мухтар, къачып, думп болады.

Аманлыкъчыла салгъан жараларындан келген къанны тыяргъа кьолундан келмей, Рашид узун, къалын кирпичлерин ёмюрде да ачмазча къысады...

Андан бери Мухтарны адамгъа санамай-ма. Мен дунияда Мухтардан эриши жаныуар жокъ сунама.

Мустафир сёзюн бошагъынчы окъуна, олтургъанла Мухтар таба къарадыла. Ол а секирип ёрге кьопду да:

— Ётюрюк айтады. Билмеген затларын жаншайды, — деди. — Сенден да, менден да Рашидни аз суююучюню дегиек. Мен

жан тенгими калай атып кетер эдим! Тилейме, сиз мынга ийнанмагъыз...

Мухтар адамланы акъылларын кесине бурургъа не бек кюрешди эсе да, анга киши тынгыламады. Директор а эки къолун сакъал тюбюне тирегенлей турду...

7

Фатима, сатыуун этип, тюкенден чыкъды. Алайдан юйлерине дери жол узакъ туююл эди. Аны себепли, автобус да сакъламай, жыяулай кетди.

Мухтар Фатиманы узакъдан окъуна таныды. Мухтар ол заманда жол жанында терекле тюбюне салынган шинтикге олтуруп, къолунда газетге бла тегерегине кезиу къарай эди.

— Къара, къара, Фатимагъа, — деди Мухтар ол къатына келгинчи окъуна секирип ёрге къобуп. — Не акъбет болгъанса? Тейри, биз билмеген бир уллу кыйынлыгъынг барды.

— Угъай, Мухтар, бир хатам жокъду.

— Мен сени былай аман болуп кёрмегенме. Билеме кыйынлыгъынг болгъанын. Не этериксе, дуния жашауу алайды. Бирде татлы, бирде уа ачы болады.

— Мухтар, сен нени юсюнден айтаса?

— Къара, харип, мынга, алыкъа бир зат да билмей тура кёреме.

— Мухтар, не болгъанды, терк айт!

— Мени халал жүрекклигим билесе, ант этейим, сени туугъан эгечимден башха кёрмейме. Не игилик кёрюрюнгю да сюеме...

— Сау бол, Мухтар. Анга кимни ишек-лиги барды.

— Фатима, бусагъатда Мустафир бла арагъыз къалайды?

— Бек татлы жашайбыз.

— Ангылайма, Мустафир туугъанлы да туюкю болуучуду. Жюрегинде болгъанны бир заманда да ачыкъ айтмаз. Иш этме сен аны...

— Мухтар, тенгинги юсюнден нек айта-са алай.

— Къой, харип, ол санга, манга да тенг-лик эталлыкъ киши туююлдо. Бусагъатда не кече, не кюн аны кёзю-башы ачылып кё-ремисе. Анасы келгенли уа — бютюн да. «Къабартылы тиширыу манга ёмюрлюк нё-гер болаллыкъ туююлдо, айырылмай бол-майма», — деп жашлагъа хапар айта тур-гъанын кёулагъым бла эшитгенме. «Бу бизге керекли тиширыу туююлдо, юйден терк кёурут», — деп анасы да кысып турады.

Фатима, сёз айтмай, жерге къарап, ты-нгылагъанлай турду.

— Къайгъы этме, Фатима. Алыкъа кеч болмагъанды. Мустафирни кесине жукъ бил-дирмегенлей, партияны шахар комитетине барып, тарыкъгъан эт. «Юйге кече белинде келгенин, санга тырман этгенин, башха мил-летден къатын алгъанына сокъураннганын, къояма деп айланнганын» букъдурмай айт. Аны тизгинин терк жыйдырырла... Къайда да манга тюбегенинги кишиге билдирме.

— Бир да къоркъма, Мухтар. Алай мен Мустафирден тарыгъаллыкъ туююлме, — деп Фатима терк-терк атлап кетди...

Букъмнат, Мустафирладан кетерге суймей эсе да, шахарда жашаугъа иги юйюрсюналмайды. «Не хыликгяды бу, эртденден ингирге, къабыргъа кирген кибик, юйден чыкъмагъанлай. Кет-кет, бир сёз нёгери болмай, эригип ёллюкдю адам мында. Не да болсун, элде жууукъларымы къатларына тийишейим, — деди Букъмнат кеси кесине. — Окъупха уа не оноу? — деди ол дагъыда. Мында къояйым. Юсюне башына да къарасын, окъутхан да этсин... Къой, андан эсе, биргеме тутайым, ол да жумушума жарар, Мустафир а ай сайын, къарны бурмай, ахча бла болушсун».

— Жашчыкъ, — деди Букъмнат бары да бирге ушхууур ашаргъа жыйылгъанлай, — мени эсеме бир тели акъыл тюшгенди. Мында сизни къыйнап, тар этип турмай, Окъупну да элтип, элге кетейим. Бахчачыкъ этейик, къолубуздан келгенича къурайыкъ.

— Мен бир жары да барлыкъ туюлме, — деди Окъуп.

— Тюз айтаса, — деп Мустафир аны имбашындан тутуп кесине къысды.

— Хар ыйыкъдан келе турурса. Бизге жашчыкъ да, келинчик да келирле, аллах айтса, — деди Букъмнат. Огъесе, къартлыгъында анангы атып къояргъаamy айтаса? Ой, харам гяур. Тоба, сен алай да этерсе.

Анасыны ол сёзлерин эшитген Окъуп, жумушады, анасы къайда болса, анда болугъун ангылатды.

— Бусагъатда бу юйге да сыйынырыкъбыз. Эки-юч жерге чачылып айланмай, бир-

ге жашасакъ да боллукъ эди, — деди Мустафир.

— Мен сизни бир жары да жиберлик туююлме, — деди Фатима.

— Аллах алай кѳргюеди, мен сизни бла жашаргъа нечик сую эдим. Алай билемисиз, элде юйреннген адамгъа шахарда жашаргъа кыйынды. Быйыл болмаса да, келир жылгъа бир гыты ишлербиз. Энди тышындан этерик болушлугъунгу кесинг билесе, жашчыкъ...

Андан сора, кѳп турмай, Букъминат бла Окъуп элге кѳчюп кетдиле. Фатима саугъала берип, къайын анасын къууандырып ючюн къоймады...

— Мустафир, сен бизге кѳз-къаш бермей нек айланнганынги мен энди ангылагъанма, — деди Фатима Букъминатны ашырып, юйге къайтхандан сора. — Кесинги да, мени да кыйнамазынги тилейме. Суюмеген жау да, бал да ашамайды. Юйдегисинден айырылгъан санга тѳре туююлдо...

— Не хапар айтаса сен, — деди Мустафир Фатимагъа.

— Сени муратынги бек тюз адамдан эшитгенме.

— Не эшитгенсе.

— Юйдегингден айырылыргъа айланнганынги.

— Къарагъыз мынга, шашып тура болурса дейме, — деди Мустафир.

— Мудаклыгъынгдан окъуна билеме мени бла жашаргъа суюмегенинги.

— Ой, телибашчыкъ. Мени къайгъы, сагъыш этдирген да башха затды, — деп Мустафир хапарын башлады:

— Бир кюн атам союм да алып, кьошдан келди, — деп Мустафир хапарын башлады. — Анам да, мамукъ бахчада чага этип, олсагъатда къайтхан эди.

— Тамата, неди бу кьоюнг а? — деди анам. Ол хар заманда атама «тамата» деучю эди.

— Къара анга, хайыуан эт ашагъаннга. Билмеймисе? — деди атам.

— Угъай...

— Бюгюн санга отуз жыл толады.

— Ой, сенсиз болмайыкъ, тамата. Аны уа эсингде къайдан тутханса?

— Сени эсибизден кетериб а къалай жашарек дунияда. Тюз айтама да, жашым, — деп атам мени, эки къолтугъумдан тутуп, атха миндирди.

Атам кесини тенглерин да чакъырып, ала ашап-ичип, кече белине дери туруп чачылдыла.

— Баш иенгден айырылмай, уланла анасы болгъанлай, жюз жыл жаша. Аягъынгы ташха ургъан чакълы бир къыйынлыкъ кёрме, — дей эдиле кишиле мени анама алгъыш эте.

Ол а, харип, ёрге къобуп, «Сау болугъуз, сиз да ахшы муратларыгъызгъа жетигиз», — дей эди. Аны инчге къара къашларыны тюбюнде чолпан кёзлери хар кимге да огъурлу къарай эдиле. Ол адамланы арасында кимден да мени анам ариу эди. Ариу тилли, къаргъыш этген тиширыудан жийиргеннген, ушхууурдан хоншуларына элтгинчи тынчаймагъан адам эди. Аны таныгъанла: «Ол жа-

шагъан дуниясында бетинг къара болсун деп кишиге айтып эшитмегенбиз», — деп бюгюн да тансыкълайдыла.

— Тамата, — деди анам ол кечени эртденлигинде атама. — Жукъ айтыргъа ол адамладан уялып тургъанма ансы, не болгъан эсе да ауруп ёлеме.

— Нек, ненгди ауругъанынг? — деп атам жаны кетип сорду.

— Къалай эсе да къарным бурады. Тюнене иште да болуп тургъанма алай.

— Жулдузханны чакъырып, сылатхан этермек, — деди атам.

Жулдузхан дарманы, сёзю бла да тийреге кёп жарагъан къарт тиширыу эди. Анга ол заманда бир жетмиш жыл бола болур эди. Тийреде бир къайгъысы болгъан адам Жулдузханнга таш салдыртхынчы тынчаймагъанды.

— Угъай демейме, аллахакъына, — деди анам.

Мен терк окъуна Жулдузханны юйге чакъырып келдим. Ол туююмек тешгенден, къарнын сылагъандан сора анам бир кесек тынчайды. Ынчхагъанын кёюп, тансыкълагъан этгенча, атама бла манга кезиу къарап, ышарды.

Мен ол аны ахыр ышарыуу болгъанын ангыламай эдим. Анамы чолпан кёзлерини ачылгъанларына ахыр кюн къарагъанымы ангыламай эдим. Ол кюн дохтурла анамы алып кетдиле. Алай... не медет... тийрени къартлары аны арбагъа салып келликлерин билсем, баурундан айырылмазем. Ёлсем да, бир жары жибермезем мен аны.

«Чегилери туююмчек болгъан эдиле, не

кѣп кюрешдик эсек да, ёлюмден сакъларгъа кѣолубуздан келмеди...» — Дохтурла айтхан ол эди.

Юйюбюзню жылыуу анамы биргесине кетди. Юйге кирлигим келмейди. Орамда тенглерим ойнайдыла. Мени анам ёлюп тургъанлай аланы ойнагъанлары ачыу тиеди. Кёллери къалай барады кюлюрге?

Къарар адамым болмагъаны себепли, атам мени, ат бойнуна алып, кѣошха элтди. Кѣойчула мени бек ариу кѣредиле, бирден бирге алып, эркелетедиле. Бютюн да ол урушда атамы биргесине болгъан, Жолболду деген кѣыргъызлы киши, элге барса, манга энчи саугъа этмей кѣоймагъанды. Атха миндирип, жайлыкъда кѣп айландыргъанды.

— Элге тансыкъ болгъанма, — дедим бир кюн атама. Ол мудах болду. Менден арлакъгъа кетип, суу кырдыкга олтуруп, баш энишге кѣарагъанлай турду. Аны жилягъанын кѣрюп, жүрексиннгеними тыялмадым. Жолболду атама айып этди.

— Бу сабийни да, кесинги да аллай бир нек кѣыйнайса, — деди ол атама. — Къадар алай болур эди. Таукеллик керекди. Мустафирни уа мен юйге элтейим да, анда бизни сабийле бла турсун.

— Угъай, сау бол, Жолболду, — деди атам. — Азизалагъа элтейим. Школгъа барыр заманы жете турады. Юсюне, башына да кѣарасын.

— Бизге ышанмайса — деди Жолболду.

— Ышанмагъанлыкъдан туююлдо, — деди атам. — Сизде да, бир биринден гитче болуп, беш-алты сабий барды. Муну да алагъа кѣошсакъ, жангыз тиширыуну жунчутур-

буз. Алайда — тийреде Азизагъа юйреннген да этгенди, алада турсун...

Анам сау заманда окъуна Халитни бла Азизаны жанлары-тинлери мени бла ойнагъан, мени эркетген болуучу эди. Ала мени букъдурсала, анам, харип къайгъы этип айланыучу эди. Артда, аланы адетлерине юйреннгенден сора, анам, мени излеп кюрешмей, аш юйюбюзню терезесинден къарап: «Азиза! Ол жашны бери жиберчи», — деп къоюучу эди.

Чертлеуюк чыбыкъгъа чѳргеп тургъан къаймагъымы атамы артмагъына салдым. Аны Азизагъа элтиригими айтханымда, атам:

— Ол асыры аз саугъа туююлмюдю, хайуан эт ашагъан. Ашчы артмагъынгы башын, — деп ары иги кесек эт салды. Нѳгерлерине айтып, къып-къызыл гыбытны айрандан толтуртду.

Биз элге жетип, юйге кирир-кирмез, Азиза мени эркететип, къучакълап кѳзюмден, башымдан уппа этди. Терк окъуна быстырларымы тешип, белимден ѳргеми, аякъларымы да жылы суу бла жууду. Столгъа олтуртуп, жылы азыкъ ашатды...

Кѳп заман озду. Мен, экинчи классны бошап, ючюнчю классха ѳтдюм. Окъуу жылны ахыр къонгуроуу къагъылгъан кюн Азиза, школну арбазына келип, мени сакълап тура эди. Ол жыллыкъ багъаларымдан жаныгыз бир юч болмагъанын билип къууанды. «Ахшы адам боллукъса, жашым», — деп къучакълады.

Ол ингирде атам да юйге келди. Биз, ушхуур ашагъандан сора, юйюбюзге кетдик.

Атам эки-юч кюн турду юйде.

— Тамбла сени да кьошха элтирикме, — деди атам. — Сюемисе мени бла барыргъа?

— Сен а Азизагъа соргъан эт, — дедим.

— Охо, жашым, Азизагъа да айтайым да, кьошда бир кесек тур, — деди. Тюз ол сагъатчыкъда эшигибиз ачылды.

— Ой, кече ахшы болсун! — деди юйге бек алгъа кирген киши. Экинчиси «Ассалам олюкум, Сейпу!» — деди.

— Аллай төре да бар эди да! Къалай келиучю болгъансыз? — деди атам.

— Да бир да сен бизни юйге жыяр къайгъынг жокъду, — деди къартладан бирлери.

— Оллахий, къонакъдан биз бир заманда къачмагъанбыз. Къонакъ аллахны кьонагъыды, — деди атам.

Ала бир бирге кёп заманны чам этдиле, хапар айтдыла. Мен атамы тобугъуна къапланып, ол адамла кетгинчи жукъусурай, аязатурдум. Къонакъла: «Сейпу, бу сабийни, кесинги да мындан кёп кыйнамай, юйдегили болургъа керексе», — деп къысдыла.

Ол заманда атамы тобукъларыны къалтырагъанлары, мени башымы ары-бери къымылдатдыла. Секирип, ёрге кьобуп, атамы кёзюне къарадым. Аны талгъыр кёзлери жипи болуп тура эдиле.

Баям, ол кёлсюзлюгюн букъдурургъа кюрешгенден болур эди, жеринден кётюрюлюп, ич юйге кирди, кьол жаулугъу бла кёзлерин сюртдю.

— Сейпу, сен акъыллы адамса. Ол иш къуру санга төре туююлдо, — деди къарамыйыкъ, алаша бойлу, кенг жауурунлу, къара шинли киши. — Сагъыш эт кесинг.

Жиляп, сабийни да эки кере ёксюз этип тургъанлыкъгъа, ёлгенлеге, саулагъа да иги боллукъ болса, бир адам санга аузундан сёз чыгъармаз эди. Ёлген ёлгенликге, къалгъанла жашаргъа керекдиле. Дуния жаратылгъанлы адетди ол.

Бизге келген кишиле, бирден бирге алып, сёлешгенлей турдула. Аланы барысыны айтханы да бир магъананы тута эди.

Баям, атама бой салдыргъан болур эдиле. Бир бёлек кюн озгъандан сора, кёп адамла жыйылып, бу сен кёрген Букъминатны бизге келтирдиле. Юйде беш-алты тиширыу шапалыкъ этедиле. Лёкумладан тойгъаныма къууанып, мен да от башында олтурама...

9

Букъминат мени юсюме, башыма бек иги къарайды. Несин айтаса, бир затдан керекли этмейди. Аны ол халин кёрюп, атам да къууанады. Къошха кетип тебиресе: «Мен келгинчи, хайт дегиз, жашым, дерсге иги хазырлана тур», — деучю эди...

Бизни бахчаны аягъында бир таулу юйюр жашай эди. Нек эсе да анча жылны ичинде ала хоншуда киши бла шуёхлукъ жюрютгендиле деп билмейме. Гурмук адамла эдиле. Сабийлери уа жокъ эди. Аны ючюн болур эди, ёмюрюмде арбазларына кирмегенме. Тюзюн айтсам, атларын да билмейме.

Бир жол ол хоншубузну къатыны кимни эсе да къаргъышдан союп, бизни арбазгъа келди.

— Э къатын, къан жаумагъа эсе юйюнге, бу тауукъланы бахчама жиберип, кюч-

ден сепген урлугъуму тышына нек чыгъар-таса? — деди Букъминатха.

— Бу юйге жаугъан къан боллукъду, энди кезиу сиздеди, — деди Букъминат. — Тукъуму-жугъу болмагъан къарауаш, тау-укъ бахчагъа киргенликге, тийрени юсюбюзге нек къаратаса. Бусагъатдан арбазымдан къуруп кет.

— Бирден бирге бара айланган, къахме!

— Мени алгъыннгы эрими жанына жибер эринги, — деди Букъминат да. — Намысым бла ойнама, сен хиликгя этиучюледен туююлме.

— Кет, аман, — деди ол огъурсуз къатын. — Къаргъышдан сора сен не билесе.

— Экибизден да къаргъышны алгъа башлагъан къаргъышлыкъ болсун, — деди Букъминат.

Букъминат да, ол къатын да бир бирни ауузларына чапханлай, тийрени сабийлери да бизни арбазгъа жыйылып кёп заманны турдула.

Ол огъурсуз къатын этген къаргъышла иги кесек заманнга дери да бизни арбазда эштилип тургъанча болдула. Букъминат а юйге киргенден сора да жүрексиннгенин тыялмады. Мен аны къыйналгъанына жарсыдым. Къатына барып, не бла жапсарыргъа билмей, сюелгенлей турдум.

— Не хата эди бу манга, — деди ол жиямсырап. — Ёмюрюмде бир киши тюрт сёз айтмагъанды. Бу хужу юйге нек келдим? Биреуню кимилдисин ёсдюрюрге, къошдан юйюне жыйылмагъан къойчуну кир быстырларын жууаргъа, арбазын сакъларгъа. Угъай, быллай жашау керек туююлдю манга!

Бу ишни эт деп, бек алгъа манга аууз ачханы аузу къурусун. Сен да не сын болуп тура-са былайда, бар школгъа, кеч боласа, — деди Букъминат манга.

Букъминатны кёлюн алып ючюн, не айтханындан да артха турмазгъа хазыр эдим.

Мен юйден чыгып кетдим. Букъминат а хар заманда этиучюсоча, ызымдан чыгып ашырмады, школда ашарса деп гыржын бермеди, дерсинги этгенмисе деп сормады.

10

Атам, миннген атыны иерин алып, жаурлугъун арбазда жюзюм тереклени кётюртюрге салыннган кёндеден агъачланы бирлерине жайды. Атны сыртыны терлегенлерин сыйпады да:

— Жашым, элт да муну алайда, суу жагъада талачыкъда кишенлеп кел, — деди.

Атам буюргъан жумушну тынгылы этип, артха къайтдым. Букъминатны, кимге эсе да чамланып, сёлешгенин юйге киргинчи окъуна эшитдим.

— Боллукъду, жанымдан тойгъанма. Манга бу жашау неге керекди, — деди Букъминат. — Ауруулу болургъа, ёлюрге деп келмегенме бери. Сюйсенг, мени да къошха элт, угъай-угъай, дей эсенг а, сен да халкъча элде ишле. Мен бу юйге келгенли бир бири ызындан эки кече тёшегингде къалмагъанса...

Атам, аузундан сёз чыгъармагъанлай, тынгылап турду.

— Бу жаш да жүрегими жарып башлагъанды, — деди Букъминат мени кёзюме

огъурсуз къарап. Башымы энишге тутдум.— Эртденликде эшикге жайылып кетсе, ахшам къарангысына дери юйге жыйылмайды. Бир жумушха иерем десем, кесин тапдырмайды. Мен сизни къарауашыгъызмы болгъанма.

Атам, олтургъан жеринден ёрге къопду да, къатыма келип башымы сылай, айтды:

— Жашым, кесингден таматаны айтханын эте тур. Бу сени анангды.— Атамы кёзюне къарадым. Сакъалым къалтырады. Жиягъан а этмедим. Нек сунарыкъ эди атам мени терс, деп жүрегиме кюч алдым. Атам, бюгюнню танийса мени? Жетген кишича, ол сёзлени кеси кесиме айтдым. «Бу сени анангды». Мени анам не санга, не манга алай ачы бир заманда да сёлеширик туююл эди.

Атам манга бла Букъминатха кезиу къарады да мудах болду.

— Бош тынгыламагъыз. Къылыгъын тюрлендирмесе, мен ол болгъан юйде жашаяллыкъ туююлме, — деп Букъминат атам тарыкъды.

Ол сёзледен сора, кесим да билмеген бир уллу палахым болгъан сундум. Букъминатны жанына тиерча не хата этгенме мен? Терслигим бар эсе, бюгюннге дери нек айтмагъанды?

— Ой, юйюнге, Букъминат, бу жангыз сабий шо не этсе да, тёзерге керек эдик, — деди атам. — Ариу айт. «Ариу сёзде ауруу жокъду» дейдиле.

— Хау, сиз да мени телиге санап, мен да ариу айтханлай турлукъма.

— Букъминат, сени бир киши санамайды телиге. Бу керексиз гурушхаланы къояргъа керекбиз.

— Телиге санамасанг, мен бу юйге келгенли, жыл кёзю болады, — «Колхоз иш, малла» — деп тургъан болмаса, бир кюн кёргюзтмегенсе. Сабийинги ёсдюрюрге келтирген эсенг а, ачыкъ айт да къой. Мындан кеч болгъунчу, башымы мадарын этейим.

— Да, жанынг суйгенлей. Санга атанг, ананг деген жокъ, малчы болгъаныбызгъа бюсюремей эсенг а, мен ол ишден айырылалыкъ туююлме.

— Ма, кёресе да, сиз айтхан тюз, мен а терс болуп чыкъгъанымы. Айтдырмай къоймай эсенг, манга да юй жылыуу керекди.

— Бу сабийни къатында сылхырла сёлешгенинги къой.

— Сизге келгенли, сылхыр, тели да болгъанма. Мындан кёп тёзаллыгъым жокъду, къалай суйсегиз, алай жашагъыз.

— Жангылгъан этесе, Букъминат, керексиз сёзлени къой да, юйюнге къара, — деди атам.

— Алан, мен айтхан керексиз нек болады санга? Кесингден телиге санама мени.

— Къарайма да, сен адам айтханны ангыларыкъ болмазса. Букъминат, жаным-кёзюм, энтда да къайтарып айтама, жашайма дей эсенг, ма юйюнг, жеринг, угъай-угъай, дей эсенг а, жолунг мамукъданды. Биз керексиз тырманлагъа юйренмегенбиз. Ангыладынг да, жолунг мамукъданды. Мындан кёп башыбызны аурутма, — деп атам, мени да къолумдан тутуп, юйден чыгып кетди.

Биз Азизаланы арбазгъа бурулгъанлай, Букъминат:

— Э, киши! Жашчыкъ! — деп кычырды. — Болгъаныгъыз ёлмесин, бери бир

къайтыгъыз, э киши, ол ахшы атангы, анангы жанлары бла тилейме, къайтыгъыз.

Атам Азизалагъа кирип тебиреди. Мен аны къолундан артха тартдым.

— Кел, юйге барайыкъ, — деп тиледим.

— Угъай, — деди ол. — Букъминат бизге адам боллукъ туююлдо.

— Охо энди, бу жолчукъну, не айтырыкъ эсе да бир эштейик, — дедим.

— Айып этме, тилейме, — деп Букъминат атамы кёкюрегине башын салып, кесин жиятды. — Мени аузум къурусун, энди аузумдан бир сёз чыгъарсам.

— Сёз айтмай а турмазса, — деди атам. — Алай, Букъминат, магъанасыз затла бла адамланы жүреклерин къыйнагъан иги туююлдо.

— Бу жол кечеринги тилейме, — деди дагъыда Букъминат. — Мени къучакълап, башымдан уппа этди...

11

Андан сора кёп заман озду. Атам ауруп тешекге туюлдо. Ыйыкъдан артыкъ заманы ичинде юйюбюзню ичи, Букъминат бизге бек алгъа келген ингирдеча, адамладан толу болгъанлай турду. Жолболду да къошдан атамы кёрюрге келмей арадан ыйыкъ оздурмайды. Ол артда келгенинде атама:

— Сейпу, къошда сен къайгъы этер зат жокъду. Жашла салам айтдыргъандыла. Бизге къайгъы этип, жанын къыйнамасын, кесине къаратсын. Иште биз аны айыплы

этмек дегендиле, — деп атамы кёлюн алыргъа кюрешди.

— Хайт дегиз, — деди атам. — Мен да аллах буюргъандан озмам. Жолболду, жашлагъа салам айт. Барыгъызгъа да бек ыразыма. Жашауугъуздан къууаныгъыз!

Атамы ол сёзлерин эшитгенде, Жолболдуну бети тюрленди. Сора, тегерегине тынгысыз къарап, иги кесекге дери жукъ айтмай турду да, атамы мангылайыны терлегенлерин кёол аязы бла сюрте:

— Сейпу, таукеллик ал кесинге, — деди. — Герман огъуна бой салмагъан киши-се. Мамыр жашауубузда уа ауруу сени хорларгъа эркин туююлду...

— Ой, сен сау къалгъын, Жолболду, — деди атам. — Мен ёлеме деп бир заманда да къоркъмагъанма. Алай манга Мустафирни ёсдюрюрге керек эди. Ана жылыуундан юлюш алмагъан жангызым, арбазда атылып къалмазгъа керек эди. Не этгин, къадар алай болуред...

— Бизге алыкъа жашаргъа керекди. Сен, хар заманда барыбызгъа да эс тапдыргъан киши, аллай кёлсюзлюк этерге эркин туююлсе, — деди Жолболду.

— Ахшы жолгъа бар, Жолболду, — деди атам. — Жашлагъа салам айт. Аллах айтса, мен да, кёп турмай, барырма...

Жолболду, энишге ийилип, атамы бетине жыягъын салды. Сора, кёп да турмай, юйден чыгып кетди...

— Не этериксе, жашым, — деди атам, Жолболду кетгенден сора мени къатына чакъырып, — бизге буюрулгъаны алай болур эди. Къыралынга, халкъынга, кертичи адам

болургъа кюреш. Жууукъларынга, тенглеринге уллу кёллююк этме. Жалгъан сёзден кери тур...

Ёксюзлюкню сынагъан дунияда жангыз сен туюлсе. Къыйынлыкъгъа хорлатма, белинги къаты къыс...

— Жияма, — деди атам манга. — Ол къарыусуз адамны ишиди. Сен эр кишисе.

Осуятын эте туруп да атамы огъурлу кёзлери жарыкъ жаннганлай турдула. Ол хали, сёзю бла да манга таукеллик берирге кюрешди. Кесини ёлгенине угъай, мени атылып къалгъаныма жарсыгъанын букъ-дурмады.

Андан сора, кёп турмай, Окъуп тууду. Юйде энтда да ючеулен болдукъ. Эки эр киши бла бир тиширыу — Букъминат, мен, Окъуп.

Букъминат къарасын тешгенди. Алай, эшикке чыгып, орамда кёп кёрюнмейди. Жолболду да, къошда атамы биргесине ишлеучю жашла да, бизге терк-терк келип, хапар аладыла. «Не кереклигиз барды», — деп сорадыла. Атамы хатеринден хурмет этгенлерин жашырмайдыла. Жолболду Окъупха бир къыргъыз бешик да ишлетгенди.

Халит бла Азиза уа босагъабыздан атламайдыла. Букъминат аланы бизден искилтин этгенди. Мени уа аланы къатлары бла озаргъа да къоймайды. «Халит, Азиза бла сёлешсенг, богъурдагъынгы юзерликме», — деп Букъминат манга муратын айтханды.

Атамы, анамы суйген тенглери Халит бла Азиза манга тюбер ючюн школгъа жю-

рюп турдула. Халит атдан кетгенли, ёмюрден ахыргъа къыяулу болгъанды. Бир буту арталлы да ишлемейди. Тыякъ бла жюрюйдю. Жаз ындырда къалауур болуп тургъанды. Кюз арты суукъла келгенли уа юйдеди. Азиза колхоз ишден хазна айырылмайды.

Ала, школгъа келип, мени устазыма тюбеп, «Окъууу, кесин жюрютюую къалайды?» — деп сормай къоймагъандыла. Устаз «Игиди» десе, къууаннгандыла, менден жүреги кыйналгъан жери болуп айтса, жарсыгъандыла.

Тёртюнчю классда окъуй эдим. Декабрь айны ахыр кюнлеринден биринде: «Тамбла ата-аналаны жыйылыулары боллукъду. Атасындан, анасындан бирин келтирмеген сабийни школгъа къоярыкъ туююлбюз. Ол директорну буйругъуду», — деди устазыбыз. Классда менден сора да ёксюз сабийле бар эдиле. Алай менича, атадан, анадан да бирча айырылгъан а — угъай.

Мен устазымы айтханын толтуралмадым. Жыйылыуну юсюнден айтханымда, Букъминат: «Къагъанакъ сабий бла кечегиде сени ючюн айланнгандан сора къайгъыммы барды мени, — деди. — Атам да, анам да жокъду деп айтыргъа аузунг жокъмуду?»

Букъминат тюз эди. Мен аны бюгюн таныгъан кибик, жыйылыугъа бар деп тилемезге керек эдим. Тынгылап къойсам, ол, ёксюзлюгюмю кёзюме тутуп, жүрегими кыйнамазгъа боллукъ эди.

...Жыйылыугъа мени ючюн адам бармагъанлыкъгъа, устаз урушмады. Мудаклыгъыма жүреги кыйналып, жапсарыргъа

кюрешди. «Сени окъууунга, кылыгыңга да ыразыма, — деди Нафисат Къубадиевна, хайт де, атангы атына тийишли адам боллугъунга ишекли туююлме. Не кереклинг болса да манга айта тур...».

Устазымы ол сёзлери ёхтемлик да, къуанч да, кюч да берди.

Нафисат Къубадиевна бизни школгъа келгенли эки жыл бола эди. Ол ары дери башха элде жашагъанды. Мен ангылагъандан, анга жыйырма бла он жылдан атлагъан эди. Баям, кесинден сора кишиси да болмазед, школу къатында устазлагъа деп ишленнген юйню бир отоуунда жашай эди. Арыкъсуу, сары шинли адам эди. Аны балбетли эшмелери къолан кишмир жаулугъуну чачакъларындан иги да энишге озгъанлай туруучу эди. Сабыр сёлешгенича, ашыкъмай атлай эди. Сабийлеге урушхан заманда да талгъыр кёзлери кюлгенлей туруучу эдиле.

Нафисат Къубадиевна мени къалам, тефтер, китап керекли этмегенди.

Аллай адамгъа Букъминат айтхан былхымсыз сёзле, устазымы аллында мени жерге сукъдула. Кёзюнг кыйып, Нафисат Къубадиевнагъа къалай аман айтып кёйдунг, Букъминат! Ол иш мени хатамдан болгъаны жүрегими бютюн кыйнады.

Ушхууур заман эди. Мен Окъупну бешигин тебиретеме. Букъминат от чагъада ашсуу этип кюрешеди.

— Жашчыкъ, — деди ол, — кёресе, юйде ишлер адамыбыз жокъду. Былай бла жашау эталлыкъ туююлбюз. Мен тиширыу башым бла эки ёксюзю тутаргъа кёолумдан келмейди. Сен, школу кёюп, ишге

жюрюрге керексе. Ол төш тубюнде фермагъа бузоучу излеп айланадыла. Жолболдугъа да айтайыкъ да ары бар. Бир да къуруса да, къарнынгы анда кечиндирирсе.

Мен аузуму ачып сёз айтмадым. Ол а:

— Бош тынгылайса, юйде мен айтхан болургъа керекди. Сени угъай, кеси сабийими да кечиндиралгъыем. Энди уллу болгъанса, ишлерге, башынгы тутаргъа къолунгдан келликди...

Экинчи кюн Букъминат мени школгъа жибермеди. Арадан эки-юч кюн озгъандан сора, Нафисат Къубадиевна бизге келди.

— Мустафир, ауругъанынгмы барды, школгъа нек келмейсе? — деди устаз.

— Энди ол школгъа жюрюрюк туююлдо, — деп Букъминат Нафисат Къубадиевнаны аузуна ургъанча жууап этди.

— Ол деген не сёздю? — деди Нафисат Къубадиевна.

— Ма аллай сёздю. Ишлеп башын кечиндирсин. Аны тутаргъа мени къолумдан келмейди.

— Сабийни школгъа жибермезге эркин туююлсе.

— Оллох-оллох! Не алаамат адамса сен! Сабий меникиди, къалай суюсем, алай этерикме.

— Букъминат, сабий сеники болгъанына киши даулашмайды. Алай бу къагъанакъ жаш, бусагъатда ишлеп санга не хайыр этерикди? Ол окъуугъа уллу хунери болгъан сабийди, школдан тыймазынгы тилейме. Айтайыкъ да школ юсюне-башына къарарча этейик...

— Анга сиз къарагъыз, бизге уа не ма-
дар?

— Бусагъатда ашдан ёллюк туююлсюз.
Бу не зат ишлерикди, харип,— деп Нафисат
Къубадиевна мени башымдан сылады.

— Ахшы къыз эсенг, къатын эсенг да,
мен киши акъылы бла жашагъан адам
туююлме. Мындан арысында жаш школгъа
барлыкъ туююлдю. Бир да, эки да айтмай,
чыгъып кет!

— Угъай, сен айтханча боллукъ туююл-
дю, Букъминат. — Закон санга сабийни
школдан тыяргъа эркин этерик туююлдю.

— Кет, законунгу бирсилеге кёргюзт.
Акъылым, айтхан сёзюм кесиме законду.
Сен учитель болгъанлыкъгъа, мени кесинг-
ден билимсизге санама. Сени кибик къан-
сызла, кёкбетле жол кёргюзтюучюледен,
акъыл юйретиучюледен туююлме. Жаш, не
сын болуп тураса былайда, бар ол ийнекни
суугъа сюр, — деп Букъминат, мени да
эшикке чыгъарып, кеси уа олтуруп, жукъу-
дан олсагъатда уянган Окъупха ёшюнюн
берди. Босагъадан кирген жерде сюелип
тургъан Нафисат Къубадиевна андан ары
жукъ айтмай, артха бурулуп кетди.

— Сен къозутуп келтиргенсе ол уубет-
ни бери, — деди Букъминат манга. — Мени
къыйыным ургъуед. Тёрт-беш жылдан бери
кеси сабийимден башха кёрмей ёсдюреме,
ашынгы, сууунгу керекли этмегенме

Алай эсе кёзюме кёрюнме, итден туу-
гъан, деп айтыргъа да кёолумдан келлик-
ди. Да, ол кёкбет сибилжиден менден ким
хорларыгъын бир кёрейик...

Юсюме сюелип: «Закон сени сабийни

школдан тыяргъа эркин этерик туююлдо», — дегенин кёрдюнгмю? Законунгу да сени да...

— Букъминат, сени айтханынгдан бир кюнде да чыкъмагъанма. Энтда да чыгъарыкъ туююлме. Аллах ючюн, Нафисат Къубадиевнагъа уа аман айтмазынгы тилейме, — дедим. — Аны бир хатасы жокъду. Билемисе, ол къалай иги адамды?!

— Сагъынма ол сибилжини атын манга. Сени Къубадиевнанг иги адам болса, кесинден таматаны юсюне сюелип, дау этерик туююл эди. Аны намысы, сыйы да жокъду. Сен Къубадий-Мубадиевналаны да, школну да унут. Мындан ары кеси жашауунгу юсюнден къайгъы эт. Ол бетсиз тиширыуну атын эшитирге да суймейме.

12

Уяниганымда, къайда болгъанымы билалмадым. Башымы ёрге кётюрюп, тегерегиме къараргъа умут этгенимде, эски темир ундурукъчукъну чыктырдагъан тауушу чынар агъач отда жаннганча эшитилди. Мен, аны къулагъындан тутуп, белими ёрге сюедим. Тар отоуну ортасында иги да сюрмеленмеген къангаладан ишленнген стол, аны эки жанында адамла олтурурча ёрге кётюртюлюнюп салыннган эки къанга. Столну юсюнде жарты ичилген аракъы шеша, бир эки туурам ётмек, къыйма къыйыр бардыла. Арлакъда, мюйюште бир эски къыл къобуз атылыпды.

Юйню къабыргъалары тюрлю-тюрлю суратладан толудула. Къымыжа тишырыула,

бир бирлерин уппа эте тургъан жаш бла кыыз... Суратланы кёбюсю аллайладыла.

Ерте кьопдум. Алай, башым тутмай, тентиредим. Къусарыгъым келди. Ол халим бла, кючден барып, отоуну терезечигини кьолан басма жабыучугъун бир жанына тартдым. Юйню ичи бир кесек жарыкъ болду.

Тёгерегиме не бек ышанлап къарасам да, биз аракъы ичиучю бу юй болмагъанын билдим. Къайдадыла мени нёгерлерим?

«Кет-кет, аракъы аман зат кёреме,— дедим кеси кесиме. — Адамла ахчаларын къалай къората болурла? Бек сейирди. Тюкенде ол къадар татлы азыкъла тургъанлай, аланы алмай, аракъыны сайлайдыла. Бюгече уа кёрдюнгмю ол жашланы? Аллай бир кыйналып, тюкенни ачып, аракъыдан башха затха тиймегенлерин, энди уа ёлсем да аузума салмам аракъыны. Алай, бу жол башым бир иги болуп, къусарыгъымы келгени бир тохтагъыеди ансы, антсызем, мен аракъыны атын сагъынсам».

Кийинип эшикге чыгъаргъа умут этдим. Алай болалмадым. Биягъы темир ундурукъ-чукъгъа сыртымдан тюшдюм...

Жукълап уянганымда, кюнню ауурлугъу кетип эди. Энди башымы ауругъаны бир кесек мажал болгъанды. Алай къусарыгъымы келгени уа тохтамагъанды. Хусейге кёлкъалдымы, чамланнганымы да кьоймайма. «Ол менден эки-юч жыл таматады. Бери келтирип, нек атып кетерик эди», деп келеди кёлюме. Сау кюнню ичинде жокъламагъаны керти окъуна ачыу тиеди.

Кендир халыдан Азиза согъуп этген зыбыр кёнчегим да атлагъаным сайын чалгъы-

гъа шырхы тартханча таууш эте, эшикге чыкъдым. Жаз башы хауа манга бир ала-мат хычыуунлукъ берди. Босагъадан тышы-на атлагъандан сора, жеримден тепмей, сюел-генлей турдум.

Кёп сагъыш этгенден сора, тюзюнлей юй-ге кетерге таукел болдум. Энди къайда бол-гъанымы кесим да билгенме. Алай, кече мен къалгъан отоу кимники болгъанындан а хапарым жокъду.

«Хусей аман сагъатлы болсун,— де-дим. — Эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп, бери келтирип, аманлыкъ ишлени этдирип, ахырында уа бар эсем, жокъ эсем да эсине алмай къойгъанды... Ол тенглик туююлдо, шуёх!».

Мен жолну ёрге айландым. Бир тогъуз-он атлам этгенимден сора, экеулен эки жа-ныма тохтап: «Ахшы улан, сени жолунг бу жанынады»,— деди.

— Къайры баргъанымы кесим бек уста билеме, — дедим.

— Угъай, тюненеге жангылып тураса. Бюгюн а санга жолну биз кёргюзтюрюк-бюз,— деп узун мыйыкълы, къара шинли киши къолтугъумдан тутду.

— Къачаргъа умут этме, — деди аны нёгери. — Аз да къатыбыздан бир жанына жанлагъанынглай, керох бла урлукъма...

Терлегенлерим барды. Аякъларым, къол-ларым сууугъанча болдула. Тилим тутулуп, бир сёз да айталмай къалдым...

Мени элтип, эки терезесине да темир жипден чалдиш этилген отоугъа атдыла да аллымдан кирит этдиле. Анда дагъыда ючеу-лен бар эдиле. Ала мени ортагъа алып:

— Нек тюшгенсе сен а бери? — деп сордула.

— Билмейме, — дедим.

— Къара мынга, — деп сейирсиндиле, — ненча жыл болады санга?

— Он төрт.

— Да къалай билмейсе да тутмакъгъа нек тюшгенинги?

— Билмейме!

Ала ючюсю да кюлдюле. Мени хыликгъа этдиле.

— Мен он төрт жыллыгъымда тюкенлени тонагъан, колхозну тууарларын урлап сатхан, аракъы шешаны башы бла болмаса ичмеген жаш эдим, — деп махтанды бирлери. — Сен а бери нек келгенинги да билмей тураса. Огъесе, бизден ич сёзюнгю жашыргъанлыгъынгмыды?

— Алай окъуна эте болур бу балачыкъ — деп экинчиси бурнумдан тутуп, къаты къысды. — Бизни ич сёзюбюзню билирге уа келген болурмуса? А-а-а? Ол мурат бла келген эсенг а, иги тынгыла хапарыбызгъа. Начальникге жик жиги бла жетдирирча бол. — «Жалкъасы» кёлек жагъасын жабып тургъан жаш ол сёзлени айтып бошар-бошамаз жундуруху бла киндигиме урду. Жыгъылдым. Жашла да, юй да кёзюмю юсюнде тегерек айланганча болдула. Мени ургъан, жыгъылгъаныма къууана болур эди, уллу таууш этип кюлдю.

Сёзге хазна къошулмай тургъан жаш, тишлерин къаты къысып, мени ургъан чачлыны гимхотуна башы бла къалай жетдиргенин эслеген окъуна этмедим. Ол а чачы къатыш эки къолу бла бетин жапды. Экин-

чи да айланып табанны жетдиргенинде, мени юсюм бла сызылып барып, кѡабыргѡагѡа тийип, ызы бла жерге сойланды. Ол жаш дагѡыда, аны таба атлап, жагѡасындан тутуп, ѳрге кѡобарып айтды:

— Бетсизсе сен. Бу сабий жашны кѳлюнг барып кѡалай урдунг!? Кесинден кѡарыусузну тѡйген хычыуунмуду? Алай суна эсенг, сынадынг...

Жашла, отоуну бирер мѡйѡшѡне олтуруп, ауузларындан сѳз чыгѡармай, кѳп заманны тынгыладыла. Мен да чачлы уруп жыкѡгѡан жеримден тепмегенлей турдум.

Мени башымы бу палахха тѡшпѡрген Хусей болду. Кавказдан Кѡыргѡызгѡа кѳчгенли да, ала бла биз бир элде жашайбыз. Ол сабийлигинде окѡуна чѳрчек, жукѡдан кѡорѡа билмеген жаш болуучу эди. Школда окѡугѡан заманында топ оѡннга бир кирсе, тамата класслада окѡугѡан жашла тилеп тургѡанлыкѡгѡа, кеси эрикгинчи оѡндан чыгѡаргѡа амалы жокѡ эди.

Аны ѳсюмѡ кесини тенглеринден иги да алашады. Алай, анда бир билекле кѡайнайдыла да кѳлек женглерине кѡалай сыйынадыла дерсе. Турникде аныча уста школчу сабийледен жангыз бири да ойнаялмайды. Кѡыл кѡобузну да бек ариу сокѡгѡан жашды.

Аны бурнуну кѡыйыры аз ѳрге айланыпды. Ол себепден, Хусейни татлы тенглери «Кѡушбурун» деучѡдѡле. Хусей сакѡалын сабийлигинден окѡуна жѡлюп башлагѡан эди. Артда уа аны сакѡалы асыры кѡалын чыкѡгѡандан, хар кѡнден жѡлюсе да, кѡапкѡара болгѡанлай туруучу эди...

Хусейни атасы урушдан къайтмагъанды. Анасы уа, башха эрге барып, къайда эсе да бир узакъ элде жашагъан хапарын айтадыла. Хусейни уа атасыны къарындашы ёс-дюргенди...

Мен школну къойгъанлы эки-юч жыл болады. Колхозну фермасында бузоучу болуп ишлейме. Гюнахы кесини болсун, Жолболду манга келип: «Школгъа къайт, окъугъан эт, биз саулукъда ачдан, жаланнгачдан да ёлмезсе...» — деп кёп кере тиледи. Халит а школну къойгъаныма тюз эки кёзю бла тенг жиляйды.

Алай Букъминат барыбызны да хорлагъанды.

Бир жол, биз да жайлыкъгъа тебиреп тургъанлай, ферма башчы манга: «Мустафир, быйыл сен элде къал. Жайлыкъда малчыланы ишлери болмай айланып турдыла, бузоулагъа да ала къарарла. Кюз артында уа, фермагъа келип, биягъы ишинге тохтарса», — деди. Мудак болдум. Алай ферма башчыдан мени жайлыкъгъа элт деп тилемедим. Барып, кишиге тарыкъгъан да этмедим, жюрегимде болгъан мудахлыкъны да айтмадым кишиге. «Сиз айтхан, акъсакъал», — деп, ферма башчыгъа ол сёзлени айтып, юйюме кетдим.

— Ишден кесинг суююп кетгенсе, — деди Букъминат. — Бусагъатдан, — озмагъанлай, ызынга къайт.

— Мен энди ары барлыкъ туююлме, — дедим.

— Сууда табылды да мыллыгын, кёзюме къарап, бу жууап этиуюнгю къоймадын, эсе!

Букъминатны къаргъышына андан кёп тынгылаялмай, эшикге чыгып кетдим. Школ таба бардым. Школну паркчыгъыны ичи жашладан бла къызладан толу эди. Ала жазгъы экзаменлеге хазырланадыла.

— Эй, не айланаса, бузоуларынгы тас этерсе, — деди жашладан къайсы эсе да.

— Чам эте билмей эсенг, аузунгу тый, — деди анга аны къатында олтургъан. Керти окъуна мени жүрегим къыйналды. Жашла бла сёлешген да этмей, бир жанына бурулуп кетдим. Мен да орамны энишге тебирегеним-лей:

— Мустафир! — деп ким эсе да ызымдан къычырды. Артха айланып къарагъанымда, Хусей, терк-терк атлап, келе тура эди.

— Мен сени тюненеден бери излейме, — деп ол имбашымдан сол къолу бла кесине тартып къучакълады. — Къалай жашайса? Фермада ишлеген хапарынгы эшитгенем. Ол санга жумуш туюолдю, шуёх. Кёремисе, мени кийиннгеними, хуржунла уа ахчадан толудула. Кел, былай сахар таба ётюр, бир сыра-мыра кибик да тартайыкъ. Ингирге юйге къайтырса.

— Алан, сау бол, сыра дегенинг ёмюрюмде ичген затым туюолдю, — дедим Хусейге.

— Хомух болма, Мустафир. Энди бизге кёрген къыйынлыкъларыбызны унутургъа, ашаргъа, ичерге да заман болгъанды. Мен саулукъда сен тенгсиз болмазса.

— Къой, къысма, Хусей, мен бир жары да бараллыкъ туюолме.

— Манга тынгылачы, иги жаш кибик. Сахарда санга жарагъан иш табарыкъма.

Мында мешхутха батып айланганны кьой да, мени бла атлан. Сен Хусейни алай бош адам сунма. Жалал-Абадда мени кёпле таныйдыла, мени бла кёпле шуёхлукъ жюриотедиле. Айынгдан минг сомдан артыкъ ахча алырча иш табарыкъма мен санга...

Биз ол кюн шахаргъа барып кёп айландыкъ. Хусей, кесини тенглери бла бирге, мени ресторанга элтип, сыйлагъан да этди. Аракъы, чагъыр ичерге уа унамадым. Хусей да, аны нёгерлери да манга жарагъан иш табаргъа айтдыла.

Мен юйге кьайтханда, Букъминатлары жатып тура эдиле. Эшикни кьакъдым.

— Кимди ол? — деди Букъминат.

Ач эшикни — менме!

— Айланган жеринге бар. Кёзюме кёрюнме...

Атам бла анам ишлеген юйге кирирге эркинлигим болмагъанына жюриегим отча жанды. Аны эшиги манга бир заманда да ачылмазлыкъ сундум.

Кече кьарангысында, не этерге билмей, армау болдум. Кёп затны юсюнден сагъыш этдим. Азизалагъа барыргъа таукел болдум. Алай, анча заманны ичинде босагъаларындан атламай туруп, эшикге атылып кьалгъан кечемде уа уялмай не айтып кирейим аланы юйлерине? Терслик кесимдеди. Букъминатны сёзюне кьарап, анга тынгылап, сау эки-юч жылны ичинде Азизалагъа бармай тургъанма. Азизаны огъурлу, Халитни акъыллы сёзлерине тынгыламагъанма. Халитни саулугъун сормагъанма. Бир эшек жюгю отун элтген чакълы болушлугъум тиймегенди...

Барып, Азизаланы эшиклерин къакъдым.
— Э киши, бу заманда бизни эшигибизни къакъгъан кимди? — деп Азизаны Халитге селешгенин эшитдим.

— Менме, Мустафирме, — дедим.

Терк окъуна ала чыракъ жандырдыла. Азиза, эшикни ачып, мен босагъадан ары киргинчи окъуна, башымы кёкюрегине къысды. Мангылайымдан уппа этип: «Мен эгечинг ёллюк, бизге келмей аллай бир заманны къалай турдунг», — деди. Халит да тыягъына тыяна къатыма келди.

Азизаланы эшиклери ачылгъанлай, босагъадан ары атлагъанымда, юсюме тейри жарыгъы тийген сундум. Дуниягъа жангыдан туугъанча болдум. Бетиме бир хычыуун жылыу урду.

Халитге, Азизагъа да болгъан ишни жарты-къурту айтдым.

— Къайгъырмаз, тап болгъанды, — деди Азиза. — Энди бир жары да атларыкъ туююлсе. Ма юйонг, жеринг. Кюз артына уа школгъа барыргъа хазырлан.

— Мен школгъа барыудан къалгъан болурма, — дедим Азизагъа. — Мени тенглерим быйыл сегизинчи классха барлыкъдыла. Энди мен уялмай бешинчи классха жүрюялмам.

— Айтма алай, окъуп билим алгъан айып туююлдю, — деди Азиза. «Окъургъа бир заманда да кеч болмайды», — деп къошду Халит да.

— Школ башланнгынчы, энтда да юч айдан артыкъ заман барды, — дедим мен. — Ары дери бир жерде ишлей турайым да, окъуугъа да аллах буюргъан болур.

— Къайда ишлерге айтаса? — деди Халит.

— Жалал-Абадха барлыкъма. Анда манга иш табаргъа айтхандыла.

— Он төртжыллыкъ жашны шахарда ишге киши да аллыкъ туююлдю, — деди Халит. — Аны себепли, Мустафир, бош тентиреме.

— Угъай, анда Хусейни бек ахшы, намыслары жүрюген тенг жашлары барды. Сюйген ишиме салыргъа аланы къолларындан келликди, — дедим. — Мында сизге жүк болуп тураллыкъ туююлме.

— Мустафир, жашым, жүк болгъан деген не сёздю? — деди Азиза. — Жаным саулай сени юйден чыгъарлыкъ туююлме.

— Сиз айтхан, Азиза, — дедим. — Алай, Хусейни нёгерлерине, кесине да келирме деп сёз берип кетгенме. Тамбла барайым да, бир мажал иш тапсам, школ башланнгынчы, анда жубанайым. Болмаса уа — къайтырма...

Экинчи кюн Хусей да, аны нёгерлери да манга жарыкъ тюбедиле. Мен бек алгъа алагъа ишни юсюнден сордум.

— Бизни бла бирге эки-юч кюн солу, — деди Хусей. — Иш мындан арысында да эрикдирир сени. Тейри, мен ангылагъандан санга ачха керек болур. Ма муну хуржунунга сугъуп къой. Кёзюме бир да къарама. Жюрегим хар заманда ачыкъды санга. Ахчаны бир къолунгдан келген кюн къайтарырса. Оллахий, бермесенг да, жүкъ айтырыкъ туююлме.

— Быллай бир ахчаны не этерикме? — дедим.

— Кесинге кийим ал, кереклинге жой, Мустафир, жаным, кёзюм, ахчаны кёбю болмайды.

— Угъай, керек туююлдю манга былай бир ачха. Артда ёнгкючюмю берирге кёолумдан келлик туююлдю.

— Жашлыкъ этме, Мустафир. Мен ахчаны санга ёнкюч бермейме. Башынга жарат, былай зыккыл болуп айланма да жарагъан костюм, чурукъла да ал.

Ол ингирде жашла манга кийимле алдыла, алагъа алгъыш этдиле. Ингирликде уа биз барыбыз да бир юйге жыйылдыкъ. Столну юсю ашдан, ичгиден толду. Бизни бла эки къыз да барды. Ала Хусейни жыл санында болур эдиле.

Къызла мени, ортагъа алып, эркелетдиле. «Ашчы, балачыкъ, ауузчугъунгу», — деп ала кезиу-кезиу манга чагъыр уртлатдыла. Мен ол ишни жашагъан дуниямда биринчи кере этеме. «Угъай, ичаллыкъ туююлме» — десем, къызла кюледиле. «Энди сен хайт деген киши болгъанса. Хар ким да жашаугъа алай эте юйренеди», — дейдиле ала.

— Мени кичи къарындашыма акъыл юйрете болурсуз дейме, — деди Хусей къызлагъа. Ала уа биягъы чагъырдан къуюп, манга ичирдиле...

Бир кесек замандан къызла, жашла да кёзюме эки-юч кёрюнюп башладыла. Мен батыр да, къарыулу да, жарыкъ кёллю да болдум. Ёмюрде этмеген ишими этип, ёрге-ёрге секирип, тепсеригим келди. Къычырып, жырлап башладым. Алай юйдегиле кюлгенлеринде, кёолларым бла бетими жабып, бир

сёз да айтмай, тынгыладым. Уялгъанымы нёгерлерим да билдиле.

— Мустафирге жер этигиз. Солургъа керекди. Бююнлю аякъ юсюндеди, — деди Хусей. Къызла терк окъуна отоуда болгъан жангыз ундурукъда тёшек этип: «Жат да солу», — деди манга.

— Угъай, менден таматала олтуруп тургъанлай, жатарыкъ туююлме. Ол сёзле-ни кючден айтдым.

— Намыслы бол, Мустафир, — деди жашладан бири. — Сен къонакъса, бизге къарама, жат да жукъла...

Биз бир бири ызындан беш-алты ингирни тюз ол халда ашырдыкъ.

— Манга ишлер жер табылмай эсе, артха кетеме, — дедим Хусейге (шахарны бла биз тургъан элни ортасы жалан да сегиз километр бар эди).

— Ашыкъма, Мустафир, ишни юсюнден да сёлеширбиз, — деди Хусей.

Ашыкъмай жарарыкъ туююлдю. «Иш тапмасам, артха къайтырма», — деп Азиза-гъа бла Халитге сёз берип кетгенме, — дедим.

— Тохта, аланы уа сени бла не ишлери барды?

— Хусей, айтма алай. Азиза бла Халит бек огъурлу адамладыла.

— Керексиз хапарланы къойдукъ, — деди Хусей. Ишни юсюнден ингирде оноу этербиз. Бусагъатда уа мени бла тебиде.

— Къайры барлыкъбыз?

— Мустафир, жанынг-тининг манга сооруу берген, — деди Хусей.

Мен, башымы энишге тутуп, тынгыладым.

— Айтханым жанынгамы тийди, — деп Хусей, къатыма жууукъ келип, манга ариу айтды, жапсарыргъа кюрешди.

— Угъай-угъай, Хусей, сен мени жаныма тиерча сёз айтмагъанса. Кертиси бла асыры кёп затны соргъандан эрикдирген окъуна болурма.

— Сенден эригир кюннге аллах жетдирмесин мени, — деди Хусей. — Шахар къыйырында бир тауушлукъ тюкен барды. Не зат излесенг да анда тапмай амалынг жокъду. Жашла анда боллукъдула. Бусагъатдан биз да ары барыргъа керекбиз.

Кертиси бла да биз жашлагъа тюкеннге кирген жерде тюбедик. Жашла десем да, Хусейни нёгерлерине. Ала ючеулен бола эдиле. Халал жүреккли, бир бирлерини юсюнден къайгъыра билген жашла. Мени уа юсюме ёлюп къаладыла. «Не кереклинг барды, муну-аны ашаргъа суюмисе, ол костюмну жаратамыса?» Манга жашла алай айтып сормагъан кюнлери озмайды.

Жашла тизгинлидиле, кеслерин бек кирсиз жүрютедиле. Шахарда алача омакъ кийиннген хазна адам жокъду. Былай къарап турама да, жашланы барысы да Хусейни оноуунда жүрүйдөле. Аны аузундан сёз чыкыгъанлай, къайсы бири да жумушха тебиреп къаладыла.

Кертиди, жашланы арасында Хусейден эсе бёкемле да бардыла. Барысы да Хусейден иги да бийикдиле.

— Не болдугъуз? — деп сорду Хусей жашлагъа.

— Хар не да тапды. Аллах аузу бла айт-ханча болуп турады, — деди къара мыйыкчыкълары болгъан, узун жаш.

— Сиз айтырыкъ да олду да? — деп сорду Хусей бирси жашлагъа.

— Хау, — деп экиси да бирча жууап этдиле.

— Ахшыды. Алай хар затны энтда да бир кере тинтигиз, ит бар эсе, аны къурутууну къайгъысын этигиз...

— Сен эр кишисе. Нёгеринг бла бирге эрлик этерге керексе, — деди къара мыйыкчыкълары болгъан узун жаш. — Тарт да, бу стаканны да ары аудур, не жийиргенип тураса. Ой юйюнге, бусагъатда бир полштопну къызла окъуна аудурадыла да. Сен а — хайт деген таулу жаш.

Биягъы мени къысып, чагъыр ичирдиле.

— Аракъычыкъ тартыб а къоярменг? — деди мыйыкълы.

Къол сыртымы аузумдан айырмагъанлай, башымы ары-бери чайкъап, аны сорууна ыразы болмагъанымы билдирдим.

— Мустафир, хомухса сен, хомух. Къайгъырмаз, юйренирсе.

— Къой, скоймей эсе, къысма, — деди Хусей мыйыкълыгъа. — Кеси къолайын хар ким кеси биледи. Ол ичгенине Мустафир тюнене да бек кыйналып тургъанды...

— Сиз бираз олтурлукъ болурсуз, мен жатайым, — дедим Хусейге.

— Угъай, бюгече жатыу жокъду. Киеу нёгерге барлыкъбыз. Жорагъа къатын алабыз, — дей Хусей мыйыкълы жашны имбашындан къакъды. (Хусей Жораны имбашы-

на кючден жетди.) — Къоркъма, Мустафир, хар зат да тап болур...

Кече бели бола, «Тебирегиз», — деди Хусей. Бек алгъа мен ангыламагъан ушакъ этдиле. «Алайда ол, былайда сен, ол жанында уа мен... турлукъма. Ичине уа ол экигиз кирликсиз...» — деп оноуну Хусей этди.

«Была къызны урлагъан этерик кереме, — деп келди келюме. — Не адам болур? Кеси суймей, зорлукъ этип, эшикни жапмагъаедиле. Жора сакъалын бюгюн андан гымых жюлюп айлана эди. Сора ол къатын ала эсе, бизден айырылады...».

— Хусей, келинни къайры элтирикбиз? — деп сордум.

— Ма бери.

— Биз а къайда къаллыкъбыз бюгече?

— Табылыр бизге да къалыр жер. Турма, тебире. Сен не борчну толтурлугъунгу жашла айтырла. Къоркъгъан этме. Жашланы ичинде кесинги кёргюзт. Хусейни нёгери алай этди, — деп айтдырма.

— Былай этейим деп билмейме, Хусей. Ёмюрюмде киеу нёгерге бармагъанма. Адетни билмей, сизни айыплы этерге боллукъма. Андан эсе, мен юйде турайым.

— Ол деген не сёздю? — Мени бетими жойма. Бусагъатдан тебиреп къал, — деди Хусей.

Биз сахарны къыйырында, ол кюндюз баргъан тюкенибизден узакъ болмай тохтадыкъ.

— Сен былайдан тепме, — дедиле жашла манга эки жол айырылгъан жерге жетгенибизде. — Адам эслесенг, бир жангыз кере къаты сызгъырырса.

Жашла алай айтханда, чач тюрклерим ёрге сюелдиле. Кеси башымы бир уллу па-лахха сугъа тургъанымы ангыладым. Бюгечели ичген чагъырым да бермеди манга таукеллик. Кёк кюркюреп, жашнап, уллу таууш этгенча болду. Къулакъларым жукъ эшитмей, зызылдагъанлай турдула.

«Жарлы кибик юйюнге тур балам, — деген эди Азиза. — Санга шахарны керек-лиси жокъду. Таныгъан жерингде, таныгъан адамларынгы къатларында болсанг игиди. Школгъа хазырлан, окъумай кёп къалгъан-са, санга хар затны да жангыдан башларгъа тюшерикди». — Азизаны ол акъыллы сёзлери эсеме тюшдюле. «Уллу айтханны этмеген — уллаймаз», — деучюдюле таулула.

«Мустафир къайтыргъа айтхан эди да, алай хажы болсун ол», — деп тура болур Халит да. Ай, тангнга сау а бир чыкъгъы-ем...

— Мустафир, тебуре бизни ызыбыз-дан, — деди Жора. Сора бир кесек баргъан-дан сора манга машок кётюртдюле. Аны ичинде болгъан къаты затла сыртымдан басып, ачытып, амалсыз этдиле. Терлеген-лерим, жыякъларымда ыз къоя, жерге тама-дыла.

— Баралмайма, арыгъанма, — дедим Хусейге.

— Ой, ант арысын юйюнге, — деди Ху-сей. — Акъыртын сёлеш. Сора ол Жораны тохтатып, мени жогюмю анга кётюртдю.

Биз фатарыбызгъа жетдик. Жашла эки машокну да жерге салып, бир-бир кёзлерине къарап кюлдюле. Къууанч тыпырлы болду-ла.

— Келинигиз къайдады? — деп сордум нёгерлериме.

— Хапчуклары ма, кеси уа келе къалгъанды, — деди Жора. — Мени кибик жашха ызымдан жаяулай келирге да бир да эринмесин.

— Терезе жабыуланы иги тап жабыгъыз, — деди Хусей. — Тышына жарыкъ билинмезча этигиз. Энди уа машокланы кьотарыгъыз...

Тёрт-беш къауум костюм, багъалы чурукъла, кьумачла...

— Къайдан чыкъгъандыла была? — дедим Хусейге.

— Кётюрюп сен келгенсе. Къайдан чыкъгъанларын да сен бил, — деди Хусей.

— Мен оюнсуз сорама санга!

— Мен да кёлюм бла айтама. Тюкенни тонап келгенинги билмейсе, шуёх.

— Айтма алай, — дедим. Тамагъымда бир зат тохтап, солуюуму тыйды.

— Суюсенг айт, суюсенг кьой, ишни кертиси алайды, Мустафир, — деди Хусей.

— Эшигими жапдынг, Хусей. Танг атханлай сен мени мында кёрмейсе.

— Бизден айырылып, жангыз бир атлам этерик туююлсе. Сен болмагъан затха жанынгы кыйнама. Ёмюрден ахыргъа ёксюзлюк сынап, аман бла жашагъаныбыз боллукъду. Биз да итден туумагъанбыз...

— Хусей, ол сёзлени сенден биринчи кере эшитмейме. Мындан арысында мени кесинге нёгерге табарыкъ туююлсе.

— Тюкенден тоналгъан, бу хапчукланы да, мында кьоймай, ала кет, — деди Хусей.

— Тюкен да тонамагъанма, хапчук да элтирик туююлме.

— Мен ойнагъан этгенликге, сен а керти да жомакъ айта кёреме, — деди Хусей. — Кетеме, деген сёз аузунгдан чыкъса, жанынгдан умут этме. Энди кезиу сениди. Бу жашла да ёмюрден ахыргъа сени кийиндирип, ашатып, ичирип турмазла. Кесинг да уялыргъа керексе. Окъуйма десенг да, хуржунунгда бир кесек ахчанг болсун деп кюрешеме мен да. Сен а, игиликни билмей, юсюме чабаса. Ой, таланган, мен сенден бир-эки кёлек алгъа жыртхан ушайма да.

— Жора, ол земзем суудан къуйчу, — деди Хусей. — Саулугъубуз, эсенлигибиз ючюн бир кесек тартайыкъ да, солуюкъ.

Кимибиз Ошха, кимибиз Андижаннга ётюп, ол кече мажаргъан хапчукларыбызны сатып къайтдыкъ...

— Бюгюн сен биринчи кере бек уллу ишни тындырыргъа бараса, — деди Хусей кёзюме къарап. — Сакъларыкъ аллахды, сакъ бол. Къолгъа тюшсенг, нёгерлеринги юсюнден бир сёз айтырыкъ туююлсе... Къысхасы, антыбызгъа бирибиз да ёлмезге керекбиз.

Жора бла мен тюкеннге тюшдюк. Бирсиле уа тышында сакълайдыла. Биз эки жыйырмадан артыкъ аракъы, чагъыр шеша чыгъардыкъ. Ол кече тар тыгъырыкъла бла барып, бир жербаш юйчюклени къатларында тохтадыкъ. Жора машокдан аракъы шеша чыгъарып, башын ачды. «Сен бюгюн кишилик этгенинг ючюн бу огъурлу суудан былай адамыча тартмай болмайса», — деди.

— Тюз айтаса, — деди Хусей. — Кёзлеринги каты къысып, тарт.

— Мени кѳолумдан келлик иш тѳююл-
дю ол, — дедим. — Тилейме, кѳысмагѳыз.

— Кесингден таматала тилегенде, ау-
зунгдан сѳз чыгѳармай, этерге керек эдинг, —
деди Хусей. — Ой, юйюнге, сен бизни адам-
гѳа санамаймыса? Биз да сен деп, сен да
кесим деп турма. Айыпды!

— Алгѳа сиз ичигиз, — дедим.

— Угѳай, кеси кѳыйынынгдан сен ал-
гѳа кѳр, — дедиле.

Шешаны онг кѳолума алып, кѳзлерими
кѳаты кѳысып, тартдым. Ол алгѳа мен
кѳоркѳгѳанча ачы кѳрюнмеди. Шешаны ба-
шындан иги да энишге тѳшюрдюм. Мени
алай ичгениме жашла кѳууандыла. Алай
бир кесекден мен дунияда бар эсем, жокѳ
эсем да билмей кѳалдым.

13

Манга соруу этилгенли он конден артыкѳ
заман болады.

— Сен сабийсе, тутарыкѳ тѳююлбюз, —
нѳгерлеринги ким болгѳанларын айт, — де-
генлей турдула хар кюнден. Соруугѳа бек
артда элтгенлеринде уа:

— Нѳгерлеринги тапханбыз. Хусей, би-
теу хатаны сени юсюнге жюклейти. «Мен
билген жокѳду, бир ингирде Мустафир юч-
тѳрт аракѳы шеша алып келди да, аны ич-
дик, дейди Хусей, — Айт, иги жаш, ол жол-
гѳа деритѳкеннге тѳшгенменг. Сен ша-
харгѳа келгенли, эки-юч ыйыкѳ болмайды.
Сора ол аз заманны ичинде, кошт баласы,

къыралгъа аллай бир хатаны этерге къалай къолунгдан келди?

— Сиз тургъан Акъбаш элде былтыр тюкен тоналгъанды. Аны этген да сен болгъанса, — деди соруу этген киши. — Хусей биргенге болганмеди?

— Мени бла киши да болмагъанды.

— Сора кесинг жангыз тюкенни къалай тонагъанса?

— Тонамагъанма.

— Бу картус кимникиди — деди манга соруу этген. Мен арталлы да сагъыш этмегенлей:

— Мениди, — дедим.

— Къайда тас этгененг?

— Билмейме.

— Бек жунчугъан болур эдинг ансы, картусунгу тюкенде къоюп кетгенсе. Алай тизгинсиз болургъа жарамайды, сени кибик жаш адамгъа.

Букъминат кюлкюлюгю болдум. Азизагъа бла Халитге уа не бетден тюберикме. «Онгмагъаннга хапар сорма» дегенлей, Хусейни манга этгенин кёрдюнгмю. «Сейпуну жашы тюкенни тонап, тутмакыгъа тюшгенди» — дерле атамы тенглери, таныгъанлары. Манга урушабыз деп, «Итден туугъан» дерле да, атама аман айтырла. Игисагъан, мени тутулгъанымы элде киши билмесе эди, аллахха къор болур эдим. Бусагъатда ёлюп кетсем, манга андан сора бир зат да керек туююл эди.

— Атанг, ананг къайда турадыла? — деп сорду следователь манга.

— Узакъдадыла. Бек узакъда.

— Тургъан жерлерин айт манга.

— Тюзетип айталлыкъ туююлме. Мени тутулуп тургъанымы кишиге билдирмезигизни тилейме. Он кере, жюз кере тилейме, кишиге билдирмегиз.

— Нек? — деп сорду следователь.

— Уялгъан этеме.

Кёпмю, азмы сордула, бир ай чакълы тутхандан сора, бизге суд этерге чыгъардыла Хусейни да, Жораны да, аланы бирси нёгерлерин да мени бла бир машинагъа олтуртдула.

— Мустафир, айтханынгдан чыкъма, — деди Хусей. — Киши болгъанса. Биз мындан бир къутулайыкъ ансы, сени бир ыйыкъ да турмай ычхындырырбыз. Хайт де!

Бир уллу залны ичи адамдан толу эди. Бир жангызыны бетине да къарамадым. Мени атымы айтып, бир бирлери бла сёлешгенле да бардыла. Алай, аланы къулагъыма да алмайма. Башымы энишге ийгенлей турама.

— Суд ишин башлайды, ёрге къобугъуз, — деген ауаз къулагъыма шибля тауушча эшитилди. Битеу барысы да олтургъандан сора да ёре сюелгенлей турдум.

— Олтур, — деди судия манга. Эс жыйып, жалан да ол заманда олтурдум мен.

Бек алгъа соруу Жорагъа этиледи.

— Бу жашны таныймыса? — деди судия Жорагъа мени кёргюзте.

Жора уа жукъ айтмай тынгылагъанлай турду.

— Мен санга сорама, бу жашны таныймыса? — деп судия сорууун къайтарды.

— Хау, таныйма, — деди Жора. Мен биреу чимдигенча, элгендим. Жораны кёзюне жютю къарадым.

— Мустафирни жолдан шашдыргъан биз-биз,— деп Жора болгъан ишни жик жиги бла айтды. Хусей а, анга къарап, къыл чайнады...

Судияны соруууна жууап этерге манга кезиу жетди.

— Ёрге къоп, — деди ол манга. — Атынг, атангы аты, тукъумунг кимди, къайсы жылда туугъанса? — деп сорду манга. Аузумдан сёз чыгъармайма.

— Атанг кимди?

Тынгылайма.

— Ананг кимди?

Тынгылайма.

— Менме анасы, — деди биреу манга шагъырей ауаз бла. — Хау, менме анасы. Жангызым, сенден алгъа ёлейим.

Бюгюнлю бери башымы биринчи кере ёрге кётюрюп, жыйылгъан халкъгъа къарадым. Азиза ёрге сюелгенлей турады, аны кёзлеринден жиямукъла барадыла. Азизаны къатында Халит, аладан узакъ болмай, Нафисат Къубадиевна да олтурады. Мен таныгъан адамла дагъыда бардыла. Жолболду да андады.

— Сабий жашны школдан айырып, терс жолну барыргъа онг бергенсе, — деп судия Азизагъа тырман этди.

— Тилейме, бу жолну кечеригизни, — деди Азиза.

— Мен да тилейме, — деди Халит. Нафисат Къубадиевна да мени юсюмден кёп огъурлу сёзле айтды.

— Терслиги болгъан адамны тутмакъдан тилеп къутхарыргъа онг жокъду, — деди судия. — Мустафир тутулгъанлы терс-

ме, жангылгъанма, деп аузундан сёз чыгъармагъанды. Алай эсе уа ол мындан арысында да аманлыкъдан артха турлукъ туююлдо.

— Мустафир акъыллы сабийди. Ол аманлыкъ иш этерик жаш туююлдо. Аны бизге жюкге бериригизни тилейбиз, — деди Нафисат Къубадиевна. — Мен Мустафирни устазыма. Тёрт жыл окъутханма.

Не бек тиледиле эселе да, суд кесини борчун толтурду. — Хусейге, Жорагъа, дагъыда бирси жашлагъа бешишер жылны тутмакъда турургъа, мени уа эки жылгъа сабий колониягъа жиберирге суд этди.

Алай тогъуз-он кюнден мени жибердиле. Тышына чыкъгъанымда, Азиза да, Халит да, Жолболду да, Нафисат Къубадиевна да сакълап тура эдиле. Ала мени бирден бирге алып эркелетдиле.

«Башынгы отха нек сукъдунг, бизни да, кесинги да нек кыйнадың?» — деб а айтмадыла ала. Мен уялдым. Алайда жер тешик болса, кирип кетерге жетдим...

14

Мустафирни къатыны — Фатима, бу огъурсуз хапарны нек айтдырдым, жюрегими нек кюйдюрдюм, деп ажым этди. Ол сагъатда Фатима Букъминат къатында болса, бетине тюкюрюрге да угъай дерик туююл эди.

— Озгъан затланы барын да унут, — деди Мустафир Фатимагъа. — Башханы мен билмейме, Окъуп ёксюздо, анга иги болургъа, окъууун бошагъынчы болуша турургъа керекбиз. Ол — бизникиди. Жетсе — ангылар.

Арадан кѣп заман озду. Мустафир ишден кѣйтып келе, орамда Мухтаргѣа тюбеп кѣалды.

— Салам алейкум, Мухтар, — деди ол.

— Мени юсюмде муратынга жетгенсе, кѣл кенгдир, кѣууан, — деди Мухтар Мустафирге, саламын да алмай.

— Сен хар кимни да кесингча сунаса, — деди Мустафир. — Адамны жарсыууна жарсыгѣан этиучюме мен.

— Мен не тюрлю болсам да, Жантиев пенсиягѣа кетер жылында эшикге атылып кѣалмазгѣа керек эди.

— Мени сизге бир тюрлю хатам тиймегенин кесинг уста билесе. Алай, адамгѣа ишекли болургѣа туугѣанлы да адетингди да, мени кѣалай суйсенг, алай ангыла.

— Ала, Мустафир, хатанг кѣалай тиймейди, обкомдан келген адам олтуруп тургѣанлай, кѣзюбюзге кѣарап: «Партияны низамына бузукѣлукѣ этедиле, адамла бла сѣлеше билмейдиле, бир жумушу болгѣан адам директоргѣа кирир ючюн сау эки-ючюн айланады. Мухтар кѣолунда ишлеген-леге аман айтады...» — деп кѣычыргѣанынгы хатагѣа санамаймыса? Андан сора сен бизни бойнубузному кесеригенг?

— Мухтар, мени юсюмден обкомгѣа сен тарыкѣгѣанса. Ол тюздю да?

— Директор кѣоймай жаздыргѣан эди.

— Алай бла мени терслигими ачыкѣлай-ма, деп башыгѣызгѣа палах этдигиз. Битеу коммунистле «Сизни бла ишлерик тѣйюл-бюз», — деп тохтагѣанларын кѣргенменг?

— Мустафир, ол да сени хатанг болмай этилген иш туююлдо.

— Къалай суйсенг, алай ангыла мени, Мухтар. Бюгюн бригаданы таматасы болгъанлыкъгъа, жашауда борчунгу тюз ангыласанг, энтда да биягъы цеххе башчылыкъ этер заманнга да жетиширсе. Жантиев ючюн а жарсыма. Анга да иш табылыр...

БАШЛАРЫ

Уллу жел	3
Ач эшикни — менме	68

Хасан Исмаилович Шаваев

ОТКРОЙ ДВЕРИ — ЭТО Я

На балкарском языке

Редактор И. Х. Бабаев

Художник З. Х. Бгажноков

Художественный редактор И. Г. Абрамов

Технические редакторы: Т. М. Барги, Л. Д. Дадашева

Корректор Н. А. Будаева

Сдано в набор 9/VIII 1972 г. Подписано к печати 17/X 1972 г. Формат 70×90 1/32. Бумага типографская № 3. Физ. печ. л. 4,375. Усл. печ. л. 5,12. Уч.-изд. л. 4,88. Тираж 750 экз. Заказ № 6560. Ч-00929. Цена 14 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Типография им. Революции 1905 года

Управления по печати при Совете Министров КБАССР

Нальчик, пр. им. Ленина, 33

SONUÇ

Karaçay-Balkarcada çokluk ve iyelik eklerinin birlikteliğinde ek sıralaması tipik Türk dillerindeki [İK + ÇOK + İYE + HAL] dizilimini izler. Bu dizilim hem morfolojik hem de sözdizimsel bütünlük açısından tutarlıdır. Dolayısıyla Karaçay-Balkarcanın tipolojik olarak Türk dillerine özgü çekim dizisini koruduğunu ancak ek biçimlerinde ve fonolojik özelliklerinde yerel varyantlar geliştirdiğini göstermektedir.

Sonuç olarak; çokluk ve iyelik ekleri, Karaçay-Balkarca isim morfolojisinde gramatikal bilgi taşımakla birlikte dilin tipolojik kimliğinin korunmasında ve sözdizimsel uyumun sağlanmasında bir rol üstlenir. Hem kişi-sayı uyumunun hem de ek diziliminin sistematik doğası, bu çekim kategorilerinin dil içindeki yerini istikrarlı ve işlevsel kılar.

KAYNAKÇA

- Aliev, I. I., & Alieva, Z. I. (2003). *Karachaevo balkarskie imena i familii: Tolkovyy slovar'*. Pedagogika.
- Altınkal, G. (2020). *Salih Hoçu'nun hikâyelerinde üzerine Karaçay-Balkar Türkçesi dil incelemesi (İnceleme-Metin-Dizin)* (Yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Appa, A. (2002). Karaçay-Balkar Türkçesi alfabesi ve ses bilgisi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (13), 143–154.
- Aronoff, M. (2011). *What is morphology?* (2. bs.). Wiley-Blackwell.
- Ataev, A. A. (1972). *Grammatika karaçaevo-balkarskogo yazıka* [Karaçay-Balkarca Gramer]. Kabardino-Balkarskoe Knijnoe Izdatel'stvo.
- Berber, Y. (2021). “Azretni Kuwanç Küñü” adlı eser üzerinde Karaçay-Balkar Türkçesi dil incelemesi (Yazı çevirimi-Aktarma-Çekim Şekil Bilgisi-Dizin) (Yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berta, A. (1998). West Kipchak languages. L. Johanson & É. Csató (Eds.), *The Turkic languages* içinde (s. 300). Routledge.
- Booij, G. (2007). *The grammar of words: An introduction to linguistic morphology* (2. baskı). Oxford University Press.
- Booij, G. (2012a). Construction morphology: A brief introduction. In G. Booij (Ed.), *Advances in construction morphology* (ss. 1–14). Springer.
- Booij, G. (2012b). Construction morphology and the interaction of syntax and word formation. G. Booij (Ed.), *Advances in construction morphology* içinde (s. 15–40). Springer.
- Comrie, B. (1997). Turkic languages and linguistic typology. *Turkic Languages*, 1(1), 14–24.
- Csató, É. Á., Isaksson, B., & Jahani, C. (Eds.). (2005). *Linguistic convergence and areal diffusion: Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*. RoutledgeCurzon.

- Eberhard, David M., Gary F. Simons, and Charles D. Fennig (eds.). 2025. *Ethnologue: Languages of the World*. Twenty-eighth edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <https://www.ethnologue.com/language/krc/>
- Erdem, M. (2014). Türkçede çekim ve türetim morfolojisi ve sözlüklere yansımaları. E. Csató (Ed.), *Turcology and linguistics* içinde (s. 142–149). Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Finch, G. (2003). *How to study linguistics: A guide to understanding language* (2. baskı). Red Globe Press.
- Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2014). *An introduction to language* (10. baskı). Wadsworth Cengage Learning.
- Guzeev, Zh. M. (2003). *Balkarsko–russkiy shkol’nyy slovar’* [Balkarca–Rusça okul sözlüğü]. Nalçık: Elbrus.
- Günay, A. (2016). *Türkiye’de bir ağız adacığı: Karaçay-Malkar Türkçesi ağızı (Gramer – Metinler – Sözlük)* (Yüksek lisans tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İmer, K., Kocaman, A., & Özsoy, S. (2013). *Dilbilim sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Johanson, L. (1998). Structure of Turkic. L. Johanson & É. Csató (Eds.), *The Turkic languages* içinde (s. 31–66). Routledge.
- Johanson, L. (2006). On the roles of Turkic in the Caucasus area. Y. Matras, A. McMahon, & N. Vincent (Eds.), *Linguistic areas: Convergence in historical and typological perspective* içinde (s. 160–176). Palgrave Macmillan.
- Johanson, L. (2021). *Language family series: The Turkic languages*. Routledge.
- Johanson, L., & Csató, É. A. (Eds.). (1998). *The Turkic languages*. Routledge.
- Katamba, F. (1993). *Morphology*. Macmillan.
- Komissiya. (2005). *Karaçay-Malkar tilni morfologiyası* [Karaçay-Balkarca Söz Yapımı ve Morfoloji]. Kabartı-Malkar Kral Universiteti.
- Kurt, T. (2023). *Tarihi Kıpçak Türkçesinden çağdaş Kıpçak lehçelerine isimler* (Doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lewis, G. (2000). *Turkish grammar* (2. baskı). Oxford University Press.

- Lieber, R. (2010). *Introducing morphology*. Cambridge University Press.
- Litosseliti, L. (Ed.). (2019). *Research methods in linguistics* (2. baskı). Bloomsbury Academic.
- Matras, Y., McMahon, A., & Vincent, N. (Eds.). (2006). *Linguistic areas: Convergence in historical and typological perspective*. Palgrave Macmillan.
- Mızılanı, İ. (1999). Karaçay-Malkar halkının tarihçesi (A. Şıdıklanı, Çev.). *Birleşik Kafkasya Dergisi*, 5(19), 1–52.
- Musukov, B. A. (2009). *Morfologiçeskaya derivatsiya glagolov v Karaçaevo-Balkarskom yazıke* [Karaçay-Balkar dilinde fiillerin morfolojik türetilmesi]. KBGİİ, KBR Hükümeti ve Bilimler Merkezi Yayınları.
- Németh, G. (2018). Kumuk ve Balkar söz notları (H. N. Orkun, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall.
- Özkan, A. (2023). *Kıpçak grubu Türk dillerinde -GAn ekiyle oluşturulan yan cümleler* (Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Palmer, F. R. (1994). *Grammatical roles and relations*. Cambridge University Press.
- Plag, I., & Bhatt, P. (2006). Syllable, morphology and word formation. De Gruyter.
- Pröhle, W. (1991). *Karaçay lehçesi sözlüğü*. Kültür Bakanlığı.
- Stump, G. T. (2001). *Inflectional morphology: A theory of paradigm structure*. Cambridge University Press.
- Şavaev, H. (1972). *Aç eşikni – menme* [Aç kapıyı – benim]. Elbrus Kitap Basımevi.
- Şomahov, A. M. (1973). *Slovoobrazovanie i sklonenie imen sushçestvitel'nyh v Karaçaevo-Balkarskom yazıke* [Karaçay-Balkar isim oluşumu ve kelime çekimi]. Elbrus.
- Trask, R. L. (2000). *The dictionary of historical and comparative linguistics*. Fitzroy Dearborn.
- Uzun, N. E. (2000). *Anaçizgileriyle evrensel dilbilgisi ve Türkçe*. Multilingual.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim: Temel kavramlar*. Papatya Yayıncılık.
- Wierzbicka, A. (1988). *The semantics of grammar*. John Benjamins Publishing.

- Yarba, S. (2018). *Kıpçak grubu Türk dillerinde olumsuzluk* (Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavuz, M. (1994). *Karaçay Türkçesi (Gramer, Metin, Sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Yurdakul, E. (2011). *Karaçay-Balkar Türkçesi konu çözümlemeli söz varlığı* (Yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EK 1. METİN DİZİN

- adam: insan., 27, 32, 33, 34, 37, 38, 40, 42, 46, 47, 51, 53, 56, 61, 62, 64, 66, 68, 70, 73
- adamda:insanda., 38
- adamdan:insandan., 37, 43, 55, 65
- adamdı:insandı., 39, 49, 58, 61, 62
- adamğa, 35, 38, 39, 43, 48, 55, 56
- adamımız:insanımız., 48
- adamıça:insan gibi., 38, 55
- adamlı, 40, 44, 45, 49, 56
- adamlardan, 43, 47
- adamladıla:insanlardı., 53
- adamlığa:insanlara., 38
- adamları:insanları., 33
- adamlığı:insanlığı., 38
- adamlıq:insanlık,insaniyet., 38
- adamnı:insanı., 38, 40, 56
- adamsa:insansa., 40, 44, 48
- ağça:para., 41, 42, 51
- ağır:son.43, 47
- alaga:onlara., 35
- alalmadı:alamadı., 32
- alamat:iyi.,güzel., 48, 50
- alanı:onların., 12, 35, 39, 40, 43, 47, 49, 53, 55
- alay:öyle., 30, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 42, 43, 46, 47, 49, 53, 55, 56
- alayda:orada., 35, 44, 53, 56
- alaydan:oradan, 41
- alayğa:oraya., 33, 36
- alganda:aldığında., 34
- alganına:aldığına alacağına., 42
- algış:dua., 43, 52
- amal:çare., 32, 53
- amalsız:çaresiz., 54
- aman:kötü., 33, 34, 36, 40, 41, 45, 48, 49, 54, 55, 56
- amanlıq:kötülük., 40, 50, 56
- amanlıqçıla:suçlular., 41
- andan:oradan.,sonra.,o yüzden., 39, 43, 46, 54, 56
- anı:onu., 25, 33, 34, 36, 38, 39, 42, 45, 46, 47, 49, 53, 55
- anıça:onun gibi., 50
- anıla:anlamak., 56
- ant:yemin., 42, 54
- aqbet:açık tenl., 41
- aqıl:akıl., 36, 40, 42, 49, 52
- aqıllı:akıllı., 34, 44, 51, 54, 56
- aqsaqal:ihtiyar., 51
- arağız:aranız., 42
- araqı:rakı., 49, 54, 55
- araqıçır:rakı., 53
- araqıdan:rakıdan., 49
- araqını:rakını., 49
- arba:araba., 36
- arbaz:avlu., 37
- arı-beri:öte-beri.,ileri-geri., 44
- arısuw:cılız., 48
- ariw:güzel., 24, 32, 43, 46, 50, 53
- ariwlap:temizlemek., 41
- ariwlarğa:temize çıkarmak., 33
- armawterreddüt., 51
- arqa:arka., 32
- artıq:fazla., 32, 37, 39, 46, 51, 54, 55
- aşığışlı:aceleci., 37
- aşırıwçu:uğurlayan., 37
- atamça:babam gibi., 38
- avtobus:otobüs., 41
- awaz:ses., 30, 32, 56
- awdur:devirmek., 53
- awur::ağır., 33, 35, 41
- awurup:hastalanıp., 28, 35, 43, 46
- awuz:ses., 26, 41, 45
- ayazı:avuç içi., 30, 47
- ayhay:tamam., 36
- aylanadı:gezerdi., 56
- aylanıp:gezip., 35, 41, 50
- aytadıla:gezdiler., 39, 51
- aytalmay:söyleyemedin., 50
- aytdı:söyledi., 33, 34, 36, 46, 50, 53, 55

- aytırtıq:söylenecek söz., 46, 52, 53
aytırtıqlarım:söyleyeceklerim., 34
aytıwuçulay:söylediği gibi., 41
azıq:yemek., 44
bağalı:kıymetli., değerli., 54
Bağsançı:Bashan vadisinde yaşayan
Karaçaylılar., 41
balaçiq:çocuk., 50
balam:çocuğum., 34, 54
barallıq:gitmek., 51
baralmayma:gidemiyorum., 54
barçı:git., 37
barğınçı:gitmeden., 33
barlıq:gitmek., 33, 39, 42, 48, 51
Bashan: Elbruz Dağı'nın doğusunda bir vadi
ve nehir ismi., 36
başçılıq:öncülük., 57
batır:korkusuz., cesur., 52
bayam:aşık., 44, 48
bek:çok., 36, 39, 42, 49, 53, 55
beralmaydıla:veremiyorlar., 33
beredi:verdi., 36
betiñ:yüzün., 43
betli:yüzlü., 33, 48
betsiz:yüzsüz., utanmaz., 49
bezgek:sıtma., 32
bılhımsız:edepsiz., saygısız., 48
bıltır:geçen yıl., 55
bilmewçü:bilmeden., 38
birça:aynı., 36, 48, 53
birew:biri, birisi., 30, 55
birewge:biri, birisi., 38
birewnü:o kişi., 45
birigiz:biriniz., 40
birlege:birilerine., 36
bitew:bütün., 28, 55
biyağı:önceki., deminki., yine., 39, 51, 57
biyagınlay:önceki gibi., deminki gibi., 35
bla:ile., 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 41, 42,
45, 46, 47, 49, 52, 53, 55, 56
blay:böyle., 34, 41
bol:ol., 34, 37, 41, 42, 44, 50, 52, 54
bola:olmak., 38, 43, 48, 53
boladı:oldu., 35, 40, 42, 46, 50, 55
boladıla:oldular., 41
bolmaçı:beceriksiz., 40
boluşluq:yardım., 33
boluwçu:olan., 34, 41, 44, 50
boşa:bitirmek., 40, 51, 62, 70
bökem:sağlam., sıkı., 37
busağat:bu zaman., 36, 41
buzowçu:buzacağı çobanı., 40, 48, 51
bügeçe:bu gece., 38, 53
cabın:örtük., 32
cıyılğanla:toplananlar., 33
cıyılıp:toplanıp., 33
çıçhansırt:kır at rengi., kül rengi., 37
çıraq:çıra.mum., 35, 52
çıрма:sarmak., dolamak., 41
çırmawluq:başarısızlık., talihsizlik., 39
çırmaw:engel., 35
dağıda:yine., gene., tekrar., 42, 46, 50, 56
darman:ilaç., 43
daw:kargaşa., tartışma., 49
dawlaş:tartışmak., 33
deb:diyerek., 16, 17, 56
dekabr:aralık ayı., 47
dewçü:söyleyen., 45
dewçüdüle:söylediler., 28, 50, 54
direktor:yönetici., 40
dunıya:dünya., 34
duşman:duşman., 38
egeçimden:kız kardeşimden., 42
egeçin:kız kardeşin., 52
ekewlen:iki kişi., 50
eki:iki., 16, 17, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32,
34, 37, 38, 40, 43, 46, 48, 49, 54, 55, 56
ekibizden:ikimizden., 45
ekigiz:ikiniz., 38
ekinçi:ikinci., 33, 41, 44
ekzamenlege:sınavlara., 51
elber:bilmece., 34
elgendim:ürktüm., korktum., 55
eltgen:götüren., 51
eltgenlerinde:götürdüklerinde., 55
eltginçi:götürmeden., 43

- emilik:vahşi at., 37
enci:hususî., 44
enişge:aşağı., 33, 34, 44, 46, 48, 51, 55
entda:yine de., 35, 36, 38, 46, 47, 52, 53, 57
erigir:usanır., 53
erinleri:dudakları., 34, 37
erkelet:şımartmak., 56
erkin:serbest., 39, 47
esenligibiz:sıhhatimiz., 54
eşikge:kapıya., 37, 46, 47, 49, 56
eşitgen:duyan, 42
eşitgenli:duyulan., 32
eştilip:duyulup., 45
etdirüwçü:yaptıran., 32
etiwçü:yana., 36, 51
faşistle:faşistler., 39
fatar:ev., 54
fermağa:çiftliğe., 48, 51
galoş:çizmenin üzerine giyilen bir tür ayakkabı., 34
gawur:gavur., 34, 42
German:Alman., 47
gıbıt:tulum., 44
gırjın:ekmek., 45
gimhot: ağız.,surat.,50
gitçe:küçük., 44
guppur:kambur., 35
gurgun:kertenkele., 38
gurmuk:nezaketsiz.,geçimsiz., 45
guruşhala:incinmek.,gücenmek., 46
haw:evet., 46
hılıqgadı:alay etmek.,dalga geçmek., 42
hilikga:alay., 39
horlargā, 47
horla:yenmek.,galip gelmek., 47
ınçhağan:inleyen., 39
ındır:harman., 41, 47
ırbinña tıyar: köşeye sıkıştırmak., 40
ırışhı:kader,kısmet., 36, 38
ırısla:boş inançlar yüzünden bir şey yapmaktan çekinmek., 35
ıstawat:hayvan ağılı.,oba., 37
ışanlap:rastgele., 49
ışan:güvenmek., 44
ışarıw:gülümsemek., 43
ıyıq:hafta, 42, 46
ızıbızdan:peşimizden., 54
içhındırırız:içeri almak., 55
içiwçü:alkolik., 49
igilik:iyilik, 38, 42
ilipin:kanal., 36
imbaşıma:omuzuma., 39
inçge:ince., 43
ingirde:akşamda, 44
iñırdeça:akşamki gibi., 27, 47
injener:mühendis., 32, 33, 40
institutda:enstitü., 39
işle:çalışmak., 45
işlewçü:çalışan., 47
iynekni:inek., 49
jabıgız:örtün., 54
jabıp:örtüp., 30, 50
jabışıpdı:yapıştı., 33
jabıw:örtü., 49
jalan:yalnız., 53, 55
jalanñaç:fakir,yoksul., 51
jalap:yalayıp., 34, 38, 39
jalğan:yalan., 47
jama:yamamak.,yama., 36
jan:can., 38, 40
jandı:yandı., 51
janıp:yanıp., 33
jañız:yalnız., 32, 34, 36, 39, 44, 46, 47, 50, 54, 55
janla:yanaşmak., 50
janları:canları., 44, 46
janşa:boş konuşmak., 35
japdı:örttü., 50
japsarırğa:teselli etmek., 45, 48, 53
jaragan:yararlı., 43
jarağan:mükemmel., 51
jaralı:yaralı., 33, 38
jaramaz:yaramaz., 35
jarar:yarar., 42
jarat:beğenmek.yaratmak., 52
jarılğan:yarılmış., 36

- jarıp, 42 , 43
 jarlı:fakir., 54
 jarsıdım:üzüldüm., 45
 jarsıgan:üzgün., 56
 jarsıma:üzölme., 57
 jarsıwlu:üzüntülü., 39
 jaş:genç erkek., 35, 37, 39, 41, 46, 48, 49, 53, 55
 jaşa:yaşamak., 43
 jaşağan:yaşayan., 43, 48, 51
 jaşaw:hayat., 35, 38, 45, 48
 jaşawda:hayatta., 57
 jaşawları:hayatları., 40
 jaşawubuzda:hayatımızda., 47
 jaşçıq:oğlan., 32, 35, 38, 42, 46, 48
 jaşlıq:gençlik., 52
 jat:yatmak., 52
 javluq:başörtüsü., 35
 jaw:düşman., 43
 jawduradı:yağdırmak., 39
 jawğan:yağan., 45
 jayawlay:yayan., 54
 jaydı:vazgeçmek., 45
 jayılıp:yayılp., 46
 jaylıqda:yazlıkta., 51
 yaz:yazmak., 41, 47, 50
 jazğı:kader., 51
 jazılğan:yazılan., 32
 jazıwdan:yazıdan., 32
 jegilgen:çekilen., 37
 jelkesine:ensesine., 38, 41
 jelmawuz:ejderhan., 32
 jeñi:kolu., 36
 jeñlerine:gömlek ceket kolu., 50
 jer:yer., 24, 52, 53, 56
 jerbaş:toprak dam., 27, 37, 54
 jetdi, 32, 39, 53, 55
 jetdirdi:ulaştırdı., 37
 jetiwçü:ulaşan., 37
 jetse:ulaşsa., 38, 56
 jıl:yıl., 29, 40, 43, 46, 48, 49, 56
 jibek:ipek., 33
 jiberçi:gönder., 44
 jiberdile:gönderdiler., 56
 jiberip:gönderip., 45
 jibermedi:göndermedi., 48
 jikleri:parmakları., 32
 jilağan:ağlayan., 46
 jilamsırap:ağlamaklı., 45
 jılan:yılan., 35
 jilaydı:ağlıyordu., 37, 51
 jilyamuqla:gözyaşları., 56
 jiñirigini:dizini., 33
 jiyirgenip:iğrenip., 53
 joldaş:yoldaş., 33
 jomaq:masal., 54
 joq:yok., 34, 46, 50, 55
 joqlarğa:aramak., 34
 joyqullanır:naz yapar., 34
 jubanayım:yiyip içmek., 52
 juhu:çene., 36
 juk:bir şey., 32, 49, 52, 54, 55
 jumuş:hizmet., iş., 51
 jumuşadı:yumuşadı., 42
 jumuşu:ışı., 56
 junçu:mahcup etmek., 44
 juqlap:uyuyup., 49
 juqudan:uykudan., 35, 49
 juqsuray:yarı uykulu., 44
 juwap:cevap., 32, 37, 48, 51, 53, 55
 juwdu:yıkadı., 36, 44
 juwuq:akraba., 32, 35, 41, 53
 Juwuqlarıña:akrabalarına., 47
 juwuqlaşhanlay:yaklaşırken., 38
 jügen:atın yuları., 37
 jüg:yük, 51
 jürek:yürek., 34, 37
 jürekli:cesur., 53
 jürügen:yürüyen., 52
 jüryütgendile:yürüttüler., 45
 jütü:keskin., 40, 55
 jüz:yüz., 43, 55
 kartus:fişek., 55
 keçe:gece, 32, 38, 40, 42, 43, 46, 50, 54
 kelefen:çirkin., 32

kelgen:gelen., 27, 32, 35, 36, 41, 44, 47, 50, 56
kelin:gelin., 34
kelinine:gelinine., 34
keliwçü:sürekli gelen., 44
keltirgen:getiren., 46
keñdir:ip., 29, 56
keñgeş:tartışma, 40
kerekli:gerekli., 42, 45, 48
kereksiz:gereksiz., 33, 37, 46
keroñ:tabanca, 50
kerti:gerçek., 36, 51
kesek:miktar., 33, 39, 43, 45, 54
kesi:kendisi., 53
kesilgen:kesilen., 24, 33
kesiñça:kendisi gibi., 56
ketginçi:gitmeden., 44
keziw:tekrar., 41, 43, 45, 46, 54, 55
kibik:gibi., 34, 39, 42, 48, 51, 54
kibikle:gibiler., 33
kinodan:sinemadan., 41
kirgen:giren., 32, 38, 42, 49, 53
kişenlep:ayağından zincirleyip., 45
kiyim:giyim., 38, 52
Kolhoz:kollektif tarım işletmesi., 46
komandirden:komutandan., 39
kombayn:hasat makinası., 41
kommunist:komünist., 33
koteloknu:tencereyi., 39
kökürek:göğüs., 37
kölek:gömlek., 50, 54
köp:çok., 32, 33, 35, 36, 39, 40, 43, 45, 46, 50, 53, 56
körgüzt:göstermek., 48, 53
közbawluq:yalakalık., 33
küçden:zoraki., 35, 45, 49, 52, 53
küçlü:güçlü., 39
küreş:uğraş., 39, 47
küreşti:uğraştı., 32
küsemeyse:özlemiyorsun., 34
qabarğa:ısırmak., 33
qabartılı:Karaçay Çerkezi., 42
qabındırdı:tutuşturdu., 39

qabın:lokma., 34, 41
qabırları:mezarları., 32
qadar:kader., 44, 47, 49
qadarlarına:kaderlerine., 37
qalawurkarakol., 47
qalay:nasıl., 34, 36, 40, 43, 46, 48, 49, 55, 56
qalğan:diğer., başka., 34, 50
qalğın:kalmış., saw qalğın:sağlam kalmak 47
qalpağ:kalpak., 39
qaltıradı:titretti., 46
qamçi:kamçı., 38
qaplanıp:bükülüp., 38, 44
qaqanak:civciv., 48
qaqdı:itti., 53
qara:bakmak., 32, 34, 40, 41, 43, 46, 50, 53
qaradıla:baktılar., 41
qarağız, 43, 48
qaraton:zürriyetsiz., 32, 36
qarawaş:hizmetçi., 28, 36, 45
qarğış:beddua., 43
qarındaşı:kardeşi., 35, 51
qarıw:güç., kuvvet., 40
qarıwlu:güçlü., 52
qarıwsuz:güçsüz., 47
qart:yaşlı., 34, 43
qatı:sert., 33, 37, 38, 47, 50, 54
qatıbizdan:yanımızdan., 50
qatış:karışmak., 37, 50
qatlarında:yanlarında., 54
qawum:topluluk., 54
qayda:nerede., 36, 40, 42, 49, 53, 55
qayğı:kaygı., 42, 43, 47
qayğırmaz:fark etmez., 38, 53
qayığılı:meraklı., 32
qayt:dönmek., 51
qaytarıp:geri dönüp., 32, 46
qıçırdı:bağırdı., 37, 40, 46, 51
qıyawlu:sakat., 39, 47
qıyın:zor., 38
qıynap:zahmet vermek., 42
qobuz:akordiyon., 49
qol:el., 24, 30, 33, 38, 40, 44, 47
qonaq:misafir., 34

qoş:yayla., 41
 qoyuwçu:çoban., 44
 qozutup:kışkırtıp., 40, 49
 qulaq:kulak., 32
 qulluqçu:köle., 40
 quwan:sevinmek., 29, 56
 quwanç:sevinç., 37, 48, 54
 quwandı:sevindi., 34, 44
 sabançı:çiftçi., 37
 sabır:sakin., 48
 sabiy:çocuk., 36, 48, 56
 sağayıp:merak etmek., 39
 sağış:endişe., 33, 35, 50, 55
 saldırtıncı:saldırmak., 43
 sanama:önemsemek., 46, 49
 sant et:sayıklamak., 32
 saqal:sakal., 37, 41
 saqlap:bekleyip., 41, 44, 56
 saqlıq:tedbir., 39
 saw:sağ., 38, 42, 49
 sawdu:canlı., yaşıyor., 37
 sawluğun:sağlığın, sıhhatin., 51
 sawluqlu:sağlıklı., 35
 sawsuzğa:hastalığa., 33
 sayın:her., 35, 42, 50
 sayla:seçmek., 49
 sekirdim:atladım., 39
 sekiredile:atladılar., 40
 sekirip:atlayıp., 34, 37, 39, 41, 52
 seniça:senin gibi., 38
 sepgen:serpen., 45
 sermep:kapıp., 39
 sermeş:kavga., 38
 seskendiredi:korkuttu., 32
 seyir:ilginç., 39
 sezim:his, duygu., 38
 sıladı:okşadı., 33, 34, 48
 sılap:okşayıp., 37
 sılatğan:okşatan., 43
 sılhır:sersem., 46
 sılhırla:sersemlemek., 46
 sıltaw:bahane., sebep., 41
 sınağan:deneyen., 34, 47

sınaq:deneyip., 54
 sıntaşça:mezar taşı gibi., 34
 sıylağan:ağırlayan., 51
 sibil:kızıl saç rengi., 49
 slesar:tesisatçı., 39
 soldatla:askerler., 39
 soluw:tatil., nefes., 38
 sorğan:soran, 32, 44
 soruwlı:meraklı gözlerle., 33, 34
 soruw:soru., 55
 sovhoz:tarım işletmesi., 41
 soygança:keser gibi., 33
 soylandı:yattı., uzandı., 50
 söleş:konuşmak., 34
 söleşgenine:söylediğine., 35
 suqğança: sokmuş gibi., biz suqğança:iğne
 sokmuş gibi., 35
 suwuq:soğuk., 35, 37
 suwuqsurap:üşütüp., 32
 suyüp, 34
 süelgençe:ayakta durur gibi., 32
 sürmele:rendelemek., 49
 sürtdü:sildi., 35, 36, 40, 44
 süyeldi:ayakta durdu., 34, 37
 süyelgenley:ayakta durarak., 31, 45, 50, 55
 süymegenim:sevmediğim., 34
 süy:sevmek., 42, 53
 süyünçülü:sevinçli., 39
 şağırey:samimi., dost., 30, 56
 şahar:şehir., 40, 42
 şapalıq:aşçılık., 45
 şaşdırganşaşkın., 55
 şeşa:şişe., 49, 55
 şırhı:dili., 50
 şıtıları:tükürükleri., 38
 şinli:benizli., 44, 48, 50
 şintikge:sandalyeye., 41
 şuyöh:dost., 41, 50, 54
 şuyöhluq:dostluk., 45, 51
 şuyöhluqğa:dostluğa., 36
 taba:-e doğru., 35, 37, 39, 41, 50
 tağış:takışmak., 43
 talanñan:hey., heyhat., 54

- talaw, 36
 talğır:çizgili., 48
 tamağında:boğazımda., 54
 tamata:büyük., lider., 40, 43, 50
 tamatası:büyüğü., 33, 40, 57
 tambla:yarın., 44, 52
 tamız:yakmak., ot tamız:ateş yakmak., 35
 tanığan:bilen., 48, 54, 56
 tansıq:özlem., 44
 tap:bulmak., 38, 39, 52, 53
 tarıgallıq, 42
 tarıgırığın:şikayetin., 33
 tarıq:şikayet., 46
 tart:çekmek., 55
 tarthança:çekıştirerek., 50
 tawça:Karaçay-Balkarca., 34
 tawkellik:cesaret., 39, 47, 54
 tawlu:Karaçay-Balkarlı., 27, 45, 53
 tawuş:ses., gürültü., 36, 50, 54
 tebire:başlamak., 53
 tebiredi:başladı., 39, 46
 telibaşçıq:ahmak., aptal., 43
 tentiredim:sarsıldım., 49
 terek:ağaç., 36
 tereze:ağaç., 54
 terk-terk:hızlı hızlı., 32
 terlegenleri:terleyen yerleri., 33, 39
 termil:çok arzu etmek., 37
 tersligi:suç., 56
 teşgendi:deldi., 47
 teşip:çözüp., 37, 44
 tıñçay:rahatlamak., 43
 tıñıla:dinlemek., 50
 tıñılaçı:dinleyici., 51
 tıñılı:titiz., 45
 tıñısız:özensiz., 47
 tiledi:diledi., 35, 51
 tilegin:dileğin., 39
 tilep:dileyip., 50, 56
 tint:soruşturmak., 53
 tintirge:soruştururken., 40
 tişiriw:kadın., 32, 42
 tiyerça:uygusuz gibi., 46, 53
 tiyişli:uygun., müsait., 48
 tiy:dokunmak., 40
 tohtadı:durdu., 33
 tonalğan:yağmalanan., 54
 toyğanma:doydum., 45
 tozurap:tzu dumana katmak., 33
 töbeni:tepe., 35
 tögeregime:etrafıma., 49
 tögerek:yuvarlak., 50
 tözallığım:sabırım., 46
 tshhe:atölye., 57
 tuqumu-juğu:sülale., 45
 turluq:durmak., 35, 56
 turuwçu:kalıcı., 37, 48, 51
 tuwgan:doğan., 36
 tuwğanlı:doğmak., 33, 42, 56
 tübedi:rastladı., 37
 tüber:rastlar., 47
 tüberikme:rastlayacağım., 55
 tüken:dükkan., 53, 55
 tüşgendi:düştü., 42, 55
 tüyül:değil, 25, 33, 34, 36, 40, 41, 46, 49, 55, 56
 uçitel:öğretmen., 49
 uğay:hayır., 34, 41, 43, 45, 46, 48, 50, 53
 uğay-uğay:hayır-hayır., 45
 ulan:oğlan., 39, 50
 ulanla:oğlanla., 43
 ullaymaz:büyümez., 54
 ullu:büyük., 33, 35, 39, 41, 46, 47, 50, 54, 55
 unamadım:kabul etmedim., 51
 unduruçqu:karyola., 49
 unduruqda:karyolada., 52
 uppa:öpmek., 44, 46, 49
 urgan:ip., 43
 urğança:vurur gibi., 48
 urguyed:keşke vursaydı., 49
 urlugumu:vuracağımı., 45
 urluqma:vuracağım., 50
 urtlatdıla:içirdiler., 52
 urtlatğanlı:içirdiklerinden beri., 34
 urunuwnu:emeğini., 33
 uruşhan:azarlayan., 48

ustaz:öğretmen., 48
 ustazımız:öğretmenimiz., 47
 ustazıma:öğretmenime., 47, 56
 ustazlağa:öğretmenlere., 48
 uşap:benzeyip., 38
 uşaq:sobet., 36, 53
 uşaqğa:sohbete., 35
 uşay:benzer., 35
 uşaydı:benzerdi., 34, 39
 uşhuwur:akşam yemeği., 42
 uşhuwurdan:akşam yemeğinden., 43
 uwbet:meymenetsiz., 49
 uyaldı:utandı., 35
 uyalğan:utanan., 55
 uyalğanımı:utancımı., 52
 uzaldı:uzandı., 35
 uzaqğa:uzağa., 27, 37
 üçewlen:üç kişi., 41, 47, 50
 üçhün:için., 48
 üleşe:bölüşmek., 36

üleşgen:bölüşen., 41
 ülüş:bölüş., 47
 üskürese:söylenmek., 39
 üydegile:evdekiler., 30, 52
 üyretir:öğretir., 37
 wahtı:vakti., 34
 yarabıy:acaba., 32
 yaşaw:hayat., 45
 yaşayallıq:yaşamak için., 32
 yerge:yere., 42, 56
 yüfgürüp:oflayıp., 33
 yüskürüp:hapşırıp., 33
 zakon:kanun., 48
 zarawatlıg:kötülük.,fenalık., 34
 zat:kişi., 33, 39, 42, 47, 49, 53, 55
 zavodda:fabrikada., 39
 zıbır:hayvan pisliği., 50
 zıqqıl:pasaklı.,paspal., 52
 zıñırdadı:çaladı., 32
 zızıladağanlay:vızıldayarak., 54

EK 2. ORJİNALLİK FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
	Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA
Tarih: 17/06/2025
Tez Başlığı: Karaçay-Balkarcada Çokluk ve İyelik Çekimi Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin,/...../..... tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 'dır. Uygulanan filtrelemeler*: 1. ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2. ☐ Kaynakça hariç 3. ☐ Alıntılar hariç 4. ☐ Alıntılar dâhil 5. ☐ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.
Ad-Soyad/İmza

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Sümeyye ELİBOL
	Öğrenci No	N22137974
	Enstitü Anabilim Dalı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
	Programı	Tezli Yüksek Lisans

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
	Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>

TO HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF	Date: 17/06./2025
Thesis Title: Plurals and Possessives in Karachay-Balkar	
According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on/...../..... for the total of pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is %.	
Filtering options applied**: 1. ☐ Approval and Declaration sections excluded 2. ☐ References cited excluded 3. ☐ Quotes excluded 4. ☐ Quotes included 5. ☐ Match size up to 5 words excluded	
I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.	
Kindly submitted for the necessary actions.	
Name-Surname/Signature	

Student Information	Name-Surname	Sümeyye ELİBOL
	Student Number	N22137974
	Department	Modern Turkic Languages and Literatures
	Programme	Master

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
 (Title, Name and Surname, Signature)

EK 3. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
	Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA Tarih: 17/06/2025 Tez Başlığı: Karaçay-Balkarcada Çokluk ve İyelik Çekimi Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmamasını gerektirmektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir. Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. Ad-Soyad/İmza
--

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Sümeyye ELİBOL
	Öğrenci No	N22137974
	Enstitü Anabilim Dalı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD
	Programı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Tezli Yüksek Lisans

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
 (Unvan, Ad Soyad, İmza)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
	Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURES DEPARTMENT Date: 17/06/2025 Thesis Title: Plurals and Possessives in Karachay-Balkar My thesis work with the title given above: - Does not perform experimentation on people or animals. - Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). - Does not involve any interference of the body's integrity. - Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. - Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct. I respectfully submit this for approval. Name-Surname/Signature
--

Student Information	Name-Surname	Sümeyye ELİBOL
	Student Number	N22137974
	Department	Modern Turkic Languages and Literatures
	Programme	Master's Program in Modern Turkic Languages and Literatures

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
 (Title, Name Surname, Signature)